

Орио Джиарини, Патрик М. Лидке

Бъдещето на труда Дилемата за заетостта

[...] По традиция главна задача на икономистите е да мислят за проблема, наречен „пълна заетост“. Около 1966 г. те се отказаха от това мислене – мисля че това е лош подход. За мен това не е неразрешим въпрос. Проблемът може да е сложен, но не и неразрешим.

[...] Първата задача пред нас е мирът. Втората се състои в недопускането на гладуващи, а третата – да постигнем пълна заетост. Четвъртата задача, разбира се, е образованието.

[...] Наше задължение е да сме оптимисти. Само такава позиция ще ни прави активни и ще ни помага да постигнем възможното.

Карл Попър:

Извадки от интервюто, дадено на 29 юли 1994 г. – седмици преди смъртта му.

ВЪВЕДЕНИЕ

Вече е очевидно че един от най-сериозните проблеми, с които светът ще трябва да се сблъска в недалечното бъдеще, е свързан с труда и общата трудова заетост. Трудно бихме открили друг проблем, който да е толкова сериозен и да предлага толкова предизвикателства при търсенето на подходи за неговото решаване. Освен всичко друго, този въпрос засяга абсолютно всеки жител на нашата планета.

Настоящият доклад на Римския клуб не е нито изследване, нито обзор, нито пък коментар върху всичките писания, доклади и изследвания, правени от какви ли не частни и обществени организации върху темата по целия свят. Той има за цел по-скоро да покаже някои слабости и несъвършенства в известните концепции и предлага един различен алтернативен подход при разглеждането на днешните и утрешни икономически дейности, за да можем да посрещнем бъдещите предизвикателства с едно по-задълбочено и адекватно виждане на начините за тяхното решаване. Целта е не да се представят готови рецепти, които биха задоволили всички и навсякъде в един идеален свят. Ние бихме искали да провокираме едно ново икономическо мислене чрез приемането на една различна алтернативна отправна точка, която би ни разкрила скритите аспекти на един процес, даващ ни нови подходи и задоволителни решения.

Според нас, традиционните системи не ни поставят в изгодна позиция поради тяхната ограниченост и тесногърдие. Ние сме убедени, че нуждата от един по-широк поглед е назряла. Ядрото на нашата идея може да се опише с помощта на следните три позиции:

- Трудът и заетостта – или производствената дейност въобще – целят постигането на по-добър живот за всеки жител на земята. Те са в тясна връзка със създаването на богатство.

- Дефиницията за „богатство“ при днешната икономика има нужда от основно преразглеждане, ревизиране и осъвременяване – както и понятието за „икономическа стойност“.

- Производствените дейности и трудът са неразривно свързани с човешкия потенциал и достойнство: ние сме онова, което произвеждаме.

Човешката история познава моменти когато практиката и теорията трябва да се обвържат взаимно по нов начин, за да могат да посрещнат

различните нужди на едно развиващо се и променящо се общество. Теориите, които са били адекватни за времето си и системите, с които тогава са отчитали резултатите, са отдавна остарели и трябва или да се адаптират, или да се променят из основи. За нас адаптирането на традиционните концепции към сегашната или бъдещите ситуации е недостатъчно – ние търсим една съвсем нова система от идеи и варианти.

Както знаем, икономическата теория, с която сега работим, е резултат и последица от раждането и развитието на Индустриалната революция, а тя пък е един твърде специфичен исторически феномен. Общите социални положения са били адекватни в периода на земеделската революция и традиционната икономическа теория, написана от Адам Смит, наистина е посрещала нуждите на една променена икономическа система, концентрирана главно върху манифактурните процеси. Днес нещата са коренно различни – при едно производство, даващо неизмерими богатства, понятието за стойност само по себе си се е откъснало от класическата индустриална революция дотолкова, че практиката и традиционните теории като че ли нямат абсолютно никаква връзка. Става необходимо – и в това се състои нашият опит тук – да си изградим представа за тези проблеми, адекватна на времето и на бъдещето, което ни очаква.

Настоящият доклад не цели да се упражним в абстрактно мислене и да демонстрираме интелектуална виртуозност. Напротив! Описаните и обсъждани тук идеи са резултат на натрупан опит и продължителни наблюдения, в чиято систематичност ние сме убедени, като имаме куража да погледнем на процесите от една нова гледна точка, вярвайки че така ще можем да спомогнем за подобряването на ефективността на днешната ни икономическа система. Ние не гледаме на реалността през призмата на традиционните теории, а се опитваме да разберем защо тези теории са били създадени, къде и защо те вече се провалят и как да потърсим една нова и по-ефективна алтернатива.

В процеса на работата ни стана ясно че вече установените или новосъздадени виждания се коренят в имплицитната и експлицитна страна на общочовешката философия на живота и че те са неразривно свързани с редица морални мотиви и аспирации. Пък и в края на краищата, нали Адам Смит създаде методите на класическата икономика, подтикван именно от личните си морални аспирации...

Наблюденията ни показват че ако с всеки изминат ден се приближаваме все повече към една икономическа политика, която вярва че отчитането на икономическия ръст става на база един или два процента национален продукт годишно, и че това вече не е достатъчно ефективно,

то нуждата от създаването на алтернативни инструменти за действие, които ще ни изведат в утрешния ден става все по-осезаема. Иначе казано, ние вярваме, че бъдещето на труда и заетостта, и проблемите, свързани с тях, не е въпрос само на по-добро експлоатиране на възможностите, предоставени ни сега, а по-скоро в идентифицирането именно на днешния ден, но по един по-съвършен начин.

„Ако човек започне със сигурното, той ще завърши със съмнения. Ако се реши да започне със съмнения, постепенно ще постигне пълната увереност.“ За разлика от тази реплика на Франсис Бейкън, ние не си въобразяваме, че сме абсолютно прави. Опитът и наблюденията, които имаме, ни навеждат на мисълта, че сме на прав път. Основна част от всяко ново виждане, в която и да било обществена наука, е консенсусът. Нашата надежда е в провокирането на размисъл и критични анализи, които биха подготвили обществото за едно по-добро бъдеще и които биха решили тежките проблеми, свързани с труда и заетостта. Нашата смелост се гради на факта, че сме се опитали да постигнем максималното.

Орио Джиарини
Патрик М. Лидке

КЛЮЧОВИ ПРОТИВОРЕЧИЯ¹

1. Произход

Появата на първия труд на Римския клуб през 1972 г., озаглавен „Границите на растежа“ раздвижи духовете. Бяха продадени 12 милиона броя на 37 езика от този труд по целия свят.

В апогея на икономическия растеж, наблюдаван в индустриално развитите страни, появата на този доклад бе като гръм от ясно небе. Независимо от това че в него се предвиждаше спад на растежа чак след четиридесет години, той засегна една особено болезнена струна в душите на широките слоеве на населението, както и на редица „квалифицирани“ среди. Извън съмнение бе, че се е появило нещо „ново“. Най-активно реагираха икономистите, чиято съпротива се изразяваше чрез следните идеи:

- Човешката история не е познавала такава активност в областта на научните и технологични изследвания. Ако икономика-та се окаже в затруднение, човечеството разполага с достатъчен инструментариум за да отприщи по-нататъшния растеж.

- Докладът не се е съобразил с модерното икономическо мислене и може да бъде отхвърлен като „непрофесионален“.

- Приемането на идеята за ограничаване на растежа би означавало появата на социални проблеми, пречещи на плавното социално-икономическо развитие на обществото.

- Независимо че впоследствие докладът бе приет като един от основните документи за разработването на редица проекти в областта на околната среда и екологията, той бе категорично отхвърлен като инструмент за социален и икономически анализ.

- Едва напоследък хората успяха да проникнат по-дълбоко в същността на икономическата реалност и да използват икономическия анализ като инструмент за решаването на ключови социални проблеми, като проблема за заетостта.

1. Целта на горния пасаж е да се опишат основните моменти в някои особени противоречиви теми. Тези основни моменти представляват 35-годишен професионален опит в областта на химията и няколко години работа по отношение на капиталовите пазари, изследванията в областта на техниката и технологиите при Института Бател, Женева, и в областта на икономиката в Германия. Някои от темите вече бяха обсъждани в предишни публикации под авторството на Джиарини и Луберже, Джиарини и В. Штаел и др.

- Истината е, че „Границите на растежа“ бе първо предупреждение за:
 - сковаването на предлагането (дотогава незабелязано), което води до периоди на жестока инфлация
 - разглеждането на понятията несигурност и управление на риска като централни – те вече не показваха „некомпетентност в управлението“, а по-скоро станаха индикатори за начина, по който се държи една човешка, социална или икономическа система.

1. Ние сме онова, което произвеждаме – стойността на труда и активността

Човешката история не познава такова изобилие на човешки и други ресурси, на такова „количество и качество“, на каквото се радваме сега. Тези ресурси са източникът на блага, които ще залегнат в основите на такова бъдеще, каквото предишните поколения не са си представяли. Мерна единица на това подобрене е увеличаването на средната продължителност на живота, която – с малки изключения тук-там – бележи ръст. Въпреки това бедността и неграмотността се ширят из целия свят, а на места дори се увеличават. Тази бедност се дължи донякъде и на новопоявили се препятствия (социални, екологически и културно-политически), породени от експлоатирането на новите възможности. Една от тях е развитието на човешките възможности, мобилизирането на новотрити се ресурси в полза на човека.

Ключова роля в тази драма ще трябва да играе появата на съвсем ново икономическо мислене, насочено към бъдещето. Ще трябва да се появи една нова дисциплина, която да има за основна цел по-смисленото използване на ресурсите, които ще изграждат утрешното богатство. Нашите традиционни дефиниции за „богатство“ ще трябва да се преразгледат из основи, да се реструктурират, ако искаме да видим пътя с поясен поглед. Подобна дефиниция на богатството (на хората, нациите и на самата Земя) не обслужва никакви технократични цели. По пътя на великите икономисти от миналото – които са били и философи, и социални мислители – въпросната дефиниция трябва да е базирана на адекватни философски и морални принципи.

До понятието за производствена активност може да се стигне само след основно изследване и разбиране на процесите за създаване на богатство такива, каквито са сега. Понятието за самата заетост, т.е. за платен и овеществен труд, е само част, но съществена част от онова, което трябва да разбираме под термина „производствени дейности“.

Дилемата „заетост“ е концепция, която отразява огромния потенциал при разработването на производствени дейности, от които расте богатството на хората по целия свят, от една страна, и противоречията, произтичащи от неадекватното разбиране за начините, по които се печели от това богатство и от този потенциал, от друга страна. В твърде много случаи силното чувство за несигурност и растяща бедност на

големи части от населението ни карат да търсим някакво решение на тази дилема. Вероятно това ще стане чрез реконструирането на икономическата политика, способна да види нещата в широк спектър и в разнообразието на днешните реалности. Става въпрос за едно културно начинание в най-дълбокия и практически смисъл на думата.

В сърцевината на тази промяна лежи способността на човека да влияе върху околната среда така, както никое друго същество не може. Нашите възможности да управляваме природните процеси и околната среда са по-големи от когато и да е било, но те водят и до все по-засиленото чувство за отговорност пред природата за промените, които правим, и промените, които сме решили да не допускаме. Като нож, с който можем да режем хляб, но и да убиваме. Резултатите от използването на съвременните технологии трябва да бъдат внимателно претеглени за да можем да определим реалната им полза за съвременното човечество. В края на краищата именно производството, в най-широкия смисъл на думата, служи да дефинира самите нас: ние сме онова, което произвеждаме.

1.1. Човешкият капитал

Като централен производствен фактор във всяка икономическа теория човешкият капитал се определя като сума от полезни и ценни познания и умения на работната сила, резултат на обучение и практика. То е способността на човека да активира други производствени фактори (а на нас не ни са иска подробно да описваме колко именно са тези фактора), с чиято помощ и съвместно те действат по един специфичен и целесъобразен начин за постигането на търсения резултат. Нашето богатство и богатството на идните поколения зависи именно и главно от фактора човешки капитал. Става ясно защо формирането на човешкият капитал е приоритетна задача, още повече че другите производствени фактори, особено паричният капитал, няма да произведат почти нищо без намесата на адекватен, човешки капитал.

Възвръщаемостта на инвестициите в човешкият капитал не е само нетния приход от резултатите при продаването на квалифициран спрямо неквалифициран труд. Тук става въпрос и за едно възвишено чувство на интелектуално присъствие, спокойствие, социално признание и т.н. Изчислено е, че между 50 и 90% от общата капиталова наличност на САЩ приема формата на човешки капитал.²

При нашата паричноориентирана икономика капиталът в класическия смисъл на думата не е нищо друго, освен инструмент за мобилизиране и насърчаване на дадено човешко действие или начинание. При производството обаче се чувства нуждата и от редица други инструменти, повечето от които са твърде „меки“, както се изразяват някои. Става въпрос за фактори като „мотивация“ и „желание да се представиш“, които предопределят нуждата от техния научен анализ в план на количество и качество. Увеличаването на богатството на нациите означава преди всичко насърчаването на въпросните „меки“ фактори. За съжаление трябва да признаем, че в днешно време твърде малко са страните, които обръщат внимание на всичко това – повечето се представят в негативна светлина. Особено тежко е положението при младите хора, които страдат най-много от увеличаващия се ръст на безработицата. В почти всички страни броят на безработните под 25 годишна възраст е много по-голям от този при по-възрастните групи. Това води до разочарование и отдръпване от производството, а оттам до намаляване на човешкия капитал, снижавайки ръста на натрупване на общественото богатство.

(Тук – графика от стр. 15 в оригинала.)

Както вече се убедихме, условие за бъдещето икономическо развитие на страните е образованието, при това формалното образование, като начин да се създава човешки капитал. Същевременно той е резултат на минало икономическо развитие, защото с повишаването на жизнения стандарт и непрекъснатия икономически растеж в една все по-сложна среда – социално и икономически погледнато – нуждата от адекватен човешки капитал расте. Оттук нуждата за един задълбочен и широк процес на формиране на човешкия капитал. Иначе казано, имаме голяма нужда от все по-образовани и обучени хора, за да посрещнем предизвикателствата на едно все по-сложно бъдеще.

1.2. Стойността на труда

През различните етапи в историята на човечеството хората различно са оценявали стойността на труда и тази оценка е зависела не само от културното наследство на дадено общество, но и от степента на негово развитие. Разбирането на самия процес на формиране на това

2. Becker, G. (1988) Family Economics and Macro Behaviour. In: American Economic Review, 78, Pp. 1–13. And Jorgenson, D./Frautheni, B. (1987): The Accumulation of Human and Non-Human Capital: 1948–1984.

понятието е от важно значение за съвременното му осмисляне. Както вече знаем, трудът не е само начин за създаване на богатство – така, както са мислели класическите икономисти. Трудът има и специфична цена в смисъл, че изразява самата същност на човешкото същество: ние сме онова, което произвеждаме. Нашата стойност за обществото се определя от цената (стойността) на нашите дейности, стойността на нашия труд. Но какво е „цена на труда“?

За да определим смисъла на това понятие ще трябва първо да дефинираме думата „труд“. Оказва се, че не всяка дейност на човека може да се дефинира като „труд“ – храненето, спането, писането са действия, поддържаща живота, но те в никакъв случай не са труд. Същото може да се каже и за някои действия като плуването или играта на футбол за развлечение, независимо че при тях се приемат някои рискове. И обратното – трудът на фермера, миньора или занаятчията обикновено се счита за труд – при това „професионален“ труд.

Тази концепция за труда, валидна към днешна дата, определя труда като действие, целящо производството на стоки или търсени услуги. От гледна точка на икономиката трудът се дефинира като сбор от човешки и интелектуални действия, имащи същата цел, а икономистите оценяват тези действия по количествените резултати – способността да се произведат повече стоки и услуги.

По-нататък ще обясним подробно защо според нас подобна дефиниция на понятието „труд“ и неговата оценка от чисто икономически аспект е вече неадекватна. За тази цел ще анализираме еволюцията на труда през вековете и как се е променяло виждането на хората за начина, по който трябва да се дефинира това понятие.

1.2.1. Трудът като факт и символ и неговото стойност за обществото

Независимо от това че на пръв поглед всички знаят какво е труд и че има широко възприето разбиране за това какво е и какво не може да бъде труд, все още ни липсва една общоприета дефиниция за този изключително важен аспект в живота на човека. Дефиницията за труд често зависи от гледната точка – нещо видно в опитите на различните учени да осмислят понятието. Един икономист ще погледне на нещата икономически, един философ ще дефинира понятието по съвсем различен начин. Независимо от това, всички са съгласни, че феноменът труд – за

разлика от другите дейности – действително съществува и е съществувал и в миналото. Следователно сам по себе си трудът е факт. Погледнато в по-широк аспект и като начин да се приближим до точното дефиниране на понятието, трудът може да се опише като договореност между хората и околната им среда за постигане на основната цел – самосъхранението. Стойността на труда започва да се измерва, погледнато от тази гледна точка, чрез успешните действия на хората да съхранят живота си и да запазят човечеството. Такава дефиниция върши работа, но тя не описва нещата в цялост. Ще е необходимо да се проследи еволюцията на онова, което хората са възприемали като труд през вековете.

От гледна точка на митологията трудът е бил определян като една ограничена поредица архаични действия. Боговете научили човека как да се труди; Атина го научила да отглежда маслинови дървета, да опитомява животни и да ги впряга в каруци. Деметър прибрал първата реколта и заклал крава. Така именно боговете са онези, които са научили хората да практикуват най-древните дейности като лов и риболов, воденето на войни и др. Божественото начало е довело до разбирането, че като ритуал трудът трябва да се практикува по един и същи начин винаги. Понятието „труд“ променя съдържанието си с появата на християнството. Религията става не само монотеистична, но тя разделя човек от бога и го пренася в отвъдното. Този свят – за разлика от отвъдния – не е вече дом само на боговете, а става преходно място по пътя за рай. Въпреки това, трудът все още се свързва с Бог, понеже той е създателят на света – при това създател, демонстриращ свой метод и последователност. Той прави света за шест дни и иска човек да спазва неговия ритъм на работа – шест дни труд и един за почивка. Трудът, като физическо и умствено усилие, се разглежда като подчинение на божествената воля и дух.

Понятието „труд“ търпи нова промяна по времето на Лутер и Калвин. Според Лутер, трудът не е наказание и борба за физическо оцеляване, а се превръща в начин за морално себеутвърждаване. Калвин отива по-далеч, твърдейки, че трудът е основна житейска цел, водеща до спасението. Предприемчивостта, дисциплината и икономическия успех, резултат от упорит и честен труд, са качества, харесващи се на бога. Калвин издига в култ активния живот – „вита актива“ – за разлика от самозатварянето и мисловността – „вита контемплатива“. Предприемаческите дейности стават професия, а идеите на Калвин и до сега остават видима мотивация за работа. Есенцията на онова, което днес наричаме „капиталистически ориентирано общество“, се състои главно в тази

протестантска трудова доктрина като източник на всички стойности.

1.2.2. Моралният аспект

Митологическият и Калвинисткият подход към работата съдържат определени морални аспекти, но сме длъжни да отбележим, че те са обвързани с някакво божествено начало и са наложени на хората отвън. Преди Кант връзката между божественото и моралното е била винаги доста близка. Именно Кант е първият, който разделя двата аспекта и чисто моралния аспект на труда вече може да се опише по следния начин.

Неизпълнението на морален дълг е вина, но човекът може да бъде виновен само на свобода. Така че необходимо условие за съществуването на морала е свободата. Основната формула тук е: можеш, следователно трябва. Кант детерминира моралния дълг като императив, наложен на човека от самия него и в резултат на свободата, а не на божественото присъствие. Ако бе иначе, човек не би се чувствал свободен. По този начин Кант разделя морала от бога и детерминира морала като израз на автономната човешка душевност.

Според тази доктрина, трудът губи сакралния си характер, по-рано влаган в неговата стойност. Той, трудът, е или естествен човешки стремеж към щастието, или задължение. Задължението да се грижи за себе си, за роднините си; да поема отговорността за изпълнението на определени договорености, базирани на труда. Стойността на труда се определя в зависимост от близостта му с моралните императиви. Императивите се формулират от обществото в условия на пълна свобода и могат – а и често го правят – да влязат в противоречие с онова, което е икономически изгодно. Днешните биотехнологии, експериментите с хора, търговията с наркотици може да носят икономическа изгода, но от морална гледна точка не са винаги (и при всички обстоятелства) приемливи за обществото.

Сблъсъкът между моралните и икономическите проблеми не трябва и не може да стане тема на настоящия доклад, но трябва да помним, че моралният аспект на труда и неговата стойност съществуват. Не е работата на икономистите да определят набора от морални ценности, които да детерминират какво представлява и как трябва да се практикува „моралният труд“. В състояние сме обаче да анализираме дадена система и да предложим база за упражняване на труда, която да е в съответствие с

основните морални принципи на обществото.

1.2.3. Трудът през вековете

В зората на човечеството трудът се е състоял главно в ловуването и свързаните с него дейности: клане на животни, дране на кожи, подготовка на инструментите за извършване на тези дейности. Трудът е бил една непрекъсната борба за съществуване в една враждебна за човека среда, върху която той не е имал влияние. Нуждата от храна го е принудила да се труди и стойността на труда се е оценявала съответно.

Обемът и интензивността на този труд са варирали съобразно годишните сезони и климата. През пролетта са засявали различните култури, а реколтата се прибирала през лятото и есента. При добро време хората са работели на полето, а при лошо са стояли у дома. Дневното трудово натоварване е зависело твърде много от наличието на светлина.

Единственият изкуствен източник на светлина е бил огънят, който не можел да бъде използван навън, а вътре създавал редица проблеми и опасности. Така през лятото фермерите работели по-дълго, поради дългите дни, а зимата обемът на вложения от тях труд силно се свивал.

Производителността на труда зависела изцяло от опита. Инструментите били твърде прости, а нововъведенията трябвало да чакат дълго за да бъдат възприети в практиката. Промяната от предишната система на „двете ниви“ към по ефективната система на „трите ниви“ започнала през осми век и продължила цели пет века – някои части на Европа чак през 13 век се запознали и възприели новата система. Донякъде това се дължи на разпръснатостта на икономиката в географски план и на нейната децентрализация, тъй като нуждите са били задоволявани от самия колектив сам за себе си.

С появата на земеделците човек за първи път получил възможността да променя околната среда в своя полза и да гарантира съществуването си. Планираното земеделие променило начина му на живот и той станал заседнал. Скоро се научил да опитомява и животни, появили се и домашните видове, познати сега. От историческа и аналитична гледна точка, това е изключително важен момент, защото земеделската ера представлява един от трите антипода на обществената организация – другите два са Индустриалната революция и Обслужващата икономика.

По-нататък индустриалното производство започва да детерминира богатството на нациите: колкото повече стоки произвежда нацията,

толкова по-богата е тя. Ефективността на производството се измервала на база количество произведена стока за единица време. Качеството е било грижа на производствената система и способността ѝ да стандартизира производството с основна цел продуктите да са взаимозаменяеми. Производственият процес бил разбит на малки части, а вероятността да бъде сглобен качествен готов продукт зависела от възможността да се произведат еднакви предмети с колкото може по-малки разлики.

Съотношението разходи-приходи в процеса на производството бил представян като сравнението между разходите (*ex ante*) спрямо продажната цена (*ex post*). По-голямата разлика давала и по-добро съотношение.

Производителите могли да избират между намаляване на разходите или увеличаване на цените. Намаляването на разходите можело да стане чрез натиск и върху работниците да работят повече и по-дълго (при еднакво заплащане), а машините почти да не спират.

По време на земеделската ера интензивността на трудовия процес зависела от природните условия. Скъсването на връзката труд – природа и въвеждането на производствени процеси, независещи от климатичните и други условия, променило начина по който хората се трудели. Изкуственото газово осветление заменило слънчевата светлина и хората вече се трудели под покрив. С това работното време се увеличило многократно. Работният ден за германските работници, например, нараснал от 10–12 часа около 1800 г. до 11–14 часа към 1820 г. и достигнал до 14–16 часа между 1830 и 1860 г.³ Това увеличение повлияло на труда и в други области – занаятчиите били изправени пред невиджана конкуренция и трябвало да увеличат и своето работно време.

Успоредно с продължителността нараснала и интензивността на трудовия процес. По-рано фермерите и занаятчиите имали собствен ритъм на работа, на сега работникът трябвало да бъде в такт с ритъма на машината. С усъвършенстване на техниката почивките на работниците драстично намалели.

Поради факта че богатството на обществото зависело от способността му да произвежда повече стоки, икономическата политика целяла насърчаване на индустриалното инвестиране, т.е. да се развива производството, за да се увеличава богатството. Крайната цел на тази производствена политика е била да се ангажира целия производствен потенциал и същевременно да се избегне инфлацията.

3. Seifert, E. (1982): Industrielle Arbeitszeiten in Deutschland. P. 4.

Индустриалната революция се е отразила и върху социалната политика. Работниците се организирали в профсъюзи, за да се противопоставят на интересите на индустриалците и да упражнят достатъчен натиск за извоюването на редица социални придобивки. Така например, те постигнали правото на пенсия, която първоначално съответствала на средната продължителност на живота. Законодателството приело правила за обезщетяване на безработните, здравно осигуряване и осигуровки срещу нещастни случаи и т.н.

Влиянието на индустриалната революция върху обществото било изключително силно и довело да промяна в начина на живот и възприемането на труда като такъв. Днес ние сме на прага на нова, коренна промяна в нашата икономика – трансформирането на индустриалната в обслужваща икономика (икономика на услугите).

1.2.4. Технологическите и икономически реалности днес

Икономиката и съответно теорията за „икономика“ се развиват в резултат на Индустриалната революция. Заетостта, т.е. производителният труд, вече не е задължителния приоритет за икономическо развитие. Неплатеният (немонетизиран) и саморазвиващ (немонетаризиращ) труд вече не са незначителни фактори за нашето съществуване и е твърде съмнително дали те някога са били – или е трябвало да бъдат – незначителен фактор.

Доскоро и по време на Индустриалната революция монетаризираният, или платен труд, най-вече в производството, е бил ключът и практически единственият фактор, определящ икономическото развитие. Дори и традиционното разделение на икономиката на три сектора в началото на индустриалната революция (земеделието, като предишното сърце на икономиката, манифактурното производство, като новият сегмент, и услугите, считани за независими и нямащи нищо общо с другите две) е показател за подчертаването на платения, производителен труд като център и пренебрегването на услугите като съответстващ продукт, вместо да бъдат гледани като група сама за себе си.

При Обслужващата икономика (the Service Economy), където нещата не зависят от чистото производство на стоки, а по-скоро от богатството на услугите, свързани с него, нуждата от друг подход става очевидна. Нека първо разгледаме статуквото на днешната ни икономика.

В края на миналия век 40% от трудоспособното население на Германия (типичен пример за ранно индустриализирана страна) е работило в основния земеделски сектор и около 35% – в индустриалния. Значението на първия сектор прогресивно намалява до днешните 5%, докато вторият сектор претърпява растеж, достигаш 45% през 1950 г. и официално непроменен и до сега. Третият, обслужващият сектор, е покривал една трета до началото на 50-те години, след което расте до днешните 50%!⁴

Промените в нашата икономика обаче не са обусловени от тази очевидна промяна и изместване на работещото население в посока на обслужването. По-важното е доминиращото положение на обслужването вътре в останалите два сектора, което и определя коренната промяна на икономиката в посока на обслужването. Вътрешно секторните услуги при индустрията са се увеличили от 15% на 30% между 1950 и 1990 г., в които са заети повече от половината работници в индустрията. Ако прибавим тези данни към традиционните оценки за работата в сферата на обслужването ще се установи че повече от 80% от работните места сега са в сферата на услугите. В напредналите страни сега се счита, че традиционната заетост в производителен (в смисъла на продукцията, произведена от материалното производство) труд днес не е повече от 20%.

Услугите доминират във всички икономически производствени сектори, все по-зависещи от изследване и развитие, качествен контрол, поддръжка, финансиране, застрахователно дело, връзки с обществеността и търговия, клиентски услуги, рециклиране и т.н. с цел постигането на оптимални резултати. Стойността на даден продукт или услуга вече не се определя от производствените разходи, а от неговото представяне във времето. Отношението „продай и забрави“, характерно за периода на масово производство, изчезна. Разходите в производството сега се разпределят във времето – от момента на появата на нова идея, през изследванията и разработките, до превръщането на продукта в отпадък след неговото пълно използване.

Описаният процес насърчава увеличаването на непроизводителния труд (в смисъл: извън материалното производство), тъй като производителите на стоки и услуги се опитват да прехвърлят част от работата на клиента. Потреблението на стоки и услуги вече не е някаква напълно отделена от производството им функция. Тя е вече част от глобалната

4. Gruhler, W. (1990): Dienstleistungsbestimmter Strukturwandel in deutschen Industrieunternehmen. S. 20.

производствена система и особено на ниво дистрибуция, използване и накрая рециклиране и унищожение. Въвеждането на ресторанти за самообслужване, прехвърлянето на процеса на поръчване и изхвърляне на отпадъците върху клиента, вместо на келнера, както и подмяната на банковия чиновник с автоматична машина за броене на пари предполага познания от страна на клиента. А това са само два примера. Алвин Тофлър нарича този процес „трансформиране на клиента в проклиент (prosumer)“ (професионален клиент).

Ставаме свидетели на ново отношение към „самозадоволяването“ и „потреблението“, които бяха отхвърлени по време на Индустриалната революция. Именно понеже материалните продукти имат все по-малка цена на единица продукт, ако те не се използват както трябва, икономическата цена на неговата употреба и процесите на самозадоволяване и употреба, които продуктът насърчава, налагат реинтегрирането на тези дейности като продуктивни (като стойност) в икономически и социален план. Монетаризираната продукция е зависима, както никога преди, от немонетаризираното производство. Количеството „авто-“ или „самозадоволяване“ се увеличава по отношение на ползването на сложни продукти, услуги или системи. Резултатът е в това, че тези две форми на труд стават допълващи производителния труд в процеса на формирането на „performance value“ (стойност на утилизацията).

Тази стойност, която описва производителността на Обслужващата икономика, се измерва чрез функционирането на продукта, системата или услугата през даден период от време при минимални разходи за закупуване, поддръжка, оперативни разходи и разходи по отпадъците, застраховка срещу загуби и максимални полезни резултати. Съотношението „разходи – приходи“ вече не се получава от сравняването на производствените разходи с продажната цена. Разходите вече включват дизайн на продукта или системата, тяхното производство и дистрибуция, включително частичното или пълно рециклиране. Така ползата се измерва чрез работата на даден продукт през периода на неговата употреба.

Трябва да е разбере, че услугите сега абсорбират производствения процес така, както индустриализацията „попи“ земеделското производство преди 200 години. Пряк резултат от това е че или ще трябва да адаптираме текущите социални и икономически теории към новата ситуация, или ще създадем нова обща социална и икономическа теория, която по-ясно ще опише реалността и ще даде инструментите, с които да решим новите проблеми. Поради драматичността на промените едно

просто „разширяване“ на сегашните идеи, описвани като „общоприето мнение“ няма да е достатъчно. Трябва да разберем как действа средата, в която живеем, за да можем да работим в нея.

ПРОТИВОРЕЧИЯТА

2. Производствената дейност: етапи на икономическо и социално развитие

- i. Доиндустриалното, земеделско общество
 - Преобладава земеделието.
 - Трудът се налага на болшинството при редица ограничения. Нископроизводителен труд, заплатен в натура. Две трети от работата е в самозадоволяването.
 - Производителността на труда иде от опита.
 - Количеството вложен труд зависи от сезона и климата, географското положение и е децентрализиран, включващ цялото семейство.
 - Богатството се основава на контрола върху земята и понякога, на търговията.
- ii. Индустриалната революция
 - Увеличаващо се значение на производството (манифактура-та), превърнало се в база за увеличаване на националното богатство. Икономическите стойности се базират на материални предмети, като стойността се определя от техния обмен.
 - Производителният труд става основа на всички дейности, свързани с производството на предмети или продукти.
 - Ефективността на производството се изчислява от броя произведени продукти за единица време. Качеството е работа на производствените системи и стандартизацията. Съотношението разходи – приходи е сравнение на производствените разходи с продажната цена.
 - Увеличаване на независимостта на труда от природните условия. Тенденция към социална и урбанистична концентрация.
 - Социалният и икономически приоритет е производителният труд – останалите видове труд се считат за непродуктивни като услугите, когато са заплатени и се считат за вторични.
- iii. Обслужващата икономика

- Услугите доминират във всички икономически сектори. Стойността се определя от качеството на продукта и неговата полза за определен период от време. Разходите по производството започват от проекта до унищожаването на отпадъчния продукт.

- Основно преместване на трудовите ресурси към обслужването, които покриват 80% от производствените цени. Появата на все повече форми на непроизводителен труд за обмен срещу други облаги. Сумата „самопроизводителен“ труд расте, особено при въвеждането на сложни системи, които стават съответни по отношение на първите две в процеса на създаване на качествена стойност.

- Производителността става синоним на качество и работа във времето. Съотношението разходи – приходи взима предвид разработването и дизайна, производството, стилизацията и разходите по отпадъчните процеси, където предимствата се изчисляват на база данните от ползата във времето.

- Размерът на производителния труд в производствените дейности намалява в резултат на производствените технологии. Тенденция към региониране и децентрализация.

- Трудът е организиран и признат на база минимум монетизиран⁵ труд, задължителен за всички. Допълнителният, непроизводителен и самоусвършенстващ труд всепризнато допълва цената на производствените системи, независимо че се практикува извън монетизирания пазар.

5. Предлагаме горните термини да се разбират така: монетаризирани са системите, където някакъв обмен е станал или срещу пари (монетизиран) или не (немонетизиран), но имплицитно ползващ някаква оценъчна система. Немонетизиран е термин, описващ системи, където не е настъпил обмен най-вече самопроизводствени системи. Задължително е да се прави разлика между немонетизирани и немонетаризирани системи.

2. Икономическата теория и трудът

Противно на настроенията на повечето икономисти трябва да кажем, че в сравнение с останалите професии, нашата професия не открива нищо ново. Ние само се опитваме да разберем вечното в живота на човека и неговите отношения със специфичните дадености на нашата планета. Опитите да осмислим истинския и универсален характер на икономиката са нещо като Ксеноновия парадокс че при все по-кратки интервали от време разстоянието между целта и стрелата се съкращава на две и целта никога не ще бъде достигната. Подбираме тази алегория неслучайно. Оптимисти сме, че някога ще стигнем най-близко до целта – както при хегеловата диалектика с нейния безкраен ред от идеи, всяка стигаща по-близо до истината.

Дотогава обаче трябва да се задоволим с факта, че няма дефинитивна теория. А няма и да има, защото всяка теория е валидна докато практиката не докаже нейната несъстоятелност. Ако искаме да пропътуваме разстоянието Париж-Мадрид пеша, теорията, че светът е плосък, ще ни свърши добра работа, но ако ще летим от Лондон за Ню Йорк по-удобна ще ни е теорията, че земята е кръгла, иначе никога не бихме видели статуята на свободата. Същото е валидно, ако искаме да летим за друга планета – там ще е нужно да си спомним, че има теория за „изкривения“ характер на извънземното пространство...

Всяка теория обслужва дадена историческа ситуация докато слабите ѝ места не станат очевидни. Днес е нужна нова теория, с която да разширим погледа си върху света. Важно ще е да не се поддаваме на изкушението да „почистим праха“ от текущата теория, когато тя се окаже неприложима, само и само да я нагодим към живота „на всяка цена“. С това може да поставим край на възможността да се учим. В продължение на векове човечеството се е чувствало доста удобно с теорията за геоцентризма. Погрешното схващане че центърът на вселената е именно нашата Земя, не е пречило никому. То обаче е попречило на развитието, защото е трябвало до изхабят много средства, за да обясни защо даден феномен не съответства на системата на Птоломей. Велики астрономи положиха огромен труд, за да обяснят сложното поведение на редица видими звезди. Търсени са начини на всяка цена да се „насили“ очевидното, за да може то да се вмести в основната теоретична парадигма. Тогава се появиха Коперник и Галилей и освободиха едно мислене,

„успокояващо“ теориите завинаги.

Следващите глави ще обяснят защо икономическите теории на гении като Адам Смит, Карл Маркс и Джон Мейнард Кейнс представляват скокове напред към разбирането на икономическите феномени. Същевременно ще подчертаем слабите им места и ограниченията, които те налагат, водени от стремежа да провокираме дискусия на тема ново икономическо мислене. Без по никакъв начин да си въобразяваме, че сме дори на светлинни години от тези гении, се стремим да се представим просто като изследователи, които провокират мисленето на новите гении, които ще се появят след нас.

2.1. Адам Смит и неговата „Богатството на народите“, Дейвид Рикардо и Джон Стюард Мил

„Богатството на народите“ излиза през 1776 г. Великият труд на Смит дава началото на нова ера в икономическото мислене, която наричаме „класическа икономика“. За първи път биват обединени в единна теория вижданията и идеите на редица схоластици, физиократи и меркантилисти – появява се единна система. Талантът на Смит не е нито в оригиналността на неговите идеи – той заимства от трудовете на Томас Мун, Уилям Пети, Ричард Кантилън и най-вече от Дейвид Хюм, нито в техническото му изложение – той няма виртуозността на други писатели при разработването на нови техники за икономически анализ. Заслугата на Смит е в способността му да подбира най-обещаващите идеи за тогавашното време и да ги обедини с голяма мъдрост в една разбираема система, която за онова време е била невероятно близо до реалността. Тази система набляга най-вече на икономическия растеж и описва най-важните страни на функционирането на икономиката. Вниманието, което Смит отделя на икономиката и нейното значение, води до създаването на отделна дисциплина, повлияла по-късно на всички политици. Освен Смит, единствено Маркс и Кейнс са имали подобно влияние върху общата икономическа политика.

Другите двама изключителни представители на класическата икономическа школа са Дейвид Рикардо („Принципи“, 1817 г.) и Джон Стюард Мил („Принципите на политическата икономия“, 1848 г.). И двамата доминират икономическото мислене по онова време – Рикардо в началото, а Мил до края на 19 век.

Общото между тях е, че те са за свободните, нерегулирани пазари,

максималната индивидуална свобода, грижата за икономическия растеж, макро-ориентиран, но обогатен с културни, политически и социални фактори, както и в схващането им за върховенството на пазарните сили. Класическата икономика е икономика на производствения капитализъм в края на Индустриалната революция. Както при меркантилистите – основният принцип е в търсенето на начин за по-ефективно увеличаване на националното богатство.

Адам Смит вярвал, че хората са рационални и че трудът им цели преди всичко задоволяване на личния икономически интерес. Той приемал, че конкурентните пазари съществуват и че в рамките на тези пазари производствените фактори се движат свободно за да увеличават икономическата си стойност. Централен момент в неговата теория е презумпцията, че всякаква предварителна договореност между хората би била по-неефективна при решаването на противоречия и конфликти, отколкото свободните природни процеси.

В тези рамки личният интерес на всеки рационален индивид и неговото желание да печели ще подтикват развитието на обществото. Капиталистът наблюдава пазара и произвежда търсени от консуматорите стоки с цел да увеличи приходите си. Конкуренцията между отделните производители ще доведе до произвеждането на стоки на цена, която ще даде на производителя такава печалба, с която да може да покрие разходите по различните фактори на производството. Ако печалбите са над нормалните за даден пазар, други фирми ще навлязат в дадения сектор, с което ще се упражни натиск върху цените, свеждайки ги до нормалните нива, при цената на самото производство, допълнителните свръхпечалби са невъзможни. Процесът на търгуване на различните производствени фактори, където по-производителните фактори се продават скъпо, ще канализира труда и земята в производство, което е най-продуктивно. Консуматорите насочват производството чрез техния избор, който ще вдига и сваля цените, а оттам и печалбите. Процесът води до задоволяване желанията на консуматорите при най-ниската социална цена без предварително държавно планиране. Според Смит, в края на краищата цените на свободния пазар ще се изравнят с производствените разходи.

Анализирайки богатството на народите, в уводните си бележки Смит казва: „Годишният труд на всяка нация е фондът, който задоволява всичките житейски нужди, които нацията консумира годишно и който се състои или от непосредствения резултат на този труд или от онова, което е закупено от други нации срещу същия този резултат“.⁶ Богатството, следователно, е годишният приток на стоки и услуги и, за

разлика от убеждението на меркантилистите, нещо различно от акумулацията на фондове от ценни метали. В неговата мисъл се вижда ролята на износа и вноса и тяхната взаимовръзка, защото първият се счита за финансов източник на втория. В мисълта прозира и схващането, че целта на всяка икономическа дейност е потреблението, която разчита на труда като основен производствен фактор, а не на земята – както твърдят физиократите.

Според Смит, богатството на една нация зависи от производителността на нейния труд и делът на трудещите се, заети в материалното производство. Икономиката автоматично постига пълна заетост на ресурсите си и така само способността на нацията да произвежда стоки и услуги може да бъде обект на изследване. Тази способност се развива чрез разпределението на труда, обяснено от Смит с неговия известен пример за производството на карфици.

Разпределението на труда зависи от натрупването на капитала и размера на пазара – т.е. възможността да се продадат повече стоки и услуги. Интересно е да се види как перспективите за производството се ограничават от акумулацията на капитал в теорията на Смит. Понеже има доста време между началото на производствения процес и продажбата на готовия продукт, работниците имат нужда от консумативни продукти (капитал), с които да поддържат живота си по време на производствения процес. При една проста икономика, концентрирана върху производството, разделението на труда е ниско, въпросното време е кратко и нужният капитал – незначителен. С усложняване на производството времевата пауза се увеличава, а оттам и нуждата от увеличаване на капитала.

Основна функция на капиталиста се явява съкращаване на промеждутъка между началото на производствения процес и продажбата на готовата продукция. Чрез отклоняване на труда от непосредственото производство към създаване на стока, което позволява увеличаване на производителността, богатството на народа се увеличава. Ефикасното управление на стоката зависи най-вече от съществуването на ефективна обменна система. Монетаризирането на икономиката по време на индустриалната революция предоставя именно такава система на обмен, при която парите могат да се пестят и да бъдат трансформирани в капитал – и обратното. Формирането на капитала е ключовото, логистично решение за мобилизирането на човешките ресурси за развитието на една модерна манифактурна индустрия. Онова, което Смит първоначално

6. Smith, A. (1776): *An Inquiry into the Nature and the Causes of the Wealth of Nations*.

пренебрегна – капиталното натрупване на средствата за производство – започна да става все по-важно, успоредно с нарастването на изискванията за все по-прецизни и „рафинирани“ средства за производство.

И така, капиталистите предоставиха нужния капитал, а работниците – нужния труд. Само комбинирането на тези два фактора можеше да доведе до увеличение на производителността, а оттам и на богатството. При преиндустриалното общество икономическите продукти бяха резултат на „лично, самостоятелно производство“ и стояха извън системата на обмен. След това и по време на индустриалната революция ключовата производствена активност става заетостта в модерния смисъл на думата. Номер „едно“ в икономиката става платеният труд.

Хората с готовност се „мъчат и потят“ в процеса на труда с цел да задоволяват „нуждите, потребностите и желанията на живота“. Смит решава, че хората така или иначе ще търсят начин да намаляват това усилие и така „даже обикновените работници“ естествено „ще насочат вниманието си към намиране на по-лесен и достъпен начин да упражняват този труд“. Естествено, отгук следва изобретателността и подобряването на качеството на машините, както и разделението на труда като естествен и необходим процес.

Последствията от „разделението на труда“ се изразяват в зависимостта между хората по отношение „нуждите и удобствата на живота“ в едно по-сложно общество. Именно чрез разделението на труда усилията им са по-специализирани, по-краткотрайни и по-ефективни. Ползата от ползването на машини насърчава изобретателността и увеличаването на производството. Последното се оценява като полезно за цялото общество, но е резултат от кумулативния ефект на индивидуални усилия. Интересно е, че Смит не вижда, че разделението на труда повишава квалификацията на работниците – той не мисли, че това е въпрос на лична гордост. Подходът му е изцяло утилитарен.

Смит е изпитал значителни трудности при опита си да обясни как се е появило разделението на труда и как е залегнало то като „принцип“ в естествената независимост, но и взаимозависимост между човешките същества. Разделението на труда едновременно произхожда и подтиква въпросната взаимозависимост, но тя няма да действа, ако хората разчитат на своята доброжелателност, а не на личния си интерес. Чрез търгуването и обмена, който произтича от него, индивидите могат да получат нужната им помощ чрез ангажирането си с нуждите на други. Разделението на труда, следователно, се появява от човешкия стремеж да „продава, обменя и купува едно нещо срещу друго“, а не толкова „да

проявява човешка мъдрост в този процес⁶. Иначе изолираният индивид трябва да разчита на други да го осигурят с онова, което му е нужно, и трябва да се пазари с тях, за да го получи. Така различните форми на социална зависимост конфронтират индивида само като средство за задоволяване на частните му нужди – като някаква външна необходимост.

Разделението на труда за Смит стига дотам, докдето позволява пазарът. Вярно е, че разделението на труда увеличава производителността, но тя пък стига до свръхпроизводство, защото онова, което клиентът иска и може да консумира, си има своите граници. Натрупаните излишества ще се ползват за обмен срещу труда и стоките (продукцията) на други членове на обществото.

Произвеждането на продукти в излишество разширява пазара и увеличава търсенето на труд – нещо полезно и за най-бедните членове на обществото. Така богатите „...биват водени от една невидима ръка, която дистрибутира по същия начин нужното в живота, както би станало, ако земята бе разделена на равни части измежду всички жители, та без нарочно намерение и без дори да го знаят, те помагат на обществото и дават продукти за развъждането на живите същества“⁷. Този пасаж на Смит не показва как обществеността и частният труд работят заедно за увеличаване на националното богатство чрез един разширен пазар, който може веднага да бъде изконсумиран. Създаването на богатството зависи от труда – труд, който е все по-специализиран, на не се оценява по това му качество. Единствената му стойност е обменната цена – т.е. трудът става синоним на платената заетост.

Смит не е много точен по този въпрос – той не прави ясна разлика между относителни цени, общо ценово ниво и промените в жизнения стандарт. Историците, занимаващи се с икономика, отдавна спорят дали Смит въобще има трудова теория за стойността и цената. Той прилага една трудова теория за стойността към една твърде примитивна икономика, а по отношение на модерната икономика той упорита се държи за теорията за цената на производството (производствените разходи). Според Смит, общото ценово ниво може да се измери в злато, сребро или царевича. За да обясни промените в жизнения стандарт, той формулира една субективна теория за „трудова незаетост (неполезност)“.

Теорията за стойността на Смит е базирана първо на цената на конкретен продукт, обясняваща характера на „частичното равновесие“. Обяснението зависи от едно важно условие: съществуването на

7. Smith, A. (1776): An Inquiry into the Nature and the Causes of the Wealth of Nations.

„обикновени“ или „средни“ проценти на печалбата, заплати и рента в даденото общество и в дадена година. Той прави разлика между „естествената“ цена, която покрива производствените разходи и дава средна печалба, и „пазарната“ цена, която зависи от колебанието на „търсенето и предлагането“. Наблюдава се конвергенция между двете цени с времето – естествената цена се оказва равновесната цена, при която ренти, печалби и заплати са на „обикновеното“ си или средно ниво.

След като обяснява „частичното“ равновесие Смит отива към „общото“ равновесие. С него той описва необходимите условия, предопределящи икономическия баланс или равновесие. То се постига, когато всяка отделна стока се продава на естествената си цена и всеки производствен фактор (има се предвид работник) получава „естествената“ си заплата. Вижда се тенденция да се преместват ресурси вътре или между фирмите. Там, където необходимите условия не се задоволяват съвсем естествено, те ще бъдат възстановени, понеже предлагането на стоки отговаря на търсенето – на естествени цени. Същото е валидно и при цената на труда, която ще се върне на естественото ниво на заплащане. Изгубването или възобновяването на състоянието на „еквилибриума“ зависи от интереса и действията на производители и консуматори. Това е и най-добрият пример за това, че Смит подчертава „взаимозависимостта“ и „невидимата ръка“ като движещи сили в този процес.

Теорията за стойността, представена така, заслужава внимание. Смит приема съществуването на обикновени или средни заплати, печалби и ренти, валидни в дадено общество годишно. Това показва, че той е виждал икономиката като някаква статична система, състояща се от дадена стабилна система от фактори, както стабилно и постоянно търсене на тези фактори. Теорията му предполага и стабилна възвръщаемост, която влияе на продажните цени на стоките, и проценти, върху които индивидуалният продавач няма никакъв контрол.

Състоянието на равновесие се идентифицира от цената, която пък се детерминира от законите на търсенето и предлагането. Ценовото равновесие се счита за постижимо при положение, че пазарната информация е точна. Ако тя не е адекватна, появяващата се несигурност на пазара ще бъде компенсирана с научни познания и напредък. Пазарът произвежда цени, при които търсенето и предлагането се срещат. Той е емпирично идентифициран и измерим и определя цената на продуктите, които са произведени. Стойността се измерва със сумата пари, необходими за закупуването на продукта.

Смит и неговата школа признават, че цените се определят от

съотношението между търсенето и предлагането, но не правят специален анализ на търсенето. Според тях, търсенето е дадена величина в даден момент и подлежи на промяна с времето. Разбирането за търсенето е като график, което означава, че ниските цени ще породят по-засилено търсене, а високите цени ще го ограничат, което тогава не е било известно. Поставянето на законите на търсенето и предлагането в центъра на икономическата теория поставя парите в центъра на икономиката. Цената на произведените продукти се измервала с пари плюс труда, нужен за производството им. Капиталът бил нужен по начин, по който не са имали нужда от него преди Индустриалната революция цели да се засили търговията и да се достави капитал за инвестиране в нови и все по-различни видове производство. По-късно банките започнаха да играят ключова роля в този процес, като предлагаха една по-ефективна структура на организиране и насочване на спестяванията и инвестициите, и по този начин бе изпреварена една традиционна система, разчитаща най-вече на самофинансирането.

Повечето от стоките, необходими за живота на хората вече трябва да се купуват, защото те не били произвеждани от семейства, можещи да се самозадоволяват – т.е. семейства в земеделско общество. От Аристотел насам се е правела разлика между две различни видове цени: цена за ползване и цена за обмен. За класическите икономисти обменната цена съвпада с естествената. Цената за ползване според Смит е задължително предварително условие за появата на обменната цена. Смит обаче успял да забележи онзи „парадокс“, признат доста по-късно, че най-ценните неща – като храна и инструменти са евтини, а такива, като диамантите например, са много по-скъпи.

Никой не би предложил цена – т.е. да даде нещо полезно (опортюнистична цена) за нещо, общо взето, безполезно. Ще се появи обменна цена в момента, в който се появи някаква степен на полезност на дадената стока. Степента на тази полезност обаче няма да определи цената на продукта, понеже тя се определя от производствените разходи, притиснати от конкуренцията. Трябваше да минат още сто години, за да се разреши „икономическият парадокс“ чрез субективната теория на цената, разработена от Джон Хикс, в която се връзва обменната стойност и цена със степента на стойност в процеса на употребата. Дори и тогава стойността не бе обвързвана с употребата на даден продукт за период от време, включително всички действия от периода на изследванията до крайната реализация.

Писанията на Джон Стюард Мил хвърлят доста светлина върху

сложността на този проблем. Той признава че продуктите имат „приложна“ стойност, но поддържа тезата, че тази стойност е включена в пазарната цена на продуктите, така че няма никаква нужда този въпрос да се обсъжда повече. Това може лесно да се възприеме, ако мислим за икономика, оформена от Индустриалната революция, при която наличността на продукти или система е най-важното – неговото експлоатационно представяне по-нататък се считало за вторично. Само на това сравнително просто нива експлоатацията на продукта може да се счита като „вградена“ в него. Обслужващата икономика започва оттам, където тази априори установена характеристика на обекта се отделя от продукта или самата система, които имат нужда от допълнителни услуги през периода на тяхната експлоатация.

Смит и другите класически икономисти като Рикардо не можаха да решат въпроса за заетостта. Независимо че основната им грижа бе икономическият растеж, те не дават обяснение защо съществува безработицата. В действителност те приемаха, че всеки, който иска работа или си я има, или може да получи такава без никакви усилия. Изправен пред аргумента на Томас Малтус, че може да се получи свръхпроизводство, водещо до безработица, Рикардо рязко отсича, че това е невъзможно и привежда като пример закона на Сей от 1803 г., че „предлагането създава собственото си търсене“. „Законът на Сей“ обаче не обяснява, какво се казва с фразата „предлагането, винаги имащо готов пазар“. Учени като Сей – както и класическите икономисти – са считали, че предлагането винаги ще намери пазар просто защото по тяхно време беднотията е била нормалното състояние на обществото. Те не са разбирали, че търсенето, при това платежоспособното търсене, трябва да се създава, нито пък са разбирали, как това може да стане не за друго, а защото по онова време масово търсене и масово предлагане просто не е имало. Последните две явления са характерни чак за началото на двадесети век.

Класическите икономисти са мислили, че процесите, които водят до появата на дадена стока на пазара са онези, които ще доведат приходите, с които стоката ще бъде закупена. Крайната цена на дадена стока е равна на вложените материали и труда плюс печалбата на манифактуриста. Доставчикът на суровините, производителят и работникът взети заедно, правят точно онази сума пари, която е нужна за закупуването на продукта. Вярното за една фирма е вярно и за всички останали: създава се достатъчно приход, за да се закупи всичко произведено. Свръхпроизводството просто е „невидимо“ за тези икономисти. Дори и когато капиталистът реши да спести част от печалбите си, той не ги държи някъде

„скрити“, а инвестира в сгради и машини. По всяка вероятност, твърденията на Рикардо са били верни за времето си, след като банковото кредитиране е било в зародиш и не е имало организирана стокова борса за набиране на капитали. Наистина, повечето производители са финансирали инвестициите си от собствения си джоб.

Наблюдавайки процъфтяващата търговия навсякъде и раждането на поредица съвсем нови производствени дейности, Адам Смит чрез своята книга за богатството на народите се е опитал да се пребори с невероятната беднотия на сънародниците си. Той ясно е видял, че независимо от земеделския характер на повечето стоки на тогавашния пазар онова, което повечето негови съвременници са считали за маргинално, е ключовото производство към бъдещето – манифактурната производствена система, базирана на инвестирането и, следователно, вързана към монетаризацията на икономиката. Имайки пред вид този приоритет, по-голямата част от литературата, занимаваща се с производствената заетост до началото на нашия век, концентрира вниманието си върху производствената заетост като вид заплатена дейност в рамките на индустриалната производствена система. Това е бил главният път към прогреса. Всичко останало и особено услугите и всички системи на самозадоволяване и потребление са били считани за социално легитимни, на очевидно вторични спрямо основната цел. Кралят на икономиката са парите.

2.2. Карл Маркс и неговият „капитал“

Както винаги става, в края на всяка интелектуална ера се появяват мислители, които са встрани от доктрините на времето. Независимо от това че Маркс е споделял повечето от схващанията на Смит, Рикардо и Мил, той е първият водещ икономист, който забелязва че в индустриализираните страни на Западна Европа безработицата е чест гост. Явлението е трябвало да намери обяснение след като, според класиците, то не би трябвало да се появява, освен ако човек доброволно не иска да се труди. Според класическите икономисти естественият капиталистически ред ще расте и ще се развива – след като окончателно се установи – и не може да бъде променен. На тази теория Маркс противопоставя своята революционна теория⁸, според която обществото се подчинява на закона на историческия преход. Според тази теория, силите, довели до появата на даден обществен ред, се стремят да го стабилизират чрез подтискането на други сили, които се стремят да го разрушат и които са

нови. Това става докато новите сили не победят и не наложат своя ред. Всеки, който разбира от този закон на промяната (трансформацията), трябва да се включи в редиците на новите сили, така че възелът да се развърже и да се открие пътят към една основна, революционна промяна на обществото – промяна, отправяща го към едно светло бъдеще.

Според Маркс, основният и движещ мотив за всяка социална промяна е икономически. Желанието и стремежът към по-добър живот е дължителен човешки импулс и в случай на конфликт този импулс е доминиращ. Логиката на постепенното икономическо развитие и прогресът в организацията на производството и методите на работа са в основата на всяка историческа промяна. В предговора към своята „Критика на политическата икономия“ (1859) Маркс обяснява твърде експлицитно марксистическата историческа теория: „*В процеса на обществено производство хората влизат в определени взаимоотношения помежду си, които са независими от тяхната воля, като тези производствени отношения съответстват на дадения етап на материалното развитие на тяхното производство. Общият сбор на тези производствени отношения прави икономическата структура на обществото истинската основа, върху която се строят законодателните и политически структури и на която съответства дадена форма от общественото самосъзнание. Начинът на производство определя общия характер на социалните, политически и духовни жизнени процеси. Не съзнанието определя битието, а обратно – социалното битие определя съзнанието на хората. На даден етап от своето развитие материалното производство влиза в конфликт със съществуващите производствени отношения – което е другият израз за едно и също явление – или с отношенията на собственост, в рамките на които са съществували преди. От производствени форми на развитие тези отношения се превръщат в техния антипод. Тогава идва периодът на социални революции и от промяната на икономическите закони на цялата огромна суперструктура последната се трансформира с една или друга скорост в друга*“⁹.

Според Маркс, освен безкласовите общества, всички други се

8. Както често става, революционните идеи са били известни преди техните автори. Железният закон за заплатите на Маркс е бил разработен от швейцареца Некър, когато той е бил министър на френския крал през 1792 г. Новите мислители са важни с това, че предлагат един добре обмислен синтез на чужди идеи и концепции, които могат във всеки момент да бъдат открити в обществото.

9. Marx, K. (1913): A Contribution to the Critique of the Political Economy. Trans. from the 2nd German ed. by Stone, N.I. Pp 11–12.

крепят аналитично на две основи: средства за производство и производствени отношения. Средствата за производство е фактически технологи-ята, с помощта на която обществото произвежда стока, изразена в продукти, инструменти, научно познание и трудови умения. Тези средства по своята същност са динамични. Производствените отношения, обратно, са статични и тази тяхна характеристика се подкрепя от социалната структура, чиято функция е да запазва статуквото. Всички социални и културни форми, приети от обществото, се подчиняват на „надстройката“ и пазят недокоснати производствените отношения. Именно те са правилата, насочващи процеса. Съществуват обществени взаимоотношения, т.е. отношения между хората, и вещни взаимоотношения, т.е. между хората по повод на вещите. Самото третиране на проблема за икономическия строй е от основно значение за възможността да се произвежда. Исторически детерминираните производствени отношения дават обществените рамки, в които се взимат икономическите решения.¹⁰

Маркс следваше Хегеловата диалектика, считайки че статичните производствени отношения са тезата, а динамичните сили зад производството – антитезата. След един първоначален период на хармония между двете, противоречията в системата задължително трябва да се появят. Текущите производствени отношения, т.е. социалните и икономически институции не съответстват на средствата за производство, т.е. технологиите. Известната вече „класова борба“ подпомага на увеличаването на тези несъответствия и така се стига до социалната революция. С нея се появяват нови правила, които наново определят производствените отношения така, че те да съответстват на Хегеловия синтез, който иде от конфликта между тезата – предишните производствени отношения и антитезата – средствата за производство. Последващият период на хармония отново ще бъде нарушен от еволюцията на новите сили, които ще провокират нови противоречия. Процесът започва отново.

Всяка система носи семената на собственото си унищожение. Маркс проследява развитието на обществото от феодализма през капитализма до социализма и най-накрая до комунистическото общество. Именно и само тогава човешкото съществуване ще достигне до една стабилност, при която по-нататъшните конфликти са невъзможни. Капитализмът, който е продукт на сблъсъка между феодализма и

10. Ние желаем на тези страници да започнем дискусия на тема как се появяват институциите в обществото, каква е ролята им и как тяхното съществуване влияе на икономическите решения. По въпроса можете да се обърнете към Петер Бергер Нормативни конфликти Границите на общественото единство бъдещ доклад на Римския клуб.

промяната в средствата за производство, появила се от появата на манифактурата и засилената търговия, е обречен, защото вече не съответства на новите средства за производство.

Вземайки най-доброто от Рикардо, Маркс започва своя анализ на икономиката от изследване на цените на стоките. За разлика от Рикардо обаче той не се интересува толкова от силите, определящи цените на стоките, колкото от силите, определящи заплатите. Въпросът за заплащането е основен, понеже той разкрива обменните взаимоотношения между двете основни групи на обществото: капиталистите, които притежават средствата за производство, и пролетариатът, продаващ своята работна сила като стока на пазара. Според Маркс, отчуждаването на работната сила от средствата за производство е главният елемент на капитализма. Ценовата теория го е интересувала само дотолкова, доколкото тя представлява социалното взаимоотношение между две основни обществени групи. Количествената връзка между стоките – иначе казано колко царевича за самун хляб – има второстепенно значение.

Преди капиталистическото производство производителят е произвеждал стоки за свое лично потребление. Стоките за масова употреба са се появявали главно заради потребителната им стойност. При капиталистическата система те вече се произвеждат не заради начина им на потребление, а заради обменната им стойност. Обменните взаимоотношения между собствениците на стока – особено между притежателите на средствата за производство и пролетариата – трябва да бъдат ясно разбрани за да може да се разбере капиталистическата система.

В своите работи Маркс ползва класификациите на Рикардо, давайки им обаче друга насока. Интерпретацията на теорията за цената на работната сила, установена като инструмент на социалистическата критика, не задоволява Маркс. Той започва своя най-известен труд „Капиталът“ (1867, първо издание на английски през 1883 г.) с известното извеждане на капиталистическия закон за експлоатацията от общия закон за обмен на равен труд, разработен от класическите икономисти. Капиталистическият парадокс лежи в съществуването на неспечелена печалба от един свят на еквивалентен обмен. Стоката се дефинира като обменна стойност. За да може да се обмени срещу нещо, тя трябва да е полезна, да има потребителна стойност, както и да е продукт на общественонеобходим труд. Всеки ненужен, излишен труд не може да бъде добавян към стойността на дадената стока. Стойността на стоката следователно е сборът от целия общественонеобходим труд, вложен в производството ѝ. Продуктите на минал труд обаче добавят към стойността

на новия продукт само онова, което те са стрували преди. В хода на производствения процес те не могат да добавят допълнителна стойност.

Маркс различава постоянен от променлив капитал. *„Тази част от капитала, която се представя от средствата за производство – суровини, допълнителни материали, инструменти – в процеса на производството не претърпява количествени стойностни изменения. Аз, следователно, го наричам постоянен капитал. От друга страна, онази част от капитала, представляващ трудовата сила, в процеса на производството променя своята стойност. Тя освен че произвежда собствена си стойност, произвежда и нещо допълнително, свръхстойност и от постоянна се извява като променлива величина. Аз я наричам «променлив капитал».*“¹¹

Необходимият труд е онова, което капиталистът трябва да заплати като заплати и то е еквивалентно на труда, нужен да се задоволят нуждите на работника и семейството му. Допълнителният труд се полага от работника в останалата част от работното му време и е идентичен с принадлежната стойност (свръхстойността). Оперативното отношение е съотношението свръхтруд спрямо общия труд и според Маркс то прогресивно намалява в резултат на технологическия напредък. Маркс вижда едно бъдеще, където на базата на техническото развитие, индустрията става революционна: *„На първо място поради въвеждането на машини трудът става автоматичен и нещата се движат и развиват независимо от работника. Тези машини стават нещо като индустриално перпетуум-мобиле, ако не трябва да се изправят пред някои естествени пречки – слабите тела и силната воля на робите-човеци. Автоматизацията като капитал и понеже е именно капитал са превъплъщава в лицето на капиталиста с интелигентност и воля; става така, че тя се бори и влага живот и плът в борбата за намаляване до минимум на съпротивата, оказвана от гъвкавия и естествен човек*“.¹²

По същото време с увеличаване на постоянния капитал пада нормата на печалбата. Промяната на техническия състав на капитала налага увеличаване на сумата на постоянния капитал на брой нает работник. Резултатът е концентрацията на средствата за производство в огромни мащаби. Конкуренцията между стария и по-новия капитал причинява акумулацията и концентрацията на капитала като прави „от много малки малко големи капитали“. Ако капиталистите не успеят да инвестират,

11. Marx, K. (1869): Das Kapital.

12. Marx K. (1869): Das Kapital.

те вече няма да могат да произвеждат с ефективност и ще трябва да напуснат пазара. Същевременно машините, пестящи труд и позволяващи по-голяма ефективност, причиняват спад в заетостта, а оттам и спад на приходите (заплатите) и печалбите. Това е така поради обстоятелството, че стойността на произведената стока зависи от броя на човеческите часове, разходени за производството ѝ. Спадът на печалбите кара много производства да фалират, инвестирането в заводи и машини намалява и повече работници стават безработни. Кризата е в процес и може да спре само ако големи формирования закупят производствените средства на фалиралите фирми. Те вече биха могли да произвеждат на цени, на които огромната маса хора могат да купуват. Разбира се, Маркс е погледнал на този процес само като временно решение, защото с монополизирането на производството и липса от нужда за инвестиране ще се стигне отново до свръхпроизводство. Работниците няма да могат да купуват, защото заплатите им остават на нивото на елементарното задоволяване. Всичко това ще доведе до момент в който старата капиталистическа система, неудовлетворяваща нуждите на обществото, ще бъде унищожена чрез революция и на нейно място ще бъде изграден социализмът, а по-късно и комунизмът.

Това е марксовата версия на закон, според който спадането на печалбите ще доведе до краха на капиталистическата система. Закон, на който преди Маркс са гледали като на важен елемент на класическата доктрина. Смит го обяснявал просто – това е резултат от факта, че капиталът се натрупва по-бързо от прираста на населението. Рикардо и Мил считали, че това е последица от общия закон за намаляване на възвращаемостта. За Маркс това е демонстрация на бъдещото самоунищожение на капитализма, при който производството и заетостта се разпадат поради липсата на печалби. Според него нов цикъл, който да е резултат на появата на по-съвършени технологии, насърчаващи печалбите, е невъзможен.

Трябва задължително да се подчертае, че този закон е базиран на една константа при експлоатацията. Маркс не забелязал, че в него е вградено и приемането, че заплатите растат успоредно с производителността на труда. Подобен растеж на заплатите е в противоречие с марксовото виждане, че заплатите се определят и ограничават до обменната стойност на труда – т.е. минималния жизнен стандарт. Концепцията му не хвърля светлина върху факта, че различни количества продукт съответстват на същото количество вложен труд при различни степени на трудова производителност. Марксовата теория ги вижда като еднакви

количества труд (като стойност).

Ако производителността расте, а заплащането на труда остава същото, т.е. равно на обменната стойност на работната сила, трудовата стойност на заплатата намалява и се увеличава експлоатацията. При подобни условия вече не ще е задължително да се отчислява намаляването на нормата на печалбата. На практика би станало просто следното: ангажираният капитал експлоатира по-малко работници, но по-интензивно.

Независимо че доктрината на Маркс не е напълно изчистена от противоречия и погрешни схващания, неговите и на съратника му Енгелс анализи и наблюдения върху реалния свят смайват със своята дълбочина и точност. Двамата бързо разбрали че индустриалната революция е донесла огромно увеличение на принадлежната стойност в целия свят. Оттам Маркс задава въпроса как да се разпредели абстрактнопроизведен продукт между членовете на обществото. Той категорично декларира, че сегашната система на разпределение е нечестна и че трудът е ограбен поради това, че средствата за производство са в други ръце. Само революцията ще може да върне принадлежния продукт на неговия реален създател – пролетариата – като експроприира капиталистите и преразпредели средствата за производство.

Интересно е да се отбележи от гледна точка на икономическия анализ, че установените преди това модели и системи в чисто детерминистката традиция на Нютон са били автономни, затворени, саморегулиращи се и водени от предварително фиксирани закони; системи, търсещи статичното равновесие, които вече биват разклатени. Маркс и Енгелс говорят за недетерминирани икономически отношения, за тяхната нестабилност, за случайното равновесие, което се постига понякога, и то в резултат на произволно поддръждане на редица променливи величини. Дори и основната рамка на мислите им да изисква прилагането на стриктна детерминистична логика при дефинирането на явленията, те забелязали, че реалните явления предполагат определена диспропорция, която трябва непрекъснато, а накрая и със сила, да се изравнява. За съжаление нито Маркс, нито Енгелс последвали практически този индетерминизъм, нито пък приложили недетерминистки идеи при разработването на различните икономически системи, (дори и когато изходът от еволюцията – срутването на капитализма и появата на комунизъм – е детерминиран, начинът по който ще стане това не е), с цел да обяснят високата безработица. Безпрецедентната идея, че обществото има много по-голям капацитет да произвежда, отколкото да консумира – поради липсата на търсене – все още е част от класическата традиция в мисленето,

подчертаващо решаващата роля на предлагането. Така или иначе, марксистката теория предлага наченките на индетерминизма. Именно несигурността ще ни изведе до теорията за нестабилността, като основа на всяко икономическо действие.¹³

2.3. Джон Мейнард Кейнс – „Обща теория на заетостта, лихвата и парите“

Всички велики философи и икономисти са деца на своето време. Идеите им са един синтез от минал опит, проблемите на деня и искрица гениалност. Това е особено вярно за Джон Мейнард Кейнс, който описвал себе си „като предан ученик на класическата школа, който през 1923 не подлагаше на съмнение наученото“.¹⁴ Кейнс преживява икономическата криза от 29-та г., резултат предимно от експлозивното развитие на средствата за производство. Обществото навлезе в нова ера на масово производство на етап, когато масовото потребление още не бе познато. Общоприетото схващане по онова време е че хората все още живеят в свят на ограничения и че само някакво малцинство може да печели от една система за масово потребление. Подвижността и гъвкавостта на предлагането все още са подценявани – както при индустриалната революция. Резултатът е в това, че свръхпроизводството не намира пазар. Оттам спадането на цените при затварянето на икономическия цикъл, затварянето на заводите и увеличаването на безработицата поради неадекватно търсене. Истината е, че проблемът е бил решим и че решението е в потреблението – проблем от монетаризираната част на икономиката.

Отговорите на основния проблем за заетостта, давани от тогавашните големи икономисти, се оказали неадекватни. В най-добрите традиции на класиците те заявили че безработицата ще намалее, ако работниците решат да отстъпят част от и без това твърде високите си заплати. През 1932 г. Едуин Кенан, известен икономист от Лондонския икономически институт, заявил, че „светът трябва да приеме намаляването на заплатите без много да мрънка“.¹⁵ Не е ли това същото, което някои ни говорят сега!? Че ние трябвало да се съгласим на спад в жизнения ни стандарт, защото друг изход няма!... По негово време Кейнс е бил

13. Виж: Giarini, O. (1989): *The Limits to Certainty*.

14. Keynes, J.M. (1936): *The General Theory of Employment, Interest and Money*.

15. Cannan, E. (1932): *Economic Journal* (1932). Pp. 357–369.

изправен пред същия проблем – икономиката залязва и никой не предлага смислено обяснение на явлението. Ако не говорели за високите заплати, то причината била търсена в „интервенцията и монетарната несигурност, отговорни за задълбочаването на кризата“. Някой трябвало да се захване и да обясни коренната причина за явлението – липсата на търсене. Кейнс, вече известен икономист, публикува своята книга „Обща теория за заетостта, лихвата и парите“ през 1936 г.

Ще обобщим най-важните моменти. Моделът ползва няколко променливи величини, с които описва функционирането на икономиката и оценява безработицата в една равновесна система. Първо, има ефективно търсене, което не е търсенето, осъществено от хората, защото те имат ресурса да купуват, каквото им трябва. Става въпрос за търсене, което се очаква от предприемачите и за което те предлагат днешната заетост, която вярват, че ще бъде ефективна за продуктите, които ще се произвеждат сега. Можем още да го наречем бъдещо търсене, защото то е очакването на онова, което дава ефект на днешната заетост. Оттук производителят може да извади маргиналната ефективност на капитала, т.е. нормата на приходите, които той ще получи, ако произведе само една единица стока повече. Това изисква увеличение на инвестицията, което е приемливо само дотогава, докато лихвеният процент, при който става увеличението, е по-нисък от маргиналната (частичната) ефективност на капитала. Иначе казано, предприемачът ще разшири инвестирането, ако очакваният приход е по-висок от цената му – т.е. от лихвения процент. Чрез този механизъм всяка промяна в лихвения процент ще влияе върху инвестиционния процес – по-високите лихвени проценти ще причинят свиване и спад в разширяване на производството.

Инвестиране означава добавка към стойността на капитала, идееща от производствената активност през даден период, включително цената на стоката. Потреблението е цената на продуктите (стоката), продадени на крайните купувачи през същия период. Приход е сумата, заплатена за производствените фактори плюс печалбата на предприемача, представляваща цялата стойност на продукцията. Тази сума е равна на сумата от потреблението и инвестирането. Понеже спестяването е част от прихода, неизразходван за потребление, то трябва по дефиниция да е равно на инвестирането във всеки период. Именно това е известната идентичност между спестяванията и инвестицията, която лежи в основата на икономическата теория на Кейнс. Други икономисти – и дори самият Кейнс в по-ранния си труд „Разговор за парите“ – са приемали, че тези суми могат да се различават.

Делът от националния доход, разходван за потребление, зависи от поредица фактори, включително разпределението на приходите между различните социални групи, разпределението между печалба и заплати и промени в нивото на националния приход като цяло, както и редица исторически и институционални фактори. Разпределението между печалба и заплати е важно, защото по-високият дял от първото се изразходва за потребление. В краткосрочен план изразходването за потребление варира успоредно с търговския цикъл. Това означава, че засилените разходи стоят забавени след оборота така, че делът за потребление временно спада. В най-ниската точка на търговския цикъл тя обаче се покачва, понеже пренастройването на индивидуалните разходи не може веднага да се адаптира към спада на приходите. Кейнс обаче погледнал на нещата в дългосрочен план, приемайки че разходите на една страна за потребление са високи и относително стабилни дялове от брутният приход.

Вторият елемент на ефективното търсене, инвестирането, се детерминира от очаквания приход от инвестицията и цената на заема, взет да се финансира инвестицията. Първото зависи частично от сумата на вече съществуващия капитал и степента на неговата употреба. С това икономистите били вече съгласни, но Кейнс въвежда концепцията за „очакванията“, поред която решенията в инвестирането не зависят само от оценката на текущото състояние на икономиката или на очакваните краткосрочни печалби, но също и на очакванията на бизнесмена за това, каква ще е бъдещата икономика и най-вече вероятността от появата на рецесия. Цената на заемания капитал – нещо което естествено и задължително се взема предвид – зависи от желанието на хората да държат пари, а не някакви ценни книжа или други приходоносни активи, желанието за ликвидност и количеството пари, което Централната банка ще реши да отпечата. Инвестиционният процес се определя от взаимодействието на всичките тези фактори.

Общата теория лежи върху схващането, че делът на потреблението с делът на инвестициите детерминират целия продукт и приходите на една икономика. Съвкупното потребление и съвкупните приходи са взаимозависими променливи и обяснението за нивото на всяка отделна променлива зависи изцяло от концепцията за еквилибрума. Кейнс искал да покаже как спестяванията и инвестициите могат да съществуват в баланс. Това може да стане само ако исканите спестявания и инвестиции са равни помежду си, където сумата, която бизнесменът иска да вложи, е равна на сумата, която семействата искат да спестят. Ако

потребителските решения на семействата не са в тон с решението на предприемача да инвестира, ще имаме ниво на производителност, което не ще наема цялата налична работна сила – оттам ще дойде безработицата. Състоянието ще остане такова, докато нещо не се промени или в потреблението, или в инвестиционните процеси, като промяната най-вероятно ще настъпи в последното. Именно там може и да се упражни влияние, тъй като картината на спестяванията и потреблението е, общо взето, статична.

Кейнс отхвърля дълбоко вкорененото разбиране, характерно за класиците, че естественото ниво на заетостта е пълната заетост. При огледа на икономическата система не се вижда причина дадено ниво на потребление и инвестиции да доведат до производство, искащо пълна заетост. Потреблението и инвестиционният процес могат да наложат много изисквания към икономиката, които да доведат до инфлация или слабо търсене, водещо до безработица. Няма причина, и класиците никога не са предлагали такава, да приемем, че сборът от милионите индивидуални решения да потребяват или пестят ще доведе до такова търсене, което ще подсури пълна заетост. Това може да стане само когато исканите спестявания и търсените инвестиции са в баланс помежду си – противно на това да приемем, че реалните спестявания и фактическите инвестиции наистина са равни помежду си.

Кейнс твърди че причината, поради която икономическата система не се саморегулира и поради която еквилибриума, характеризиращ пълната заетост, не настъпва, както твърдят класиците, е твърде опростеното виждане за поведението на лихвения процент като главен фактор. Те мислели, че спадът в инвестирането ще доведе до спад на лихвените проценти до степен, при която пълната заетост отново ще настъпи. Движението на лихвените проценти обаче е нещо далеч по-сложно.

Действията на спекулантите на фондовата борса ще попречи на спада на лихвените проценти до степен да насърчават инвестиране, водещо до пълна заетост. Първоначалният спад на инвестициите или потреблението води до рязък спад на приходите и по-нататъшен спад в инвестирането или потреблението. Това се нарича мултипликационен ефект. Системата не е саморегулираща се – първоначалните девиации в пълната заетост не били коригирани чрез промени в лихвените проценти. Напротив, те били влошавани чрез движение в приходната част. Само защото спадът в заетостта няма автоматично да се коригира от други промени в икономиката Кейнс решава, че правителството и монетарните власти имат задължението да се намесят и да коригират спиралата,

водеща надолу към рецесия.

Кейнс приема, че е необходимо да се предизвика достатъчно еластичност от страна на търсенето, за да се насърчава и регулира икономиката до така наречената пълна трудова заетост. Чак през 30-те години икономическата теория и практика показват новата роля на държавата и, както Кейнс казва: „Централните лостове, необходими за осигуряването на пълна заетост ще са, разбира се, до голяма степен в ръцете на правителството. С това традиционните функции на властта ще бъдат значително разширени“.¹⁶ Правителството може да разшири потребителната способност да купува, като по този начин създава ситуация на пълна заетост на ресурсите, включително човешките ресурси. Процесът се улеснил чрез развиването на масовото потребление, започнало през 30-те години.

Моделът на Кейнс, разбира се, има пропуски. Олин подчертава, че Кейнс игнорира изключително интересната разлика между реализираните и планираните спестявания и инвестиции¹⁷; проблематичното схващане, че увеличаването на номиналните заплати автоматично причинява спад на реалните приходи¹⁸; погрешното схващане, че поведението на потребителя е винаги предвидимо и т.н. Трудовете на Кейнс обаче извеждат капиталистическия свят от Великата депресия. Общата теория не само показва основните проблеми на времето, но показва и начини за тяхното решаване, които не са само очевидни, но популярни и приятни. Рузвелт вече не нарушаваше правилата на играта, когато въведе Новата сделка и покачи заплатите, вместо да ги намали, и когато изразходваше обществените пари, вместо да бъдат спестени. Кейнс разработи една точна теория, отговаряща на нуждите на своето време. От една страна, тя оправдава правителствената интервенция в моменти на икономически спад и, от друга страна, подкрепи социалната политика – законодателството и профсъюзите – което води до увеличаване на търсенето.

16. Keynes, J.M. (1936): *The General Theory of Employment, Interest and Money*.

17. Виж Ohlin, B. (1937): *Some Notes on the Theory of Savings and Investment*. In: *Economic Journal*, no. II and III 1937.

18. Виж Dunlop, J.T. (1938): *The Movement of Real and Money Wage Rates*. In: *Economic Journal*, no. 191. P. 421.

2.4. Неокласическата икономика: търсене и предлагане

2.4.1. Неокласическият подход към икономиката и търсенето

Както вече разбрахме, в продължени на 150 години икономическата теория е била доминирана от идеята за недостига и нуждата от насърчаване на производството. Поради тази причина класиците на икономическата наука подчертано анализирали предлагането в икономиката и се занимавали най-вече с аспектите на производството. В резултат изобретили система, в центъра на която стоят именно тези два проблема. Според тях търсенето, като възможен обръкващ фактор, няма значение и затова няма нужда от неговото анализиране. Всичко това е изразено съвсем ясно в известния закон на френския икономист Жан Баптист Сей: „предлагането само създава търсенето“.

През този период икономическите кризи били свързани със свръхпроизводство и истинска дефлация. Понятието „недостиг“ и трудността то да бъде преодоляно практически от създаването на света насам е причина трудно да се повярва, че индустриалният процес ще доведе до суперфективност: поради редица причини, и най-вече поради масовото производство и масовото потребление. От този момент чак през 20-те години на нашия век икономистите започнаха да подозират, че предлагането може да се разширява до безкрай благодарение на невероятния научен и технологически напредък. Тогава понятието „цена“ се прехвърли – най-вече благодарение на Кейнс и Хикс – към страната на търсенето и обърна закона на Сей, който прозвуча вече така: „търсенето създава собственото си предлагане“. Стана видно, че наблягането на търсенето (платимо, монетизирано търсене), което в продължени на векове е седяло в основата на всички кризи на свръхпроизводството, може да се окаже окончателното решение. Дори и сега новите неокласически школи се доминират от това схващане и съответната парадигма независимо, че сами се наричат „сторонници на предлагането“.

Разбира се, това не е единственото течение, накарало по-раншните икономисти да зарежат ангажираността си с предлагането. Непосредствено свързана с въпроса за предлагането и производствените аспекти е теорията за стойността и особено стойността на труда, изявил се чрез

появата на самостоятелна трудова теория. Адам Смит ни даде живописния пример с бобъра и сърната, Рикардо търсеше абсолютната стойност като справочна система, а Маркс изчисти до блясък теорията си за относителността на цените и трудовата сила. Според Джоан Робинсън, обаче „*трудова теория, миршейки неприятно, бе изметена встрани и практичността дойде на нейно място*“.¹⁹ Икономистите започнаха да мислят за концепцията за приложимостта и нейното значение за икономическите процеси. Робинсън твърди, „*че приложимостта е качеството на стоките, което кара хората да ги купуват, а решимостта на хората да купуват дадена стока показва, че тя има някаква приложимост (използваемост)*“.²⁰ Като резултат, в умовете на много икономисти залегна мисълта, че всеки продукт трябва да има цена, която да е мярката за неговата „приложимост, потребяемост“. По-късно тази концепция се измества от концепцията „разкрити предпочитания“ или „наблюдаемо пазарно поведение“. Съответно на това мерната единица в една икономическа система вече не е производителят, а потребителят. Изместването встрани на теорията за стойността към теорията за потребяемостта доведе до подмяната на ориентираните към предлагането икономики към такива, ориентирани към търсенето. Подмяна, с която живеем и сега – до голяма степен!

2.4.2. Методология на неокласическия икономикс

Неокласическият икономикс е свързан с трима големи мислители: англичанинът У. Стенли Джевънс, австриеца Карл Менгер и най-вече с швейцареца Леон Валрас. Независимо един от друг тримата съставят онова, което наричаме модерната наука „икономикс“. Докато класическите икономисти не са обръщали внимание на търсенето и не са си представлявали, че то се променя, последните въвеждат система за анализ, която събира и синтезира и търсенето, и стойността като елементи в една обща рамка. Ключовият момент в тяхната теория е потребителната стойност, оценката на поведението на консуматорите съобразно предпочитанията им и как тези предпочитания се трансформират в търсенето на стоки.

Именно концепцията за маргиналната потребителна стойност даде липсващото звено в иначе пълната теория за пазарния механизъм.

19. Robinson, J. (1976): Economic Philosophy. P. 48.

20. Пак там.

Икономиксът на Валрас бе кулминацията на първата част на това движение, понеже именно той открива как да се анализира икономиката като цяло: пазара на труда, земята и стоките трябва да бъдат в едновременно и общ еквилибриум. Това понятие за общо равновесие виси над главите ни и сега, тъй като много икономисти вярват че крайната цел на всяка теория е да обясни реалността в и като състояние на еквилибриум и сигурност.

Докато класиците подчертаваха значението на недостига на земя в процеса на икономическия растеж, неокласическата позиция е друга, понеже предвиждането за „свършване“ на наличната земя не се сбъдна. Основните сили, детерминиращи икономическия растеж са вече акумулирането на капитал – феномен, за който говорихме в главата за Маркс, плюс развиването и прилагането на нови технологии. Моделът на неокласиците е отрязък от реалността, където на входа са два елемента – капитал и труд, а на изхода един хомогенен продукт. В този контекст капиталът е всеки трайно произведен продукт (стока), която се използва в производствения процес за произвеждането на друга стока (продукт).

Нека погледнем върху действието на неокласическата система внимателно. Неокласицизмът, или „икономиката на предлагането“ цели увеличаването на истинското производство в съответствие с търсенето, признавайки едновременно, че търсенето е базирано на потребителната стойност. Подходът предполага също, че оставена сама на себе си, икономиката се стабилизира при пълна заетост или по-скоро онова, което неокласиците са решили че е „пълна заетост“. Агентите, или бизнесмени, работници, домакинства оптимизират действията си като „хомо икономикус“, което означава, че те взимат рационални решения за възможните действия, които могат да предприемат и да следват тези действия докрай последователно. Пазарите изчистват нещата, в смисъл, че всички цени, включително цената на труда, се настройват да урівновесят търсенето и предлагането. Така става ясно защо не може да има повече предлагане или търсене от необходимото – на продукт или производствен фактор, включително труд.

Понеже икономиката е самостабилизираща се, ролята на правителството е неутрална. Всяка негова интервенция би причинила дестабилизация. От гледна точка на фискалната политика правителството или ще трябва да балансира бюджета, или да поддържа стабилно отношение между бюджетния баланс и брутният продукт, поддържайки, същевременно, неутрална монетарна политика. Политиката наистина трябва да е неутрална, понеже парите в кеш или банковите депозити по обем имат

фиксирано съотношение спрямо прихода. Ако паричната наличност се увеличи по решение на централното правителство, икономическите агенти ще прехвърлят част от излишъка към финансовите активи, стоки или услуги с цел да възстановят търсенето „пари – приходи“. Други активи – като имущество и трайни консумативи – се оценяват като заместители на парите. Така увеличаването на обема на паричната маса в оборот води до увеличаване на brutния продукт, но в смисъл на цени, а не на реална продукция.

Аргументът, че повишаване на паричната наличност не води до увеличение на производството лежи върху схващането, че икономическият баланс означава пълно използване на ресурсите и, следователно, максимум производство. Неокласиците отричат позицията на Кейнс, че единственият заместител на парите са финансовите активи и че увеличаването на паричната маса влияе върху brutния продукт индиректно като намалява лихвените проценти, които могат да влияят върху инвестирането и, може би, на потреблението. Увеличението на паричната маса увеличава инфлацията, а не заетостта. Икономиката се „самостабилизира“ при пълна заетост, което означава (ползваме фразата на Милтън Фридман) „естественият процент безработица“.

Пазарът на труда действа като всеки друг пазар в смисъл, че се управлява от закона за търсенето и предлагането, доведени до баланс чрез ценови механизъм. Пресечната точка между кривите на предлагане и търсене определят истинските заплати и нивото на заетостта. Това се нарича пълна заетост, защото всеки, който иска да бъде на работа при истинското ниво на заплащане, определено от пазара, е нает. Остатъчната безработица е доброволна – неволна безработица не съществува. При естественото ниво на безработицата – и само при него – инфлацията е стабилна и е може би нулева. Стабилна е именно при тези условия, защото истинският процент на инфлация е равен на очаквания.

Ако правителството се опита да намали безработицата под естественото ѝ ниво като увеличава ефективното търсене чрез намаляване на данъците, увеличаване на обществените разходи или намаляване на лихвените проценти, така че търсенето на стоки и услуги да се увеличава – а оттам и търсенето на труд – това ще доведе до увеличаване на заплатите. Това ще бъде интерпретирано като увеличаване на реалните приходи след като се очаква нулевата инфлация да продължи.

С покачване на инфлацията, в резултат на правителствените действия, реалните доходи започват да падат и работниците решават, че няма смисъл да се борят за работните си места. Безработицата отново започва

да се покачва, но инфлацията също расте поради покачването на заплатите. Това е така, според неокласиците, поради действието на закона за намаляване на мащаба на печалбата. С увеличаване на производството единицата продукт поскъпва, качват се и цените, ако ще трябва да се поддържа някаква норма на печалбата. Инфлацията не намалява, защото икономическите агенти очакват инфлацията да расте и взимат предвид тези рационални предвиждания при непосредствените си икономически решения.

Правителството не може да влияе ефективно върху истинските променливи като производителността, заетостта и безработицата твърде дълго. От гледна точка на макроикономическата политика правителствата трябва да се ограничат само с балансирането на собствените си бюджети и да наблюдават стабилното снабдяване с пари. Икономиката само ще се успокои на естественото ниво на безработица, растежът ще се подсуши до възможното ниво поради увеличението на производителността и инфлацията ще е стабилна. Ако при това положение естествената безработица остане на неприемливо високи нива, то тогава единствената възможност за правителството е да се намали самото естествено ниво, което може да се постигне единствено чрез мерки, свързани с предлагането – особено онези, чиято цел е да освободят трудовия пазар, като го направят по-подвижен. Обикновено тези мерки включват намаляване на облагането и ограничаване на социалните осигуровки, като по този начин се намалява ефективността на колективното търгуване, както и сковаността на пазара на труда – скованост, идеща от профсъюзите – като се увеличава географската и професионална мобилност.

Според този модел, базиран на акумулирането на капитал и на труд, икономическият растеж се насърчава чрез „задълбочаване“ на капитала. Става въпрос за процес, при който акумулираният капитал на единица работник се увеличава с времето. По този начин би трябвало да се увеличава производителността, като се увеличава производството при влагането на еднакво количество труд. Процесът на „задълбочаване“ на капитала за дадено технологично ниво, растящото инвестиране в средства за производство намаляват печалбата върху капитала, т.е. истинската норма на печалбата. Това е така, защото най-продуктивните инвестиции се правят най-напред, а по-нататък следват инвестиции с прогресивно намаляваща производителност.

Интересно е да се отбележи, че в тази теория трудът се детерминира както от сили извън икономиката, така и от вътрешноикономически сили. Заплатите обаче се определят само и единствено вътре в

системата, защото те могат да растат успоредно само с процеса на „задълбочаване“ на капитала. Това е пряк резултат от факта, че работници, които работят с повече капитал, произвеждат по-висококачествена стока. Конкурентните заплати се увеличават успоредно с маргиналната трудова производителност; „задълбочаването“ на капитала и нивото на заплащане са пропорционални един към друг. С времето може да стигнем до фаза, където процесът на „задълбочаване“ на капитала е приключил, истинските приходи са постоянни и лихвените проценти – стабилни. Тази стагнация на икономическия растеж може да дойде с високите заплати и поставя точка на всяко по-нататъшно порастване на приходите и на производителността на труда.

Според теорията тази фаза се преодолява чрез въвеждането на нови технологии, резултат на изобретения и иновации. Именно те са импулсът за постигането на нова икономическа активност, при която същата група от фактори на входа ще доведе до по-голям или по-качествен продукт на изхода. Така науката и технологиите са определени като крайните гаранции за неограниченото предлагане.

2.4.3. Наблюденията на Дж. Р. Хикс върху някои принципи на икономическата теория

Още един известен икономист, оставил следа в икономическата история и довел до нейното по-нататъшно развитие, е Дж. Р. Хикс, за който е характерно непрекъснатото търсене на нещо ново – особено, когато то се е отнасяло до „спорните“ въпроси на икономическата теория. В своя труд „Стойност и капитал“²¹ (1939) Хикс разработва обща теория за взаимнообвързаните пазари, базирана на теориите за равновесието, предложени от Валрас, Парето и така наречените „австрийци“, които той се стареа да доразвие. Резултатът от неговия анализ бива приложен към проблемите на капитала и печалбата, парите в общ план и заетостта. Особено трябва да отбележим неговите работи в областта на субективната теория за стойността и опита му да създаде система на икономическа динамика.

Хикс бил особено впечатлен от работите на Алфред Маршал, който в един пионерски труд дава първия импулс към изследване на търсенето в икономическата история. Маршал помага да се намери пролуката,

21. Hicks, J. R. (1939): Value and Capital – An Inquiry into some Fundamental Principles of Economic Theory.

през която да преминат всички онези, търсили начин да открият новата базисна концепция за стойността. Въпросната концепция трябва да подмени или поне да доизясни класическата представа за стойност.²² Хикс започва своята книга „Стойност и капитал“, споменавайки Маршал: „Чистата теория за търсенето, отнела голяма част от вниманието на Маршал и съвременниците му, е – без съмнение – впечатляваща, но удивителното е, че тя лежи върху нещо толкова спорно толкова дълго време...“²³ Той поставя под въпрос подходите на Маршал и Парето и определя общата и маргинална потребителна стойност като „спорна“. Отначало сме свидетели на анализа на избора, който всеки консуматор прави при подбора на стоката, която ще купува, но с развиването на труда Хикс ни довежда до една разработена теория за икономическия пазар въобще. Оттук той извежда законите за пазарно поведение – закони, които определят поведението на потребителя при промяна на пазарните условия. Той твърди, че при промяна на тези пазарни условия, потребителят се премества от една точка на равновесие към друга равновесна точка!

Истина е, че Хикс е видял като цяло, че статичният характер на икономиката по неговото време е твърде ограничаващ, и затова той се опитва да въведе „основите на динамичната икономика“, на което посвещава цяла част от своята книга. Авторът така и не може наистина да разбере елементите на несигурност, лежащи в основата на всяка икономика. Динамиката на Хикс зависи от дискретни, времеви системи, при които едно равновесно състояние преминава в друго на точно определени периоди от време в определена последователност – иначе казано, не са позволени никакви изненади. Това ограничение трябва да се преодолее за да може да се изгради системата така, че тя да интегрира в себе си елементите на несигурност и неограничената динамика в системния, кибернетичен смисъл на думата, където всяко действие непрекъснато се променя от влиянието на неговите резултати и при което всичките елементи имат различно поведение (инерция) във времето. Ще се върнем на тази тема по-подробно в глава 2.5. „Отхвърлянето на детерминизма“.

22. По-подробно за това виж: Giardinri, O. (1980): Dialogue on Wealth and Welfare.

23. Hicks, J. R. (1939): Value and Capital – An Inquiry into some Fundamental Principles of Economic Theory. P. 11.

2.4.4. Увод към „предлагането“ от неокласическите икономисти

Както видяхме в предишните глави, неокласическата икономическа школа е базирана и разработена на база „гърсенето като приоритет“. Това, обаче е замъглило нашия поглед върху икономическите реалности и ни е твърде трудно да видим ключовите промени, които са настъпили на макроикономическо и световноикономическо ниво, както и на микроикономическо ниво, където се определя структурата на предлагането или производството. За да се разбере за какво говорим, когато става дума за „икономика на обслужването“, абсолютно необходимо е да започнем от страна на предлагането. Важно е обаче да направим разлика с американската школа, стояща на страната на същото това предлагане. Американците имат своя специфика, изначално свързана и до сега оставаща под влиянието на субективната теория за стойността и по-консервативните икономически школи.

Американската школа, стояща на позицията на предлагането, стана известна поради това, че възпита политици като Роналд Рейгън и Маргарет Тачър (чиито икономически възгледи ще разгледаме малко по-късно). Пропагандаторите на „предлагането“ фактически нямат много общо с нашия анализ: като правило те не се интересуват много от начина, по който се произвежда богатството и как се появява благосъстоянието. Главната им цел е да пресъздадат икономически растеж, следвайки традиционните икономически парадигми, като че ли икономиката е все още базирана на чистата манифактурна логика.

Като цяло те считат, че ако не може да се постигне растеж, то е поради някакви специални отношения или дисбаланси (сковаността на пазара на труда, например) или пък поради голямата тежест на фискалната система като пречка за предприемачеството.

Никой не може да отрече подобни фактори, но сме задължени да отбележим следното:

- Ако „еластичността“ на предлагането е такова, каквото то бе преди 30 – 40 години, всяка „скованост“ – за каквато споменахме току-що – може лесно да се преодолее чрез прилагането на традиционните мерки за насърчаване на икономиката. Прилагането на подобни мерки през последно време доведе до растящи бюджетни дефицити и негативно влияние върху икономиката на страни, опитали се да решат проблемите

си по този начин. В резултат – подобно сковаване на предлагането трябва да се погледне в една „относителна“ рамка.

- Основна икономическа цел е да се създава богатство и благосъстояние, а не да се насърчава растежа на някакво ограничено и не винаги свързано с благосъстоянието число, което наричаме БНП. Едно по-широко разбиране за богатството и благосъстоянието е нужно, а също и адаптирането на това разбиране към състоянието и задачите на модерната „обслужваща“ икономика. В огромната си част защитниците на „предлагането“ в американската икономическа теория имат консервативен подход към тези въпроси и отхвърлят всеки разговор за характера и целта на процеса на създаване на богатството.

- Нашата цел е да помогнем за развитието на човешкия капацитет да произвежда богатство за себе си и за обществото като основен приоритет, което разбира се, може да е в противоречие с някои други икономически ограничения.

В основата си американската школа на „предлагането“ е блокирана от липсата на различен и по-общ подход към икономическите реалности като модифициран анализ, който би им помогнал да превъзмогнат ограниченията и противоречията на собствената си система – освен ако го правят по политическа поръчка. Ще излезе, че последната школа на „предлагането“ с откровена защита на теоретичите, защитаващи именно предлагането, са били марксистите. Онова, което наричат неокласически модел или икономика на „предлагането“ – като превръщане на неокласическия модел в приложима фискална политика – фактически не е подход чрез „предлагане“. Подходът стана модерен по времето на Рейгън и Тачър през 80-те години, когато бе решено, че това е лечението на болелите им икономики.

Този подход – наречен „нова политика“ – отново подчерта предлагането като доминиращ фактор при дългосрочния икономически растеж и стабилност. Или нещо такова!... Ролята на търсенето чрез данъците или увеличаването на разходите при повишаване на безработицата, както и свиването на монетарната или фискална политика при голяма инфлация намаля. Типичният модел на предлагането би бил за данъчна политика, възстановяваща икономиката и увеличаваща производителността, карайки хората да работят и пестят.

Съкращаването на данъците трябва да влияе върху общото търсене и производство чрез мултипликационния ефект до много по-малка степен, отколкото по-рано твърдяха кейсианските икономисти. От гледна

точка на предлагането високите данъци водят до това, че хората не влагат толкова труд, а оттам приходът на капитал намалява. Върхът на процеса води до предположението на Артът Лафер, че високите данъци може би намаляват приходите от тях, понеже увеличеният маргинален приход губи от загубите при средното заплащане. Имащо някакъв теоретичен смисъл, това твърдение показва изкривено виждане на действителността, защото големите намаления на данъците водят до силен спад на приходите, от тях и до растящ бюджетен дефицит. Важно място в неокласическата икономика на предлагането играят насърченията и последователите на този модел подчертават загубата на насърчения, когато данъците станат твърде високи. Те обвиняват системата на Кейнс, че не обръща внимание на данъчните ставки и насърчаването, и тяхното влияние върху цялостното предлагане, а фокусират вниманието си само върху търсенето. Идеята тук е да се повишат следданъчните придобивки и те да идат за дейности, насърчаващи развитието – например, в труда, пестенето и инвестирането, в почивното дело и потреблението. Намаляване на трудовите данъци, лихвения процент или дивидентите би увеличило спестяванията, би засилило инвестирането, а оттам икономическия растеж.

Като цяло насочената към предлагането икономика е отстъпление от икономическите виждания на Кейнс, където общото търсене детерминира производството и заетостта, и където монетарните и фискални решения биват ползвани за борба с безработицата и инфлацията. Промяната в посока на концепцията за централна роля на предлагането води до подчертаване на значението на фактори, насърчаващи растежа и потенциалната производителност. Макроикономическата политика обръща повече внимание на дългосрочния икономически растеж, отколкото на кратковременната икономическа стабилизация.

Независимо от това, подчертаването на насърчаването като фактор се е ограничило само с данъчната система, като по този начин се увеличавал бюджетният дефицит. Не обръщали внимание на останалите фактори и в края на краищата се стигнало до насърчаване на търсенето, а не на предлагането. Съкращаването на данъците от страна на предлагането има основен ефект върху икономическия растеж – поне в краткосрочен план – чрез влияние върху търсенето, а не върху предлагането. Оттук някои икономисти спорят, че неокласическата икономика на предлагането от 80-те години е била по-близо до политиката, ориентирана към търсенето, а не толкова към предлагането.

В този контекст целта на доклада е да се отвори врата към

преразглеждане на ролята на производството в дълбочина, което е единственият начин да се открият трайни решения на дилемата за заетостта.

ПРОТИВОРЕЧИЯТА

3. Сковаността на предлагането (тесните места на производствената система)

От началото на индустриалната революция до началото на двадесетия век са идентифицирали кризите не с нещо друго, а с дефлацията (освен по време на война). Истинска дефлация означавала, че в много европейски страни в началото на деветнадесети век цената на килограм хляб е била по-висока отколкото сто години по-късно.

Изправени срещу масова бедност и чувствайки нуждата да създадат национално богатство, класическите икономисти всячески са се старали да разширяват производството. Бедата била в това, че да се нуждаеш от стоки и услуги не значи да погълнеш производството. Нуждите се изразяват в монетарен вид. Що се отнася до предлагането (производството) индустриалната революция е могла да се развие само чрез система на възпроизводство на капитала и труда, базирана на наличността на пари. Ако нямало достатъчно пари на страната на търсенето фабриките на се могли да продадат продукцията си и фалирали. Така се появяват истинските дефлационни цикли.

Тези основни недостатъци на класическата икономика са били преодолені от неокласическата икономическа школа, която от 20-те години насам започва да фокусира вниманието си върху ролята на търсенето и потреблението.

През двете световни войни и особено в периода непосредствено след Втората световна война стана ясно, че научният и технологически прогрес може да гарантира достатъчна гъвкавост на производството, така че да устрои всякакъв вид икономическа политика, базирана на търсенето. Управлението на търсенето за известно време стана основна тема и с това бе възможно по-правилното разпределение на всички човешки и материални ресурси, така че непрекъснато да се увеличава националното богатство, измерено като брутен национален продукт.

В началото на 70-те години икономистите и всички, имащи отношение към икономическото развитие, бяха изненадани като от засада: пълзящата инфлация започна да прави място на все по-засилващата се инфлация. След като се очакваше че икономиката ще се управлява от гледна точка на търсенето, нещо неочаквано и неясно е станало с производството – благодарение на развитието на технологиите, което създава нова производствена „скованост“.

Бяха се появили два нови феномена: от една страна, намаляването на приходите от технологиите и от друга, основната роля на обслужването не толкова като икономически сектор, а като поредица от функции, изцяло променящи производствената система.

2.5. Отхвърлянето на детерминизма

2.5.1. Детерминизмът, ценовата система и несигурността

Вижданията на икономическите гении за истинските лица на производството и потреблението са помогнали изключително много за благосъстоянието на човечеството, независимо от ужасните кризи и провали, на които историята е била свидетел. Моралните амбиции на Адам Смит и учените след него са хвърлили светлина върху начина, по който да се разпределят основните материални продукти като храна, подслон, дрехи, които с времето революционизираха човешката история по най-основен начин и доведоха до увеличаване на продължителността на живота и до подобряване на общото човешко здраве. Сега обаче сме изправени пред една ситуация, при която икономическите реалности искат появата на нови концепции, а не подобряване на добрите стари идеи. Голямото удовлетвение на икономистите – позитивната прогностика – да обявяват някаква тенденция и да предписват възможните мерки – вече няма да посрещне нуждите на утрешния ден и не ще оправдае надеждите на традиционните икономисти, които считат, че това е някаква панацея. Ние ще трябва да свикнем с един свят, в който единственото сигурно нещо е несигурността на утрешния ден. Трябва да се освободим от иначе красивата концепция за детерминизма и да освободим мозъците си от сковавашото ѝ въздействие. Ще разширим нашите хоризонти не само

като приемем несигурността, изразена в „игровата теория“, с която някои обясняват бихейвиористичните форми при специални икономически модели, а като естествен елемент от нашия живот, от нашите действия. Ние не ще се стараем да превъзмогнем несигурността така, като че ли тя е явление с едно лице, че ние ще търсим някаква формула, с която да постигнем равновесие, което ще ни създава най-малко проблеми. Само отказът от този „велик“ еквилибриум като отправна точка за нашите икономически теории ще отвори пътя към нови концепции, които по-точно ще обрисуват реалността и ще дадат нови, по-точни отговори на основните въпроси на икономиката. В този смисъл не говорим само за несигурност от първи порядък, където възможните алтернативи са известни и само шансът за тяхната проява е неизвестен, но и за несигурност от втора степен, където дори и възможните събития не могат да бъдат предвидени.

Историческата стойност на теорията за равновесието е в това, че основна характеристика на индустриалната революция е монетаризирането на икономиката като начин да се решат някои логистични проблеми и да се постигнат още по-високи технологични нива. Да се твърди обаче че ценовото равновесие има универсално значение и някаква дефинитивна научна стойност, е повече въпрос на вяра и идеология, отколкото на истински научен подход. Понятието за равновесие не е даже концепция или обяснение, а по-скоро тавтология – нещо е вярно, защото е вярно. Придадена му е стойността или статута на аксиома или основните очевидни истини, използвани от математиците за развиване на по-нататъшните им логически изводи. Разбирането на това понятие за еквилибриум, при което предлагането е равно на търсенето, е важно, понеже то обяснява защо икономиката още след зараждането си е гледала на нещата едностранчиво. Понятието „икономическо равновесие“ като основен интерес за класическите икономисти и неокласическите им последователи, които се стараели да обяснят поведението на потребителите, е родило изказвания като: „... ако предлагането и търсенето са по необходимост равни, след като сме установили едната страна на уравнението ние, по дефиниция, сме изчислили и другата“. Тук говорим за противоречие в самата терминология. Свърхопростояването на проблема е пречило на класическите икономисти да разберат, че търсенето трябва да се разширява с цел да се справят с дефлационните икономически кризи в продължение на 150 години. В по-ново време подходът не е дал възможност на неокласиците да разберат проблемите на текущото сковаване на предлагането.

Концепцията за всеобщия еквилибриум е свързана също с характерното за 19-ти век търсене на сигурността. В едно позитивистично и научно ориентирано общество сигурността е равна на научно доказателство. Тази идеология твърди, че щом нашето разбиране на дадена ситуация не е стопроцентово сигурно, то тогава ние още не сме постигнали пълното разбиране на проблема. Това обаче е временна грижа, защото с течение на времето пълната сигурност ще е у нас и заедно с нея – крайният еквилибриум. Теорията за перфектния и вечен еквилибриум е „сигурна“ само заради предварително установената тавтология. Така тази тавтология става основата на система, която разглежда света като мястото на „временната“ незавършеност. Независимостта и дисбалансът обаче не са временни, а постоянни спътници на развитието и динамичната реалност.

През последните няколко десетилетия редица икономисти задълбочено изучават несъвършенството на общия еквилибриум. В жаргона на икономистите и останалите учени, занимаващи се с проблема, навлязоха изрази като „непълна“ и „асиметрична“ информация, с която се обяснява невъзможността да се достигне пълното равновесие. Тези понятия обаче се използват така, като че ли истинското равновесие е все пак достижимо. Утопичните мисли на учени и позитивисти предполагат, че ние бихме могли така да увеличим информацията за действията на пазара, че един ден да постигнем перфектно равновесие. Този начин на мислене подсказва, че представите за времето отпреди Айнщайн, както и идеята да се изолират модеми от времето извън реалността, все още съществуват. Но щом влезем в реално време, несигурността и дисбаланса стават основните критерии за реалност. Въвеждането на понятието „реално време“ в икономическата система на търсене и предлагане (производство и потребление, ориентирани и базирани на обслужването) е една радикална алтернатива на виждането, че икономическият процес се основава на вечния (и моментен) еквилибриум.

Приемането на времето, т.е. „реалното“ време предполага, че всяко решение да се произвежда се вкарва в ситуация на по-голяма несигурност по отношение на момента, в който продуктът ще се яви на пазара. Това динамично виждане на икономическите процеси признава че решението да се произвежда е взето „ex ante“ от традиционния момент на икономически еквилибриум, както и това, че определянето на каквато и да било цена е винаги „ex post“.

Точката във времето, когато цената на продукта се фиксира на пазара, е само част, подсистема от една по-широка икономическа система. В

поредицата решения, взимани с времето, от производството до дистрибуцията през магазина, и по-късно до реалната употреба на продукта и превръщането му в отпадък – пазарната функция на ценообразуване е важен момент, но само един момент в процесите на голямата икономическа система. Несигурността в тази икономическа система не е пример на „несъвършенство“, а очевиден факт, съдържащ редица рискови компоненти, които не могат да се изхвърлят. Всяка икономическа дейност или намерение са основани на някои неизвестни и несигурни фактори или възможности не поради друга причина, а защото целта стои някъде в бъдещето.

Веднъж приели реалната полза, ние можем да се опитаме да осъществим начинанието, но не можем да го контролираме с абсолютна сигурност, защото не можем да контролираме бъдещото време – освен ако елиминираме живота. И в природата, както и в икономическите системи, много излишни производствени системи се появяват и действат, създавайки продукция, от която само малка част ще стигне до потребителя. Успешните съвременни технологии са малка част от създадените технологии въобще, защото повечето са се провалили, независимо от инвестираните в тях средства. Успешният продукт, стигнал до пазара, става източник на компенсации за твърде многото инициативи, които са обречени на провал. Именно тук е ролята на търсенето, което отстои от производството по време, което расте и чието значение го прави задължителна част от икономическата система и, обективно погледнато, на която и да било жива система.

ПРОТИВОРЕЧИЯТА

4. Икономическа и социална стойност, ценова система, несигурност и риск

Класическата и неокласическата икономически теории са базирани върху понятието „равновесна система“. Цените трябва да представят този баланс между предлагане и търсене в даден момент. Именно в тази точка във времето всички цени, взети заедно, представляват общата равновесна система.

Докато класическите икономисти са подчертавали значението на предлагането в това уравнение, неокласическата школа гледа най-вече на търсенето като водещ елемент. И в двата

случая обаче икономистите търсят системата на равновесие – едната страна на уравнението е равна на другата.

Именно тук понятието ефективност на икономиката и увеличеното значение на обслужващата сфера налагат фундаментални промени в подхода. Наистина ефективността не може да се види в някаква времева точка, а в рамките на времеви период. Периодът, през който работи системата, е по необходимост несигурен и може да се изрази единствено като вероятност. На второ място, функционирането на подобна система става в контекста на поредица от събития, някои от които несъмнено ще бъдат несигурни. Всички бъдещи разходи, свързани с ефективността, могат да бъдат разбрани – дори и когато са стриктно монетаризирани – само на „вероятностна“ основа.

Следователно, икономическата система, наречена „Обслужваща икономика“ е система, която по дефиниция е несигурна. Класическите икономисти сравняват несигурността с неадекватността, недостатъчната или асиметрична информация, като че ли такава може да бъде получена изцяло. При обслужващата икономика ключов фактор е несигурността или по-общо казано „дисбалансът“ – именно чрез него се постига развитие и се строят динамични системи.

При огромния брой икономически дейности в днешния свят става ясно защо всяка определена цена в даден момент представлява просто една вероятност, срещу която ще се изправят разходите в бъдеще време – разходи, които не могат да бъдат детерминирани.

Това винаги е била причината за съществуването на застрахователната индустрия и именно то обяснява защо на тази дисциплина не са обръщали внимание нито класиците, нито неокласиците.

И наистина е парадокс, че определянето на цените започва да наподобява вероятностните проблеми, с които се сблъсква един застраховател. Положението е същото като при маркетингов мениджър, който трябва да избира между инвестирането в различни проекти с различна вероятност за успех. Другият исторически парадокс е в това, че застрахователното дело е било напълно пренебрегвано от икономистите-теоретици през последните два века и че сега то застава в центъра на сцената по същия начин, както текстилната индустрия е символизираща практическото

приложение на новите методи на индустриално производство през 18-ти век.

Всичко това ясно показва, че системата на равновесие на класическата и неокласическата политическа икономия е базирана на една детерминистка философия, която точните науки зарязаха в началото на двадесети век. Понятието ценова несигурност и дисбаланс е в корена на философията, свързана с недетерминистките системи. Това означава, че понятието „риск“, в границите на недетерминирани структури не е еквивалент на заплахата, а на възможност.

2.5.2. Управление на риска, уязвимостта и изменчивостта

Понятието управление на риска, също както и функцията по управлението на риска в професионалната дейност, е било първоначално представено в Съединените щати приблизително преди около 40 години. Това е било последица от нарастващата уязвимост в работата със съвременни технологии, използвани в системите за производство.

С течение на времето е станало очевидно, че успехът на технологиите в съвременната икономическа система увеличава необходимостта от управление на уязвимостта по достатъчно ясни икономически причини. Първоначално, понеже специализацията е редуцирала и в същото време е умножила видовете рискове и тяхната еднородност. Да вземем под внимание, че тогава се е стояло само пред ограничен набор от различни рискове, а сега новата ситуация противопоставя икономиката с повече потенциални опасности поради новата действителност в производството. Освен това, технологията става все повече и повече надеждна, с положителни резултати и влияние, при което нещастните случаи се срещат все по-рядко. Обаче поради все повече и повече комплекси и свързване на все повече технологически системи, използвани сега, все по-малка е вероятността от сривове, но последствията достигат все по-високо равнище на сериозност и в абсолютен, и в относителен смисъл.

Тези рискове нямат никакво отношение към предприемаческите, комерческите или финансовите рискове, тъй като те рефлектират върху окръжаващата среда и протичат извън желанията на каквото и да било икономически или социален актьор. Те просто отразяват уязвимостта на системата. Но поради тяхната сериозност с времето те станаха все по-

стратегически важни за съвременния индустриален свят, даже този вид рискове да са почти пълно отклонени от икономическите учебници. Професията по управление на риска по тези причини е развита не само в САЩ, но също и в останалата част на света като практическа реакция на изменящите се ограничения в икономическата система.

Второто важно изменение се случи през 70-те години, когато поради модифицирането на начините на производство и новите ограничения в доставките на суровини икономическият растеж в промишлено развитите страни започна да се снижава. Понятието уязвимост получи разширение и върху социалните системи, и върху държавата на всеобщото благоденствие въобще. Чрез този анализ може да се отвори врата към преразглеждане на адекватната социална политика в бъдеще, разбирайки изменящите се условия на икономическото развитие, за да се увеличава богатството на народите и да се снижават риска и уязвимостта.

1973 г. е била година не само на първия нефтен кризис, но също и година, когато международните парично-кредитни институции са решили да се откажат от установената система на обменен курс. В същото време инфлацията е започнала да нараства след период на ниска, пълзяща инфлация. На властващия икономически елит му е трябвало време, за да признае, че инфлацията е била фактически структурен, а не просто цикличен проблем. Като последица централните банки и парично-кредитните институции им е трябвало време, за да стигнат до извода, че е необходимо да се намали съществено инфлацията до минимум, за да се изведе икономиката от погрешен коловоз.

Дълго време не е било признавано, че нещо съществено ново се е случило в икономиката и така известно време доминиращата политика на много правителства през 70-те години е била съгласна и даже е стимулирала дефицити, надявайки се на бъдещо „*áóàõùää* [???] „*íðìàëíí*“ възстановяване (исторически достатъчно изключителния годишен растеж от 6% на GDP, както се е очаквало, ще се върне за добро). Това обаче никога не се случва и всява смут в промишлените страни през 70-те и 80-те години, в значителна степен причинено от именно този неправилен начин на мислене.

В същото време основните елементи на парично-кредитната неувереност като индекс на инфлация, норма на печалба, обменен курс и т.н. започнаха да изменят характера на банковата система и в голяма степен функционирането на индустриалните компании. Последните започнаха да разбират, че резките модификации в парично-кредитните условия в много случаи имат по-голямо въздействие върху доходността,

отколкото тяхната главна индустриална работа.

Банките и другите финансови учреждения, следващи стъпките на промишлеността, бяха длъжни скоро да заговорят за управление на риска, да променят съществено ролята и концепцията, които имат за собствения си бизнес и да се въвлечат в управлението на парично-кредитните рискове като старт за работата им върху собствените им инвестиционни програми. Разработването на производни и други системи е било последица от тази ситуация. В момента ние сме в средата на тази гигантска вълна в глобалната революция в икономиката на несигурността и управлението на риска като ключов момент от глобалната „обслужваща“ икономика.

Самата концепция за управлението на риска е станала близка на финансовата общност и за разработването на богатството на народите. Сега вече е ясно на всички, че стратегията при управлението на рисковете е ключовият момент при увеличаването на богатството на нациите във всички посоки и видове дейности.

2.6. Ролята на търсенето

Търсенето е като селекционен механизъм в една неминуемо асиметрична система. В икономическата и икономическа реалност огромният брой несигурни производствени актове се извършват непрекъснато преди да бъдат селектирани от търсенето. Съществува огромна разлика между процесите, чиято цел е равновесието (търсене и предлагане) и онези, при които целта е някакъв подбор.

Подобен е подходът и на Карл Попър при неговото отхвърляне на индукцията и защита на емпиризма: „Няма индукция: ние не спорим в посока от фактите към теорията, освен ако «фалшифицираме». Подобна оценка на науката е селективна – като при Дарвин. Обратно. Теориите на метода, според който ние вървим през индукцията към проверката (а не фалшифицирането) са типично като при Ламарк – те подчертават околната среда, а не селекцията“.²⁴

Както вече установихме, и класическите и неокласическите теории са детерминистки и са базирани на нютоновия модел, включващ фиксирани и разкриваеми закони. Единствената разлика е в това, че първата теория е подчертавала предлагането до момента, в който се е появило свръхпроизводство, и липсата на търсене е довела до

24. Popper, K. (1977): Unended Quest. P. 86.

революционизиране на мисленето. Икономическите кризи при индустриалната революция са били кризи на истинската дефлация, поради намалено търсене – подценявано от икономистите по принцип.

Всичко това претърпява промяна след ужасната криза от 29-та г., когато Кейнс въвежда понятието „ефективно търсене“. По този начин Кейнс отхвърля тогавашното схващане, че пълната заетост може да бъде поддържана или възстановена при долната част на търговския цикъл от някакъв самостоятелен механизъм. Пълната заетост не е нормалното състояние на нещата, поддържано от подвижността на заплатите или лихвените проценти. Според него заетостта е сама по себе си променлива величина, детерминирана от определени, причинно-следствени фактори. Кейнс смята, че в краткосрочен план нивото на заетостта се определя от производителността. Ако тя е висока, фирмата ще наеме повече работници. Производителността зависи от ефективното търсене или, иначе казано, търсене, основано на реално разходване на средства – независимо дали говорим за потребление или инвестиране. Така Кейнс насочил своето внимание към факторите, определящи потреблението и нивото на инвестициите за да разбере, от какво се определя нивото на заетостта.

Джон Хикс подчертава особено търсенето и с въведеното от него понятие за субективна теория за стойността той прави много при контрастирането на теориите на Маркс и на класиците, говорещи за централно предлагане и разпределение на труда. Хикс помага на радетелите за свободния пазар да защитят своята позиция, като наблягат на концепцията за определяне на стойността в зависимост от търсенето.

С появата на неокласическата икономическа доктрина трудовата теория е оставена в покой и вниманието е насочено към потребителната стойност. Последната се определя като качество на продуктите, което насърчава индивидите да купуват, както казва Джоан Робинсън. Според Алфред Маршал потребителната стойност е равна на желанието или нуждата. Ключът към икономическото развитие, следователно, е подпомагане на растежа и даване на възможност на индивидите да купуват стоки, които имат потребителна стойност, без да причиняват инфлация. През 70-те години производителността рязко спадна и правителствата бяха изправени пред дилемата „инфлация и безработица“. Опитите да се решат тези проблеми със средствата, предложени от Кейнс, доведоха до още по-голяма безработица и инфлация. Увеличаване на търсенето без подтикване на производството означаваше увеличаване на „стагфлацията“, понеже стойността на насърченията падна. Целта на неокласицизма

и неокласическата икономика на предлагането бе да се увеличи производството до адекватни нива на търсенето, признавайки, същевременно, че търсенето се базира на потребителна стойност.

Както видяхме по-рано, нищо ново няма в икономиката, базирана на предлагането – в края на краищата „Богатството на народите“ не се занимава с нищо друго. Икономическото развитие обаче вече не може да бъде само манипулиране на търсенето и предлагането с цел постигане на равновесие. И Кейнс с неговото управление на търсенето, и неокласиците, защитаващи предлагането, не успяват, защото мислят, че икономическата теория трябва да е в тон с детерминизма на научните закони, ако ще трябва да я приемем на сериозно. Разликата между двете е в това, че класиците гледали на „предлагането“ като на ключа за разбирането и предвиждането на икономическото развитие, докато неокласиците считали, че след като търсенето се разбере из основи, предлагането на стоки адекватно ще посрещне това търсене.

Съвсем нов подход при разбирането на сложността на производството и ролята на труда в него е нужен, защото нито предлагането, нито търсенето сами по себе си могат достатъчно пълно да обяснят икономическото развитие. В частност, това означава да се забрави виждането, че предлагането на стоки може да се увеличи чрез прилагането на технологии по такъв начин, че цените да се намалят и задържат на такова ниво, при което повечето хора могат да си позволят да купуват, като по този начин се създава търсене, осигуряващо икономическо развитие. Такава гледна точка зависи от погрешното прилагане на уж научни принципи към икономическата теория, както и на невъзможността да се видят технологическите граници.

Ако неокласическата икономика, ориентирана към търсенето, гледа на него като на процес на издаване на инструкции как икономиката да си гледа работата, то тя предлага достатъчно доказателства, че детерминистката философия все още доминира обществените науки и икономиката в частност. Обратно. Ако даден селекционен процес може да предложи някакви признаци или информация за начина, по който той ще действа в бъдеще, практически тези признаци и информация ще останат само една хипотеза, която може да се докаже по-късно по емпиричен път от фактите. В същото време голяма доза несигурност ще остане поради фундаменталната възможност да се предвиди една напълно предвидима среда, ако реалното време, еволюцията и динамиката се приемат за основни атрибути на истинския живот. Трябва да подчертаем отново, че се намираме в състояние на динамика, при която всяка статична,

равновесна теория на икономиката не ще ни помогне да решим основните проблеми, пред които сме изправени. Нашата хипотеза е че сме в ситуация, където равновесните теории са твърде непълни за да имат някакво въздействие. Те трябва да бъдат реконструирани за да включат в себе си повече проблеми и по-малко непълни хипотези. С това автоматично се отхвърля възможността да се преразглежда старото икономическо мислене, което подчертава значението на предлагането. Факторът време дава по-широк смисъл на производствената функция, отколкото при класическата икономия и подчертава съответстващата роля на търсенето. Теорията за „дисбаланс“ иска задълбочено разбиране и на предлагането, и на търсенето, и то на различни нива.

Ако приоритетите в миналото са могли да се менят от едната в другата крайност от предлагането до търсенето, сега имаме нужда не само от разбиране на значението на предлагането като отделен работен инструмент, но също така и на факта, че селективната функция на търсенето е абсолютно необходима и е допълнение към производствената функция. Като аналогия на цитата на Попър можем да кажем, че икономическата система е задължена да произвежда на базата на хипотеза (та дори и на мечтите или някакъв друг процес, който насърчава действие и инициативност). Това е първата задължителна стъпка. Процесът търсене обаче също трябва да бъде колкото се може по-ефективен в селективното си действие (и трябва да включва критерии за най-полезното използване на материалите и човешките ресурси).

Всичко това не означава, разбира се, че търсенето е абсолютно непредвидимо когато се взимат производствените решения. Дори и най-добрите и съвършени изследвания на пазара сега включват едно минимално ниво на относителност и приблизителни признаци. Ние просто трябва да приемем, че сигурност няма и същевременно трябва да признаем, че приблизителността в преценките ни е все пак нещо по-добро от липсата на каквато и да било ориентировка. Ще трябва да живеем с някакво неминуемо ниво на несигурност, което само по себе си създава условия за напредък, промени, нови идеи и прогрес.

Независимо че от време на време може да изглежда трудно, селективното значение на търсенето се оказва задължително. Производство без контрол върху подбора може да се развие до точката, където цялата система се унищожава. Ракът е биологическата форма на неконтролирания растеж, при който не е имало ефективна селекция. Търсенето е ефективно поради възможността, която дава за провеждане на селекция. Детерминистката философия, която защитава точно дефинираното

търсене в аванс е неестествена; предварителното планирано производство няма да е ефективно и се превръща само в начин да се унищожи материалния и човешки ресурс. Детерминистката амбиция може да съществува само чрез своите „несъвършенства“ – колкото по-големи са те, толкова по-добре.

С времето търсенето трябва да установи дали в действителност личното производство е полезно. Понякога след първоначален бум (като при компютърните игри, например) следва пълен спад до изчезване. В други случаи, самият факт че селекционният процес съществува, е гаранция за продължителното търсене на по-високо качество на производството. Моцарт е създал своите опери измежду стотици други композитори. Неговият труд е предусловието, но последвалото търсене е подбрало именно него и всеки път, когато чуем неговата музика по радиото или на концерт, това търсене избира отново именно Моцарт.

При новата „обслужваща икономика“, където потребителната стойност взема предвид реалното време, търсенето изпълнява една задължителна, съответстваща на производството роля. Вече не говорим за приоритетите – предлагане или търсене в рамките на някаква равновесна теория, а гледаме на цялата икономика като на един единствен приоритет. Приемайки несигурността отново разполюваме разстоянието между икономическите реалности и икономическото мислене – точно като стрелата при ксеноновия парадокс.

ПРОТИВОРЕЧИЯТА

5. Значението на търсенето в съвременната икономика, наричана „обслужваща икономика“

Всеки точен анализ на промените в процеса на производство на народното богатство при съвременната икономика трябва първоначално да види какво според днешните икономисти се нарича „предлагане“ т.е. системата, благодарение на която се произвеждат стоки и услуги. Отначало може да се стори, че ние се връщаме към доктрините, даващи приоритетно място на предлагането – както са предлагали Адам Смит и всички останали, включително Маркс, до началото на нашия век.

Ние обаче трябва да подчертаем, че при новата „обслужваща“ икономика търсенето не се ограничава до

традиционната му функция на индикатор за настъпилия баланс. При променените условия, характерни за такава икономика, системите за производство и потребление са разширени във времето, а то може да се измерва само на база вероятностен анализ.

В такъв контекст ролята на търсенето е много по-важна отколкото при класическата икономика. Търсенето е един селективен механизъм, който не ограничава само подбора на продукти и услуги, предлагани от пазара. Дори производствените проекти и идеите за нови производства са подложени на този избирателен процес и може да стане така, че те никога да не стигнат до пазара и никога да не получат цена. Това е особено валидно при формулирането на стратегии за технологично обновление, които често включват група от проекти, нуждаещи се от индивидуално инвестиране и при които само един или два имат някакъв шанс да се появят на пазара.

Тази роля на търсенето, идентифицирана и като селекционна система, е индикатор за промяната на философската система, с която тя се обяснява. Както обяснява Карл Попър, при системата на Ламарк селекцията е функционираща като някаква нормативна уредба на природата, докато търсенето показва на производството какво да се прави. За известни на пазара продукти това може и да е вярно, но е ясно също, че никой потребител не е казвал на Моцарт какво да композира, нито пък на създателя на компютрите – да ги изобрети. Истината е, че селекцията е нужна за поддържането на нормалното функциониране на системата и за контрол върху ефективността на производството в икономически и социален план. „Производителят“ е този, който изобретява и предлага новите или невиджани до момента „продукти“.

По-нататък става очевидно, че в момента, в който ефективността започва да представя стойността на продукцията, консуматорът е вече нещо много повече от един прост „потребител“; той инвестира време, пари, или и двете, за потребление на системи, продукти или услуги с цел да е сигурен, че те работят така, както трябва. Така „потребителят“ или „консуматорът“ се превръща в „просуматор“, ако трябва да ползваме неологизма на Алвин Тофлър.

Като че ли става ясно, че при модерната „обслужваща“ икономика консуматорите вече не са никакви пасивни купувачи, а дават свой собствен принос в потреблението и създаването на

богатството, което е значителна част от процеса на производството. Често те „произвеждат“ в „сюз“.

2.7. Наука и технологии: постижения, митове, мечти и предрасъдъци

2.7.1. Науката и технологиите в икономическата история

С цел правилно да разберем характера на прехода от индустриалната революция към икономиката на обслужването ще е от голямо значение да вникнем в ролята на науката и технологиите в икономическата история и теория. Дебатите на тази тема са често неадекватни, объркани и понякога са лишени от нужната професионална задълбоченост.

Техниката, произвеждането на инструменти и технологиите съпровождат човечеството от самото му създаване. Каменният век, железният век, индустриалната революция, са крайъгълни камъни по пътя на човешкото развитие и дефиницията е валидна и за съвсем модерните нови технологии, с които живеем сега. Трябва да е ясно, че до края на миналия век никой не е свързвал технологиите с научното развитие. Те са били резултат на човешката изобретателност, интуиция и способност да произвежда по-добри инструменти за лов, отглеждане на животни, строеж на сгради и т.н. Дори и през първата фаза на индустриалната революция водещи са били практиците „инженери“, които са успели да укротят парата и да я накарат да им служи без и да се досещат, че водата се състои от водород и кислород.

Производството на желязо е резултат на прагматични наблюдения, извършвани в продължение на хиляди години, без някой да е знаел какво представлява желязната руда.

Модерната наука е дъщеря на философското дирене, целящо да разбере структурата на вселената, нейния състав, както и поведението на материята и материалите. Важно е да си дадем сметка, че чак в края на XIX век научните изследвания са започнали да влияят върху производството на нови инструменти. Процесът е описан много удачно от Дейвид Лендс. Неговият анализ е един добър пример за висш академичен стандарт, тъй като той принадлежи на един рядък вид наблюдатели и изследователи, които умеят да съберат и разширят опита и практическите

познания на много експерти, които са работили в областта на производството и индустриалните професии.

Трябва по-подробно да се занимаем с този въпрос, защото през миналия век и в повечето случаи (включително Маркс) когато са споменавали науката, хората не са имали предвид реалната и практическа наука. Нещо повече. Дефинирането на всяка научна дейност е водело до идеята, че става въпрос за нещо догматично и идеологическо и че научната дейност има качеството на перфектност, сигурност и е „последната инстанция“. В по-практически смисъл научните методи имат предвид и все още описват някаква работа, която е свършена като трябва, т.е. с максимална точност да даде очаквания резултат. Подобни процеси обаче не са обезателно научни. Анализирайки повечето трудове, написани на тази тема, оставаме с впечатлението, че е възможно да се сложи табелка „научна“ върху всякаква „добре свършена работа“, а като крайност дори и при рязането на камъни в каменните кариери.

Ако от една страна научният напредък се движи от човешките мечти и често се насърчава от разни митове и легенди, той трябва да предполага същевременно един непрекъснат критичен анализ и оценка на границите на всяка прецизна дефиниция или убеждение. Именно в това е голямата разлика между философските убеждения на нашето време и на хората от миналия век. Тогава поради характерния си детерминизъм науката е била считана за метод да се постигне сигурността и като такава е била в конкуренция с религията.

Докато религията приема някои истини по дефиниция, дори и те да не могат да бъдат доказани, науката взема за основа приетото познание или съществуваща научна теория с цел да види кога и къде тя става неадекватна, непълна и, следователно, не може да се приеме за дефинитивна във времето и пространството. Религията не си губи времето да доказва съществуването на Господ или неговите недостатъци, докато науката започва именно оттам – взема теорията на Айнщайн и започва да установява нейните недостатъци или ограничения. Научното познание е свързано с непрекъснатото признаване на границите на сигурността. Именно съществуването на тези граници прави напредъка възможен, докато философията на миналия век, с нейния стремеж към сигурност унищожаваше възможността за такъв напредък именно поради приемането на детерминисткото начало. Религиозната вяра търси универсалната истина, а научната вяра – ако можем така да се изразим, – търси несигурността.

2.7.2. Управление на неизвестните при съвременните научни технологии

С цел да обясним исторически безпрецедентния растеж на икономиката след Втората световна война (средно около 6% годишно в продължение на 25 години) е важно да разберем отношенията между науката и технологиите като явления сами за себе си и във взаимодействие. Бракът между науката и технологията, който бе сключен в края на миналия век, трябваше доста време да бъде консумиран и да бъде приет като революция – това, което е самата му същност. Чак в началото на 30-те години изследванията – научни и технологични – се превърнаха в професионална икономическа дейност. Иначе казано, именно тогава за първи път бяха отделени бюджетни средства за изследването на конкретни производствени разработки. Втората световна война ускори взаимното обвързване на науката и технологиите така, че производственият капацитет през 1945 г. бе уникално историческо събитие. Икономистите често подминават този факт, може би поради липса на аналог в историята, но именно той обяснява икономическия растеж в индустриализиращите се страни от 1947 до 1973 г.

В някои кръгове продължават да възприемат науката и технологиите като някакво чудотворно постижение на човешкия интелект, което гарантира безграничната „еластичност“ на бъдещото предлагане. Сериозният анализ бе подменен от един нов мит, разбираем от гледна точка на човешката нужда да мечтае, който създава някакъв вид съвременен предразсъдък, противоречащ на всичко, което е истински научна. Въпросната тенденция има за антипод едно друго течение, което пък твърди, че модерната технология е коренът, ако не на всичките, то поне на основните съвременни злини. Трябва да отхвърлим и двете тенденции, защото технологиите дават на човечеството не друго, а просто инструменти за работа, които сами по себе си са нито „добри“ нито „лоши“. Важна е отговорността при използването на този инструментариум. Във всеки случай и изобретенията и откритията са свързани дълбоко с човешката същност – и за зло, и за добро. Глобално погледнато, човечеството никога не е живяло така добре, както живее сега.

Научният напредък бе основата, върху която бяха разработени новите технологии, създали условията за днешния икономически напредък – факт, който често се забравя или погрешно се интерпретира. На първо място, трябва да видим, че науката, търсеща фундаменталното

познание, се развива чрез нови открития. Подобни постижения обаче не могат да се дефинират предварително и те „узряват“ в един процес, който е екзогенен спрямо всякакъв икономически или пазарен стимул. Новите открития и факти са по правило предварително неизвестни и дори пътят, по който се стига до тях, е въпрос на хипотеза и вероятност.

Ако съществуващото познание и достъпните технологии могат да бъдат мобилизирани за подготовката на даден проект и неговата реализация за дадено време (например, да се построи ракета, която да стигне до Луната, както това направи НАСА през 60-те години), от друга страна е ясно, че когато технологията зависи от открития, които още не са направени, процесът не може да се описва като пряк резултат от ендогенни икономически или даже културни сили. Този факти и този тип връзка между науката и технологията е основата на феномена, наречен „намаляване на възвращаемостта от технологиите“.

Понятието за намаляване на възвращаемостта съществува под различни имена в почти всички дисциплини, както в точните науки (ентропията) така и в обществените науки (в икономията, когато се признава намаляването на възвращаемостта от технологиите на факторите на производството). Ясно е че изобретяването, развитието и производството на нови производствени инструменти е начин да се борим срещу намаляване на възвращаемостта. Ще илюстрираме идеята с един пример.

Нормалната скорост на ходещ човек е 5 км в час. Къси разстояния, обаче могат да бъдат изминавани доста по-бързо – да кажем 100 м за 10 секунди. Ако искаме да пробягаме 200 м вместо 100 м, ще видим, че допълнителните 100 м не можем да пробягаме толкова бързо, колкото първите сто. Това е още по-вярно за по-дългите разстояния – 500 м, 5 км или при маратона. Колкото по-дълго става разстоянието, толкова повече време ще отнеме преминаването му не само в абсолютно, но и в относително време. Разбира се, ако се качим на велосипед, резултатът ни ще е съвсем друг. Но и тук феноменът намаляване на възвращаемостта – или постижението – е напълно приложим. Той може да се прояви по-късно, но ще се прояви задължително. Подобренията в строежа на велосипеда – да кажем монтираме скоростна „кутия“, правим го от леки тръби – просто отлагат момента, когато технологията показва своята недостатъчност за по-късен период.

Налага се въвеждането на нова технология, която преодолява ограниченията на вече съществуващата технология. Подменяме велосипеда с автомобил, който за известно време ще ни даде небивали предимства, но в един момент ще трябва да вземем самолета. А по-късно може би и

космическа совалка! На всяко ново технологично ниво ние сме в състояние да преодолеем феномена „намаляваща възвращаемост“, играл роля на предишно ниво. Колкото по-високо става технологичното ниво, толкова повече научно познание трябва да мобилизираме за да станат възможни търсените от нас нови постижения.

Винаги и във всички сектори има възможност за подобрения на текущите технологии, но те действат чрез процеса на „намалената възвращаемост“. Винаги когато дадена технология е използвана докрай, само появата на съвършено нова технология може да доведе до скок в постижението – скок, преодоляващ намаляващата възвращаемост. Този радикален процес обаче е свързан с научни открития, зависими от една екзогенна система.

Става очевидно, че феноменът „намаляваща възвращаемост“, който може да се наблюдава през цялата индустриална революция, ни придружава и сега. Той ни помага да разберем процесите в съвсем реалистичен план, а не те да бъдат описвани идеологически или със средствата на митологията. Освен това той ни дава пътя към утрешните постижения.

Ние знаем също, че от момента на дадено научно откритие до момента на неговото технологично приложение има доста време, което често се мери с десетилетия, а не с години. Някои автори дават примери за бърз преход на индустриално ниво, но те винаги говорят за новаторства, а не за ключови и фундаментални научни открития. Възможното в областта на подобренията на съществуващите технологии не трябва да се бърка с фундаменталното откритие, което може да революционизира самото ни разбиране за начина, по който трябва да боравим с материята или материалите.

Някой все ще си спомни, че електрическият автомобил е изобретен преди двигателя с вътрешно горене и че известно време двете системи съществуваха заедно. Ефективността при работата с акумулатори обаче не подобри кой знае какво и поради незнанието на характера на електрическата енергия и начина, по който тя може да бъде съхранявана в малки обеми, на преден план излезе двигателят с вътрешно горене. Така икономическият избор бе направен на база на ограниченията в научното познание.

Важно е да разберем силата на технологиите и същевременно да видим границите на нашата възможност да управляваме предварително детерминирани научни открития, нужни ни за постигането на дадени резултати. Ние не можем да очакваме от науката и технологиите перфектно да решат всичките ни проблеми. Подобно нерационално

отношение трябва да се оспорва, защото това не са никакви съвременни, модерни магии, които могат да бъдат манипулирани кой както му е угодно. Елементът на несигурност и предизвикателство ще съществува винаги.

2.7.3. Обслужващата икономика и взаимовръзката между технологиите и икономическата ефективност

Във връзката между технологиите и икономическото развитие сега съществува един фундаментален феномен, чието икономическо изражение води до обслужващата икономика. Преходът се вижда най-ясно от онези, които са непосредствено ангажирани с индустриалното производство. Даваме примери извадени от практиката и датиращи от края на 60-те докъм началото на 70-те години.

В края на 60-те години се мислеше, че с появата на нови източници на енергия и особено на атомната енергетика, цената на тази енергия ще спадне ще спадне значително спрямо енергията, получавана по друг път. Очакваше се енергийна революция, подобна на обратата в компютърната индустрия. Поредица от техноикономически изследвания бяха проведени по целия свят за да се установят химическите процеси, които биха могли да бъдат заменени от термопроцесите, базирани на атомната енергия. В края на десетилетието започна да се вижда първата група от проблеми, която очевидно ще попречи да се намали цената на енергията, получавана от ядрените процеси – спряха се и свързаните с това изследвания.

По същото време на авиационния пазар се появи Джъмбо Джет с офертата, че може да превозва по 500 души наведнъж. Съществуването на още по-голям самолет – военния „Галакси“ – даваше насърчение на инженерите да си мислят за ново поколение самолети, превозващи по 1 000 души. До ден днешен търговски самолет с такъв капацитет не съществува. В химическата индустрия продължаваха да съществуват лаборатории, които търсеха химически посредници като амоняк и етилен, с чиято помощ един реактор би могъл да произвежда до 5 000 това химически вещества дневно. Докато през предишните 15 години в това направление бе постигнат значителен успех, именно в края на 60-те и на този процес бе сложен край. Появи се подозрението, че икономическият

растеж в традиционния смисъл на думата, е стигнал своите граници. Приемливостта на тези големи системи бе поставена на съмнение поради редица проблеми на сигурността и увеличаващите се цени за поддръжка. Стана очевидно, че системите, които трябва да поддържат тези „продукти“ струват повече и консумират повече от самите тях. В икономически план това означава, че растежът на икономиката в мащаб не само е стигнал тавана си, но и че световната производителност намалява относително и в абсолютни мерни единици.

Случаят с течните торове илюстрира нещата още по-добре. Ако приемем, че в миналото селяните са ползвали такива торове има логика да търсим увеличаване на производството им. Подобни торове обаче се ползват само между три и шест седмици годишно и за работата с тях са нужни специални скъпи машини, които отгоре на всичко през останалата част от годината са неизползваеми. Въпросът за капиталните разходи в този случай става централен. Световният пазар на торове по онова време вече бе поръчал няколко милиона тона. Разходите по съхраняване на този вид торове и тогава, и сега, си остават значителни. В основните потребителски райони стигаше седмица или две повече дъжд от очакваното, или пък закъснение на дъжда, за да се окаже силен натиск върху наличния продукт на склад. Дори и в райони, където действаха мощни картели, не можаха да развият това наторяване както трябва при подобни ситуации.

Например цената на амония и съответните азотни торове се увеличава скокообразно или намалява при ситуации като горната, които произтичат от количествените фактори и които от гледна точка на световния пазар се явяват по-малко от 1% или 2% в плюс или минус на онова, което е прието за „нормална“ ситуация. Концентрацията на производството или ограниченията в доставките доведоха до натиск върху цените, които бяха извън всякакъв контрол и които се движеха както им е угодно. Като прибавим към това и проблема със съхраняването на торовете, което зависи най-вече от влажността на въздуха, картината се усложнява още повече.

Петролната криза от 1973 г. до голяма степен се дължи на основните промени в производствените системи и поради слабостта на тогавашните системи за съхранение и дистрибуция. На първо място бе отслабнала самата икономическа система. Способността на „петролните“ държави да координират и контролират пазара бе нещо вторично и можеше да се експлоатира политически поради новите реалности в производството и преразпределението. Тук именно е причината, поради която

петролната криза от 1973 се превърна в сигнал за цялостен спад на икономическото развитие (от средните 6% годишно до 2–3% за развитите индустриални държави).

Ако проблемът бе само в петрола, увеличението на инфлацията до 1–2% щеше да е оправдано. Този резултат дойде след задълбочени изследвания на институции по целия свят, които две години преди кризата знаеха как ще се отрази върху икономиката едно увеличение на цената на петрола. Петролната криза следователно е само един аспект от нещо много по-дълбоко и засягащо основен икономически преход. Ключов аспект в този преход пък са обслужващите функции, които засягат проблемите на съхраняването и дистрибуцията, потребителските разходи и т.н., където ключовите икономически фактори и чисто производствени аспекти стават „подсистема“.

Индустриалните и производствени предприятия по света разбраха това положение. Те нямаха нужда от нови теории – опитът им бе достатъчен. Те просто трябваше да се изправят пред проблеми, които искат нови решения и да приложат тези решения. Не така стоеше въпросът на макроикономическо ниво, където не всичко беше ясно и разбираемо. Там се търсеха причините за сковаването на предлагането, за упоритостта на инфлацията и за провала на икономическата политика, възприета през 70-те.

Развитието на събитията можеше да е съвсем различно, ако в този период бяха направени фундаментални открития в секторите, изпаднали в най-дълбока криза – може би тогава всичко би се подновило. Но тава не стана, а големите скокове напред бяха извършвани в сектори, които не бяха в състояние да променят нещата в кратки срокове. Тук отново виждаме екзогенната логика на основните промени, свързани с науката и технологиите.

Трябва да се отбележи, че увеличаването на активността в обслужващата сфера²⁵ в рамките на производствената система е било, но не е задължително индикаторно средство за ефективността на икономиката и на нейния растеж от гледна точка на натрупване на националната богатство. Икономическата наука има да се учи още как обслужването подпомага производствения процес. Основният проблем е че богатството на народите все още се измерва със средствата, оставени ни от една производствена система, където чистото производство е доминирало над всички други аспекти на икономическо развитие.

25. Виж Giarrini O./Stahel, W. (1993): The Limits of Certainty.

При новата система, където стойността е свързана с качеството, става задължително да се измери мерна единица, която по различен начин ще оценява натрупването на националното богатство. Трябва да се разбират основните реалности и условията, при които се трупат това богатство, за да може успоредно с оценката му да се предлагат по-добри икономически решения. Усещането за безсилие, което съпътства днешната икономическа политика, не идва от реалностите, които ни заобикалят, а от неспособността да ги разберем в дълбочина. Професорът от Лондонския икономически институт Чарлз Гудхарт казва следното по проблема „безработица“: „Честният отговор би трябвало да бъде, че никой не знае нищо. Няма никакво разбиране за причините на жестоката безработица, обхванала Европа. Има някакво общо схващане, че като че ли тя е резултат на явления, свързани с предлагането“.²⁶ С нашия доклад се надяваме да променим това положение, като даваме обяснение на явленията, станали през последните няколко десетилетия. Нашето решение обаче не е просто прилагане на традиционни доктрини и стари лечебни средства. Ние променяме цялата рамка на нашето мислене и гледаме на новата, обслужваща икономика, от съвсем различна гледна точка.

ПРОТИВОРЕЧИЯТА

6. Границите на технологическото развитие

Технологията винаги е била индикатор за икономическото развитие – от каменния век та до наши дни. Всичките досегашни епохи се дефинират именно на база различно технологично ниво, достигнато по това време.

В края на минали век обаче настъпи коренна промяна на нещата: за първи път в историята научните открития започват сами да създават новите форми на технологично развитие. Този ключов феномен (бракът между науката и технологиите) е причината за безпрецедентния икономически растеж в продължение на четвърт век след Втората световна война.

Въпросният „брак“ не само направи технологиите зависими от добре обучени инженери и специалисти да управляват процеси

26. Виж Goodhard, Ch. as cited in: Global Asset Management (1996): Speeches and Papers Presented at the GAM Conference 1996.

и материали; поради връзката на технологиите с науката те станаха зависими от процес екзогенен на икономическите процеси. Иначе казано, повишаването на цените не ще води до никакви резултати, ако нужното технологическо решение зависи от фундаментални научни познания, с които все още не разполагаме.

Така се получи през 73-та г., когато всички се надяваха, че поради скокообразния растеж на петролните цени технологическия напредък ще намери друго решение, което да замести петрола. Десет години по-късно цената на този продукт падна, но този спад се дължеше само на бавната настройка на потреблението. Междувременно невероятен напредък се получи в областта на съхраняване, разпределение и прехвърляне на информацията. Прогресът в тази област бе неочакван и шокиращ. В допълнение фундаменталната промяна се получи в предлагането: растежът на сектор „услуги“ като парадоксално последствие от успехите в областта на производствените технологии.

Разбира се, във всички сектори на икономиката и във всеки момент съществуват възможности за технологически подобрения, но както става и в живота, промените действат чрез един процес на намаляване на възвращаемостта. Всяка група технологии може да бъде развивана до някакво определено ниво, над което ще са необходими нови изобретения и открития за да се прескочи това ниво. Ефективността на производството може да се повиши само след появата на фундаментални научни открития или изобретения (в технологическата област), които могат да засилят развитието на технологиите. Ние сме в правото си да очакваме такива „пробиви“, но нямаме право да забравяме техния характер – т.е. това, че ние не знаем кога, къде и как те ще се появят – нито пък можем да ги командваме както си щем. Именно поради това икономическата политика не може да разчита на някакъв технологически „мистицизъм“ или мечта – политиката трябва да се изгражда на база и в границите на днешните реалности.

3. Производителният труд в системата на индустриалната революция

Индустриалната революция създаде едно общество на богатство и сложност в отношенията, каквито човечеството не е познавало до тогава. Разбиранията за това как действа една икономическа система от времето на индустриалната революция все още оказват влияние върху нашия начин на мислене. По тази причина ние наричаме икономическата система, доминирала през последните два века, система на индустриалната революция противно на по-предишната земеделска система и на днешната обслужваща икономика.

Ясно е че коренните промени, наложени от индустриалната революция, ще доведат до промени в начина на прилагане на човешкия труд. Въвеждането на новия начин на производство – онова, което наричаме фабрично производство – и наличието на огромен брой нововъведения и изобретения лежи в основата на тази революция. Дейвид Ландес разделя обществения напредък на три принципа: „замяна на човешките умения и усилия с машини – бързи, точни, винаги готови и неуморими. Подмяната на живи източници на енергия и особено двигатели, способни да превръщат топлината в работа, даващи на човека практически безграничен източник на енергия. Употребата на нови и в много по-големи количества суровини – най-вече подмяната на растителни и животински вещества с минерални“²⁷.

За работника тези промени са фундаментални, защото те не само променят неговите функции, но и начина му на живот. Въвеждането на машините в производството за много хора е означавало пълно отделяне от средствата за производство. Производственият процес изведнъж се е разделил на човешки труд и капитал. Скоростта на машината започнала да диктува работния процес и работникът вече не можел да решава сам какво и кога да произвежда. Работата вече била под наблюдение и сред колектив, от който се е искало започване, прекъсване и приключване на работата в строго определени моменти. С непрекъснатата поява на изобретения и нововъведения работата се променяла така, че в живота се появил нов елемент – перманентната промяна. Работниците се прехвърляли от селския, земеделски живот в градовете и фабриките, на това не

27. Landes, D. (1969): The Unbound Prometheus. P. 41.

било само подмяна на трудовия статут, а подмяна на начина на живот из основи. Поставено било началото на едно съвсем ново „подвижно“ общество.

Исторически фермерът или занаятчията бил обвързан с традицията, когато предвиждал своя живот и бъдещето на децата си. Знанията и уменията почти винаги са били въпрос на наследство и са се предавали от баща на син, от майка на дъщеря. Едни и същи производствени процеси съществували в продължение на векове и претърпявали незначителни промени. В резултат на това производството на човек от населението се увеличавало с 0,1% до 0,2% годишно в периода от 500-та до 1800-та г. след Христа. При такава скорост на развитие жизненият стандарт не се променя видимо в рамките на един живот, а реалните доходи се удвояват на всеки 500 години!

Индустриалната революция променя всичко това и трудът е трябвало да се нагоди към производствените процеси, наложени от изобретенията на деня. На човечеството са му били потребни неколкостотин хиляди години, за да се почувства независимо от природата чрез нарочното садене на растения и опитомяване на животни. Още няколко хиляди години му трябвали за да стане по-независимо чрез подмяната на животинската с машинна сила и то в широки мащаби. Последният скок обаче (атомна енергия, компютри и биоинженерство) се мери в десетилетия, а не във векове.

Ние все още не можем да командваме технологическия и научен напредък както ни е угодно – и сигурно вече никога няма да можем – но скоростта на развитие се увеличава с всеки изминат ден. Всяко спиране сега би означавало провал, всяко забавяне – загуба на възможности. Жизненият цикъл на технологиите и науката стабилно и може би постоянно намалява и иска от хората непрекъснато, през целия си живот да се учат, за да могат да отговорят на изискванията на утрешната икономика.

3.1. Кратък исторически анализ

3.1.1. Цената на труда преди индустриалната революция (самозадоволяване, неплатени работни системи, платен труд)

Икономиката на земеделското общество до индустриалната

революция е било доминирана от земеделското производство. Отношението към земята е определяло истинското социално положение на всеки член от обществото. Притежателите на земята и онези, които са позволявали на останалите да я работят, са били господари. Работещите на полето и реализаторите на земеделския продукт са били фермерите и техните семейства. На този етап в човешкото развитие богатството е зависело от контрола върху земята и способността тя да бъде обработвана – така се правела и оценката на вложения труд. Търговията и добиването на ценни материали – злато, скъпоценни камъни и др. имали второстепенно значение. Пряк резултат от това е, че икономическите приоритети са се свеждали до придобиването на повече земя с политически или военни средства. Социална политика практически не е имало с изключение на някои индивидуални или колективни действия, основани на благотворителността, разни помощи и други добронамерени акции, но те не включвали паричния обмен.

Икономиката от тези епохи е зависела предимно от работата на доминиращата група работници – фермерите, които били около 90% от цялото население. Основната им грижа била да се произведе достатъчно храна за да се подсури съществуването. Те били и консуматорите на огромна част от продукцията, а възможностите за продажба на някакви свръхколичества били твърде ограничени. Поне две трети от работата се прилагала в системи за самозадоволяване. Почти не е имало платен труд, а където това е било възможно, заплащането било в натура. Правото да обработват земята фермерите заплащали с част от продукцията си. Срещу това собственикът на земята предоставял къщи за фермерите, организирил обществената и законодателна система и осигурявал отбраната. Ясно е, че при такава икономическа система на взаимно компенсиране в натура или чрез някакви действия, парите като средство за решаване на спорове или уреждане на договорни отношения стават излишни.

Една съвсем незначителна част от това общество, заето с търговия (далечна при това), би имало полза от въвеждането на една монетарна система – сложна и трудна за управление в големи мащаби. Не е имало монетарна система, която да подкрепя търговията, понеже нуждата от такава обменна система чрез третата единица за оценка, т.е. парите, още не е била усетена от огромната част от населението. Ако някой се бе опитал да оцени икономическата ефективност чрез монетарен БНП, както това става сега по целия свят, резултатът само би бил подценяване на земеделската икономика в големи мащаби, но и би взел за основа част от икономиката, която въобще не представлява цялото, нито пък има

връзка с него.

Само радикалните икономически промени, свързани с индустриалната революция, които насърчаваха развитието на по-рано незабелязваната монетарна система, са в състояние да разглеждат БНП монетарно и като мерна единица за икономическото развитие. Оттук и появата на съвсем нова за времето си концепция за икономически напредък, лежаща изцяло (или почти) върху постиженията в монетарната част на икономиката.

3.1.2. Приоритетът на монетарните дейности в системата на индустриалната революция

Край на индустриалната общество настъпи в резултат на нарастващото значение на манифактурното производство. През 18-ти век тази промяна започна първо в Англия, а по-късно в целия свят. Доминиращ фактор в икономиката стана манифактурно произведената стока. С изобретяването на парната машина от Джеймс Уат през 1793 г. и нейното въвеждане в производството става очевидно че човешките усилия могат да се заменят до непредвидима степен. С това обществото се преориентира от земеделието към индустриалното производство.

В това ново общество фермерите постепенно били заменени от фабрични работници, а занаятчиите – от машинните техници. Историята на индустриалната революция е същевременно и история на промяната на икономическите сфери: в рамките на двеста години хората, работещи в земеделския сектор, се преориентират и заетостта отива в полза на фабричното производство – съотношението показва спад с около 40% на заетите в селското стопанство. Към края на процеса, занимаващите се с земеделие в напредналите индустриални държави не са повече от 10%²⁸ от цялото население. Високоспециализираните фабрични работници вече не могли да се издържат сами чрез самозадоволяване. За да живеят, те имали нужда от заплащане срещу труда, който предлагали, така че взаимното натурално компенсиране от миналото вече останало в историята.

Основните икономически ценности започнали да е свеждат до материалните предмети и тяхната обменна стойност. Системата се обръща с главата надолу – платеният труд става правило, а неплатения –

28. UNDP (1995): Human Development Report 1995. P. 201.

изключение. Платеният труд при индустриалната революция става стандарт за всички дейности, свързани с производството на предмети и стоки. Променя се и отношението към неплатения труд – по-рано са го считали за еднакво продуктивен, но сега, сравнен със стандартния платен труд, започнали да го оценяват като непродуктивен. Обслужващата сфера се оценявала като вторична, дори и когато била платена, понеже тя не допринасяла пряко с нищо за производствения процес. Икономическите постижения на една нация се измервали чрез БНП, откъдето се правел извод за благосъстоянието на народа в монетарни единици според заплатеното производствено постижение.

Днес, на границата с обслужващата икономика, ние сме още под влияние на тази анахронична концепция за благосъстояние. Икономистите започнаха да гледат на БНП като на мерна единица за националното благосъстояние едва наскоро.

ПРОТИВОРЕЧИЯТА

7. Производствени дейности и заетост

Ключов момент в индустриалната революция е дифузията на идеята, че заетостта е преди всичко производствена дейност, непосредствено свързана с манифактурните процеси и оценявана чрез заплащането.

Това, което сега считаме за очевидно, е било трудно за вярване преди индустриалната революция: до XVIII век голяма част от производствената дейност на обществото, целяща добиването на храна и подслон, се е извършвала в системи на самозадоволяване. Платеният труд, независимо от неговото значение е представлявал малка част от общия труд, нужен за материалното развитие на обществото.

С течение на времето засилващият се обмен е довел до използването на парите да степен, когато малка част от тях вече е могла да бъде отделяна като спестяване. Тези спестявания от своя страна съставили инвестиционния капитал, с който се закупували средства за производство за бъдещо развитие.

Нужна е била моралната ангажираност и усърдието на Адам Смит да покаже на обществото, че тези спестявания имат смисъл и са важни – преди него хората са считали за по-важно

развитието на търговията и обмена. Капиталистическият процес става централен по време на индустриалната революция. Дори комунизмът не е нищо друго, а опит да се замени частният капитал с някакъв капитализъм, контролиран от държавата. Както се видя по-късно, вторият се оказва далеч по-неефикасен. Успоредно с индустриалната революция социално-икономически приоритет получава платеният труд, в резултат на който обществата отхвърлят самозадоволяването и поглеждат на неплатените трудови дейности като на израз на добра воля. Като такива тези дейности се считат за вторични, дори и когато имат голямо значение.

Резултат на това развитие и основно наследство от индустриалната революция е, че сега производствените дейности и понятието заетост автоматично се свързват с платени трудови места.

Как обаче точно се вписват тези три вида производствена дейност (платен труд, самозадоволяване и неплатен труд) в една ситуация, където условията за производство на блага са модифицирани до неузнаваемост?

Тук му е мястото да си припомним „райският парадокс“: става въпрос за място, където технологиите са напреднали дотам, че е възможно производството на материални блага почти на нулева цена. При това положение никой няма да получи заплата и производственият рай ще започне да изглежда като социален ад. Ние сме точно по средата на този парадокс. За да излезем от него, трябва да изследваме внимателно характера на промените, настъпили в производствената система.

3.1.3. Развитие на населението²⁹

Индустриалната революция и промените в обществото бяха искрата, довела до такъв демографски растеж на населението, че той може да се опише само с думата „експлозия“. Разбира се, човечеството е преживявало и други подобни моменти, но историята не познава такъв драматичен демографски бум, какъвто настъпи през последните два века. Предишните увеличения са били частично компенсирани от масови епидемии, суши (глад) и войни. Индустриалната революция обаче влияе

29. Повечето статистически данни в тази глава са взети от: Cipolla, C. (1962): *The Economic History of World Population*. Cipolla, C. (1974): *The Fontana Economic History of Europe*. Vol. 1–4, UNDP (1995): *Human Development Report 1995*.

силно и върху тези регулативни фактори.

Установено е че в началото на земеделската епоха – около 10 000 години преди Христа, броят на хората, населяващи Земята, е бил около 5–10 милиона души, живеещи главно на евразийския континент. Те все още се занимавали с лов и събиране на корени и плодове и били организирани в кланове от четири до пет фамилии – общо 20–25 души. Гъстотата на човек никога не достигала до повече от един човек на квадратен километър и варирала силно в зависимост от природните условия и климата. Епидемиите не били още фактор, поради тази разпръснатост, но насилствената смърт, периоди на глад и детската смъртност поддържали твърде ниска средна продължителност на живота.

С въвеждането на първите земеделски оръдия на труда човек е трябвало да се установи в постоянен дом, за да обработва земята. Това довело до относителна независимост от кратковременните екологически промени и до възможността да се изхранват повече хора. Земеделското общество е могло да изхранва значително повече хора от онова преди него и населението започва да расте, понякога с 1% годишно. Появата на големи населени места обаче води до появата на непознат дотогава фактор, регулиращ броя на населението – епидемиите. Феноменът имал решаващо демографско значение, тъй като в някои години смъртността скачала от 30–40 на 1000 жители до десет пъти повече. Внезапното изчезване на почти половината население означавало катастрофа, но същевременно регулирало иначе волното умножаване на населението. През следващите 12 000 години растежът на населението на Земята е бил относително стабилен, достигайки до 650–850 милиона към 1750 г., рождената дата на индустриалната революция.

Поради експлоатирането на нови енергоизточници, нови производствени системи и напредъка в медицината и хигиената – все резултат от индустриалната революция – предишните ограничения пред демографския растеж били преодолени. Гладът станал непознат поради научния и по-ефективен подход към земеделието и развитието на транспорта, който можел вече бързо да превозва храни от едно място на друго. Епидемиите също били забравени поради появата на нови лекарствени средства и особено на ваксините, плюс съвременна хигиена и средства за санитарен контрол. През следващите двеста години само войната е имала силно влияние върху растежа на населението.

Растеж на населението

Източник: Cipolla, The Economic History of World Population

От 1750 до 1850 г. населението на света почти се удвоява и става от около 750 близо 1 200 милиона. Следва ново увеличение при по-голяма скорост и към 1950 г. населението е вече 2,5 млрд., за да достигне през 1999 г. 6 милиарда души.

Демографски растежът се обяснява с удължената продължителност на живота, спада в смъртността, особено при новородените и децата, който компенсира намалената раждаемост. Една напоследък забелязваме тенденция на естествено „свиване“ на населението: в развитите държави раждаемостта пада под смъртността, но не поради глад, епидемии или войни.

Тези данни се забелязват навсякъде по света, където обществата са или се трансформират в индустриални. В началото на индустриалния процес в Англия смъртността е била 30 на хиляда души, а петдесет години по-късно, когато процентът на заетите в селското стопанство намалял около 40%, смъртността паднала на 23. Същото е наблюдавано и в други страни: Германия – от 27 на 18, Франция – от 24 на 19, в Русия – от 40 на 29. Тези промени настъпват между 1850 и 1900 г., когато тези държави преживяват индустриализацията. Смъртността сега за повечето страни се движи в рамките на числа по-малки от 10.

Индустриализацията има пряко влияние върху смъртността и продължителността на живота, но тя влияе и върху раждаемостта. Днес това се вижда в доста страни, където само една по-зряла икономика може да възстанови раждаемостта в нормалните ѝ граници.

3.2. Работното население и платената заетост в системата на индустриалната революция

3.2.1. Населението днес и утре

Според доклада на ООН за развитието на човечеството през 1992 г. населението на земята е било 5,4 милиарда души и расте с около 1,5% годишно. Към 2000 г. неговият брой ще бъде 6,1 милиарда, а десет години по-късно – 7 милиарда души!

Населението обаче не расте еднакво навсякъде по света. При индустриалните държави растежът е твърде скромнен – около 0,5% годишно,

докато при развиващите се този процент е 1,8. Трудно е да се приеме че развиващите се страни ще продължат да растат с това темпо, защото това би означавало удвояване на населението им на всеки 39 години. И наистина, ако сравним динамиката в растежа на населението за периода 1960 – 1992 и предвиденото за 1992 – 2000 ще видим един спад от 2,3% до 1,8%. Изглежда процесът на индустриализация провокира един и същи процес: първоначално демографски бум, последван от стабилност или даже спад. Явлението, наблюдавано сега при развиващите се страни, е същото като в развитите държави отпреди два века.

В резултат на цялостното подобряване на жизненото равнище и основните демографски показатели продължителността на живота повсеместно расте и от 1960 г. насам бележи ръст със 17 години. В момента тя е 65, 7 години, което означава, че новороденото днес ще живее в продължение на почти 66 години, ако факторите, определящи смъртността през това време останат едни и същи. Твърде невероятно е обаче факторите да се запазят през това време. В миналото продължителността на живота е растяла постепенно, особено за онези, които са над 60 годишни и които могат да очакват още двадесет години към живота си, ако са граждани на индустриализирани страни. Докато при развиващите се страни продължителността на живота не показва зависимост от пола, в индустриализираните страни жените живеят с пет години повече от мъжете.

Ако вземем предвид всички тези фактори, ще видим, че сме изправени пред едно бъдеще, когато населението на развиващите се страни ще се е удвоило към 2025 г., докато в индустриализираните страни процесът ще е много по-бавен. Това ще бъде и едно по-зряло бъдеще, защото хората ще бъдат по-възрастни (повечето от тях). Броят на хората, определени като „зависими“ – тези под 5 и над 64 годишна възраст – спрямо работещото население ще спадне. В индустриално развитите страни това съотношение е вече 50%, докато развиващите се страни демонстрират по-високи съотношения поради „младата“ им демографска структура.

В резултат на всичко това съставът на трудовото население по възраст, пол и квалификация претърпява значителна промяна с времето, поради променящите се социо-демографски фактори. От своя страна, тези промени ще повлияят върху търсенето на работна сила в бъдеще поради разликата в ефективността на вложения труд в иначе едно структурирано общество. Ще се промени и картината на предлагането на труд поради това, че ще се появяват нови възможности и някои

установени видове труд ще престанат да се търсят. Така системата ще промени приоритетите и търсенията си.

В чисто аритметичен план растежът на заетостта в миналото може да се свърже с растежа на населението. OECD твърди, че 85% от растежа на заетостта в страните-членки през 80-те години се дължи на увеличаването на населението. Значи трябва да очакваме, че регионите с най-бърз растеж на населението ще имат и най-висока заетост. Националните различия обаче и особено разликите, идещи от участието на жените в трудовия процес и неадекватната възможност да се абсорбира новопостъпващата работна сила, са причината за значителните различия в този процес.

Зависимостта на все по-голям брой възрастни хора ще се увеличи, а оттам нуждата да се финансират пенсионните фондове и да се търсят промени във възрастовите граници за пенсиониране. Така ще се повлияе и върху структурата на работната сила. Демографията трябва да се приеме за екзогенен фактор поне в рамките на една генерация, увеличаването на съотношението на зависимите пенсионери от днешните 19% до над 22% през 2005 г. в индустриализираните страни трябва да бъде третирано с други средства.

Имиграцията от тези страни с „по-млада“ демография може да бъде само частично решение на въпроса. За да се поддържа възрастовата зависимост на днешното ниво в индустриализираните страни ще е необходимо имигрирането на близо 200 милиона имигранти на работна възраст през следващите десет години. Това е близо една пета от населението на OECD. Социалните проблеми, които ще настъпят с тази имиграция, не могат да се опишат. За пример ще послужи фактът, че нетната имиграция в Европейската общност през последното десетилетие бе 1,4% от цялото население и дори традиционните имигрантски страни като САЩ и Канада публикуваха данни за някакви си 2,8% имиграция.

Най-законния начин да се увеличи границата на възрастовата зависимост е да се вдигне възрастовата граница за пенсиониране. Разширяването на границите от 15 – 64 на 15 – 69 ще добави автоматично 3,9 от американското, 4,7 от френското и 4,9 от немското население към групата на независимите. Тази техническа промяна ще намали зависимостта драстично и ще прекомпенсира демографските ефекти на бъдните години. Едно разширение от някакви си година-две ще е повече от достатъчно, за да балансира непосредствените демографски промени. С увеличаване на продължителността на живота обаче непрекъснато увеличаване на пенсионната граница ще стане периодично правило.

Съвсем друг ефект би имало намаляването на относителния брой млади хора, практикуващи платен труд. Това означава, че ефектът на навлизането на по-квалифицирана работна сила на пазара, налагащо повишаване на квалификацията на всички работници, ще намалява. Стимулираната емиграция ще има подобен ефект върху средния работник, тъй като емигрантите са обикновено по-слабо квалифицирани от местните работници. В резултат повече ресурси ще трябва да се отделят и повече програми да се разработят за да се запази работната сила в състояние на активност през целия ѝ живот.

Винаги, когато мислим за бъдещето на труда, трябва да имаме предвид тези демографски развития и тяхното влияние върху състава на днешния и утрешния пазар на труда.

3.2.2. Образование и заетост

Образованието е предпоставка за заетост и, може би, най-важния актив за едно човешко същество, изправено пред бъдещето. Разбира се, това не е някаква застраховка срещу безработицата, но като цяло образованието подобрява шансовете за намиране на работа.

Вече открихме две тенденции, оказващи основно влияние върху образованието и обучението: намаляващия жизнен цикъл на познанието и увеличаване на продължителността на живота. В миналото човек е получавал някакви познания или умения, които не са се променяли през целия му живот. Днес обаче той има нужда от практически непрекъснато обучение или образование, за да е в крак с новото в сферата на труда. Колкото по-сериозно и специализирано е образованието му и колкото по-бързо навлизат нововъведенията на работното му място, толкова по-кратки стават интервалите, през които даденият работник трябва да се обучава. В АйБиЕм установили, че текущият „живот“ за основното, училищното познание е около 20, университетските познания – 10, специфични познания за дадена работа – едва 3 години. Това означава, че на всеки три години даден инженер ще трябва да опресни 50% от специализираните си познания, за компютърните програми това става веднъж годишно!

Последиците от този ускоряващ се процес са ясни. Само непрекъснатото обучение на работната сила, в частност на по-старите работници, може да я поддържа активна на пазара на труда и да увеличи шансовете да се намери отново работа при положение, че е загубена.

Едно изследване на OECD от 1989 г. показва „...пряката връзка между нивото на образование и заетостта за цялото работно население. Хората с най-нисък образователен ценз са и най-често безработни – именно те носят бремето на безработицата в едно развито общество“.

Равнища на безработица по степен на образование (мъже)

Източник: OECD, 1994.

Ролята на образованието и обучението в разработването на умения, свързани с труда, са ключов елемент, определящ икономическото развитие на всяко общество. Това означава различен подход за различните възрасти. За младите това означава възможността да получат поне основно образование и когато това е възможно, да завършат средно образование. Двете дават възможност на младия човек да си намери работа за пръв път и база за увеличаване на квалификацията, когато това стане нужно. При възрастните обучението и допълнителната квалификация трябва да се продължават за цел адаптиране към новопоявяващи се технологии и структурни промени.

Образованието и обучението са свързани не само с правителствата, но и с работодателите: правителствата играят основната роля при определяне на структурата на националната образование, а работодателите определят обучението, необходимо след формалното образование или във връзка с него. Във всеки случай, целта е качеството на образованието и обучението да съответстват колкото се може по-точно на бъдещите нужди. Не можем да си представим по-голяма загуба на човешки усилия и идеализъм от това високообразовани хора за отговарят на изискванията на трудовия пазар, но не и на конкретните му нужди поради разминаване в насочеността на познанията.

Ние сме изправени и пред друг проблем – способността да подбирате информация. При всеки опит за портретиране на бъдещото общество експертите ни предлагат вариант на онава, което наричаме „информационно общество“, появило се в резултат на информационната революция. Това предполага, че ние сме изправени пред все по-големи информационни потоци. Днешните компютри и комуникационни технологии ни дават възможността да получаваме толкова информация, колкото не сме получавали през всичките предишни хилядолетия взети заедно. Едно нещо обаче трябва да ни е ясно: всяко нормално бъдещо общество няма да е базирано само на информацията и богатството на

човечеството няма да зависи от количеството придобита информация, а от способността да подбираме измежду нея онова, което ни е нужно.

И преди да се появят модерните информационни технологии и електронните информационни мрежи нашата нервна система се товарише с невероятни по форма и съдържание „информации“. В ежедневието подбираме онова, което решим че ни се струва важно и отхвърляме всичко останало. Процесът на подбор на информацията е функция на личния опит и предразположение в дадена ситуация. Например, като погледнем нанякъде, огромният обем информация, идваща до очите ни, се разграничава и селектира на база състоянието на ума ни, доколкото сме любопитни или заинтересовани какво отношение ще имаме към онова, което е пред очите ни. Опитът, който споменахме, е свързан с нашето образование и професия. Художникът ще отбележи цветовете, архитектът формите, а социалният работник типът хора, от които е заобиколен и т.н. Предвид този феномен трябва да заключим, че почти всеки момент в човешкия живот предлага повече информация, отколкото можем да обработим и огромната част от нея волю-неволю бива отхвърлена.

Наличието на електронните посредници, които ни дават достъп до различни видове информация, същевременно по-бързо и по-лесно може да обърка процеса на подбор. Днешните комуникационни системи без съмнение увеличиха до крайност излишната информация, неадекватните новини, повтарянето и потретването на едни и същи сигнали и публикации. В тази си роля те подлагат на изпитание способността ни да подбираме и анализираме информация и именно тук седи основното предизвикателство, отнасящо се до така наречения информационен век.

Това, от което се нуждаем в бъдеще, не е просто увеличаване на притока на информация, а ефективността, с която ще можем да я отсяваме, за да правим съответните нужни ни изводи. Тази ефективност зависи от образованието и опита ни, от нашата култура и ценностна система, от целите и задачите, които сме си поставили. Именно те дават смисъл на онова, което получаваме – останалото е „бял шум“, както се изразяват техниците. Резултатът е в това, че нарастващите обеми информация, до които ще имаме достъп, ще имат някаква стойност само ако причиняват засилване на чувството за отговорност и разбирателство, по-висока култура и, накрая, засилена способност за анализ. Всичко това обаче е постижимо само при едно положително и ефикасно образование. Само така ще посрещнем предизвикателствата на утрешния ден и не само на пазара на труда, а на живота въобще.

3.2.3. Труд, активност и жизнен цикъл (от младини до старини)

До индустриалната революция човечеството не е било свидетел на такава промяна в демографията. Независимо за кого говорим – донеолитния ловец или земеделеца отпреди 1750 г. – продължителността на живота е била между 20 и 45 години без никакви тенденции за увеличаване. И тогава станало чудо – хората започнали да живеят по-дълго! Около 1900 г. продължителността на живота в Западна Европа била 47 години, през 1950 г. тя станала 67 години, за да стигне до днешните 77. Цифрата продължава да расте! За да станат нещата още по-приятни ще кажем, че за разлика отпреди – може би с изключение на няколко години преди смъртта ни, ние ще преживеем тези години в относително добро здравословно състояние. Така времето, през което можем да се занимаваме с различни неща става доста дълго. За съжаление социалните и икономически системи, в които живеем, не са реагирали на тази промяна по адекватен начин. Социалните ни системи са организирани така, като че ли сме в 1950 г., а образователната ни система чак сега се опитва да влезе в тон с концепцията за обучение през целия живот.

Различните фази на човешкия живот се характеризират с различни степени на образование, подготовка, заплащане на вложения труд, доброволен труд и други дейности. Тези други дейности съставляват освен задължителните, свързани с живота, като ядене и сън, също свободно време, което може да бъде насочено в напълно непродуктивна посока, ако се прояви такова желание. В класическата система на индустриализираните страни първо получаваме образование от родителите си и после го продължаваме чрез посещаване на основно училище и гимназия. Освен това основно образование, повечето от времето ни е отделено за онези „другите“ дейности и понякога доброволен труд. Активното икономическо участие е рядко, понеже в повечето случаи училищното образование е задължително. Тази първа част от живота ни приключва с взимането на средно образование и навлизане на пазара на труда или с продължаване на образованието ни във висше учебно заведение.

По традиция следващата фаза е свързана с активно икономическо участие, в което заплатеният труд играе най-важна роля. Както отчитат специалистите на Световната организация по труда, между 80% и 90% от общото население между 25 и 55 годишна възраст съставлява наличната работна сила. Образованието и обучението са силно намалени и се

практикува и доброволен труд. Тази фаза трае до официалното пенсиониране, когато платеният труд изведнъж прекъсва и се освобождава време за доброволен труд или други действия. Тази, иначе скована система, не отговаря на желанията на индивида, комуто липсват образование и обучение за нуждите на втората фаза, и който преживява шок при настъпване на третата фаза, нито пък съответства на нуждите на едно модерно общество.

Може би като реакция срещу недостатъците на установената система ние сме свидетели на две основни тенденции: особено през последните няколко десетилетия младите навлизат в редиците на трудещите се доста по-късно – някъде към 25-та и дори към 30-та годишна възраст – поради по-дългото обучение. По-възрастните, от своя страна, се пенсионира по-рано – в САЩ, например, пенсионерите на сравнително млада възраст скачат от 1,2 милиона през 1970 г. на 2,5 милиона през 1990 г. В Германия цифрата е 8000 на 210 000, във Франция от 11 600 през 81-ва на 200 000 през 1989 г. Между 1976 и 1983 г. поредица от специални мерки даде възможност на всички френски работници (на надница и срещу месечна фиксирана заплата) да се пенсионира на възраст 60 години – при това по схемата на пълно пенсиониране. Други държави, предприели подобни действия, бяха Канада, Ирландия, Германия, Нова Зеландия, Норвегия, Швеция и САЩ.

Тази втора тенденция – да се движим към по-ранно пенсиониране – сега се обърна и много държави предприеха мерки за увеличаване на възрастта на пенсиониране на работещите главно поради претоварване на пенсионните фондове и програми. Поправките на американския закон за пенсиониране, нанесени през 1983 г., бяха първата инициатива, целяща увеличаване, а не намаляване на възрастовата граница. Ефектът от тези поправки ще се усети през 2000 г., като увеличаването на границата ще става с два месеца годишно от 62 годишна възраст на 66 към края на периода. Промени настъпиха и в други страни като Франция, Германия, Япония, Швеция и Обединеното кралство, където увеличиха или възрастта за пенсиониране или броя на годините, през които е помагано на общественото осигуряване, или пък чрез предлагане на по-неблагоприятни условия за пенсиониране.

Последното в този насока е въвеждането на по-подвижни пенсионни схеми и възможността да се комбинира пенсията с приходи от друга заетост или различни други възможности за постепенно пенсиониране. Съответното законодателство е прието в редица страни като Дания, Франция, Германия, Италия, Япония, Испания и Швеция. То позволява

на по-старите работници да прекратят работа постепенно и да останат активни по-късно без да преживяват шока на внезапното пенсиониране.

3.2.4. Жените и трудът

3.2.4.1. Кратък исторически обзор на жените и участието им в производството

Жените са точно толкова част от икономиката, колкото и мъжете, и те винаги са допринасяли за нейното развитие чрез прилагането на труда си. В този смисъл обаче индустриалната революция не направи нищо. Що се отнася до заетостта на жените, времето направи много и то особено през последните два века. Един по-близък поглед върху историческата роля на жените и тяхната трудова заетост ще разкрие твърде много факти.

Населението на Европа в средата на XVIII век, както и навсякъде другаде, е било предимно селско и жените са били заети предимно на работа в собствените си домове в някаква форма на домашна индустрия. В градовете платеният работник от женски пол бил нещо непознато, но жената-търговец присъствала на всички пазари. Но и тук жените били част от дейността на своите съпрузи и действали като партньори и в индустриалната и в земеделската сфера.

В резултат на настъпилите промени първо в Англия, а после и в другите страни на света, от втората половина на XVIII век насам нещата вече не могли да останат същите. Възможността която жените имали за производителна работа у дома, вече била изчерпана поради появата на нови аграрни техники, а в областта на индустриалното производство тяхната роля изчезнала завинаги.

В края на века и по време на преходния период, когато жените все още не били намерили своето място в новия ред, животът им бил тежък и повечето от тях били без работа. Независимо от промените, възнаграждението на новия работник било под минимума, достатъчен за поддържане на семейството, и намирането на работа за жените и децата станало необходимост. При възможност жените се занимавали с плетене на дантели, на кошници, изработване на ръкавици, произвеждане и обличане на копчета и т.н., като заместител на по-раншните им земеделски и животновъдни дейности.

Независимо че работниците не участвали в производството до степен на онова, което машините сега давали, те все пак предпочели новия вид труд поради по-високите заплати, по-добрата храна и дрехи и по-добрия жизнен стандарт. Това е особено валидно при жените, които били преместени от лошо платения и непривлекателен труд в земеделието и домашните производства. Индустриалната революция засяга най-сериозно жените в чисто икономически план. В миналото бракът за жените е бил нещо като установяване на партньорство в земеделието, търговията и домашното производство, но при реорганизацията, идееща с индустриалната революция, повечето жени загубили икономическата си независимост. Освен ако можели да станат надничарки извън дома, те не могли по друг начин да допринасят за увеличаване на финансовите приходи на семейството и така ставали икономически зависими от своите мъже.

Жените със семейства никога не са имали законно право върху приходите си или върху дял от семейните приходи. Независимо от това, при новата ситуация финансовото им подчинение станало по-голямо от времената, когато с труда си жената е подпомагала семейния бюджет. От индивидуална гледна точка това може да звучи като връщане назад, но за работническата класа не винаги е било икономически изгодно жената да работи на заплата. Заплащането на нейния труд рядко компенсирало загубите от това, че жената не работи у дома. Трудът ѝ бил експлоатиран и в много случаи приходите от труда ѝ служели да поддържат нивото на приходите на съпруга ѝ за задоволяване на индивидуалните му нужди. В този смисъл индустриалната революция отбелязва напредък, понеже чрез нея се стига до мисълта заплатите на мъжете да се калкулират на семейна база.

От една страна, това води до приемане на схващането, че при отглеждане на деца и поддържане на домакинство омъжената жена реално допринася на обществото чист икономически приход независимо че той не се измерва непосредствено в пари. От друга страна, той обаче обрича жените на обществена роля, която в никакъв случай не е равна на тази на мъжете. Ограничаването на жените в рамките на домакинството им попречило да участват в политиката, да се образуват и да влияят върху социално-икономическия живот. Системата, която вкарала жените в икономическа зависимост, има свои граници и дошло време, когато положението станало нетърпимо. Жените започнали да осъзнават своето положение, значението на икономическата еманципация, изразено в техните настоявания за по-голямо жизнено пространство: правото на лична

свобода, включително политическа, правото на висше образование и обучение и правото на участие в индустрията и икономическия живот въобще.

Независимо от това че повечето от тези искания отдавна са удовлетворени и благодарение на това жените са заели своето правилно място в обществения живот, борбата още не е приключила. Независимо от новото им обществено положение, обстоятелството че имат икономическа независимост и че на всичко това се гледа като на голям обществен напредък, положението на жените все още не е равнопоставено на мъжката половина от обществото.

3.2.4.2. Жените и трудът в днешната икономика

„Човешкото развитие трябва да е полово аморфно, за да продължава“ е простият завет на Доклада за човешкото развитие от 1995 година³⁰. Според този доклад няма общество, в което жените да се радват на същите права, на каквито се радват мъжете и независимо от това, че всяка страна има значителен напредък в подпомагането на развитието на жените, мъже и жени все още живеят в неравнопоставен свят. Жените живеят в по-голяма бедност – от 1,4 милиарда бедни на земята 70% са жени. Обикновено те взимат по-малки заплати от мъжете поради това, че заемат ниско платените длъжности или работят в неформалния сектор, но също и поради това, че им плащат по-малко за еднакво положен труд. Всички региони на света показват – съобразно местните изследвания, че безработицата при жените е много по-голяма, отколкото при мъжете. И докато в развиващите се страни жените са все още 15% от администраторите или ръководителите – или по-малко – то мястото им в органите на властта е все още незначително – 10% от депутатските места в парламента и 6% от министерските постове.

През последните две години разликата между мъжете и жените в областта на образованието и здравословното състояние значително намаля, но разликата в икономическите и политически възможности остава значителна. Из целия свят жените живеят по-дълго от мъжете, като разликата се движи между плюс две години в развиващите се страни до плюс осем в полза на жените в развитите индустриални страни. В развиващите се страни 78% от общия брой гимназисти сега са жени и цифрата се увеличава, докато в останалите страни съотношението е равно –

30. UNDP (1995): Human Development Report 1995. P. 1.

колкото мъже, толкова и жени.

И независимо от това положението на жените е второстепенно. Голяма част от техните усилия биват непризнати, подценени, с което силно се влияе върху статута на жените в нашето общество и се намаляват техните възможности за пълноценен живот. Основният проблем се състои в икономическата система, която не оценява „немонетарните“ ползи. Ако неплатеният, и в икономически план неоценен, принос на мъже и жени в нашата икономика се признава, последиците за социалната и икономическа политика биха били фундаментални.

Жените допринасят особено много към немонетаризираната част на нашата икономика. Установено е че 2/3 от общото женско време, отделено за труд – при това икономически, платен или неплатен, остава невидимо за националната отчетна система. Мъжкият дял от цялата тази дейност се счита в рамките на 1/3 до 1/4. В резултат голяма част от работата на жените не само не е платена, но не се и признава. Ако незаплатените дейности на мъже и жени се изчислят и включат като приход към икономиката, ще открием, че жените работят по-дълго от мъжете във всяка страна. В развиващите се страни жените изнасят 53% от общата работа, а в индустриалните – 51%. Ясно е, че мъжете получават неоправдано висок доход и оттам по-голямо признание на обществото за принос в икономиката.

Това очевидно разграничаване между половете трябва да изчезне с въвеждането на новата икономическа система, която взема предвид немонетаризираните и монетаризираните дейности. Само когато започнем да оценяваме неплатените приноси към нашата икономика така, както оценяваме заплатения труд, ще сме в състояние да оценим женското участие в трудовата дейност и ролята на жените в нашата икономика.

3.2.5. Индустриализираните срещу развиващите се страни

3.2.5.1. Състояние и сравнения

Според Доклада за човешкото развитие от 1995 г. само 22% от човешкото население живее в индустриализирани страни, докато огромната част от света се състои от развиващи се региони – около 4,2 милиарда души. Средният прираст на населението в индустриализираните страни

до 2000 г. се изчислява на някакви си 1,4%, докато в развиващите се страни цифрата е 1,8%.

Населението е дебалансирано в едната посока, но брутният национален продукт е дебалансиран в другата – развиващите се страни допринасят само с 16% в общия приход за света. Светът никога не е бил толкова богат. Световното богатство през 1950 г. е било 4 трилиона, докато през 1992 то става 23 трилиона! Дори и да вземем предвид демографското движение за този период, на човек от населението богатството се е увеличило три пъти.

И структурата на начина на генериране на това богатство се измени. Приносът на земеделието не само спадна в индустриалните страни, но той бележи спад и в развиващите се региони, при това с близо една трета. И въпреки това малко повече от половината работна сила е заета със земеделие в развиващите се страни, докато в развитите индустриални страни 70% от работната сила се занимава с обслужване. На безработицата на можа да попречи и невероятния икономически растеж, настъпил след Втората световна война. В някои региони заетостта винаги е изоставала в сравнение с икономическия растеж и днешният свят е изправен пред значителен недостиг от работни места. В индустриализираните региони 35 милиона души нямат работа, а в развиващите се страни нуждата от работни места се изчислява на 1 милиард.

Ние все още живеем в свят, характеризиращ се с глад, бедност и увеличаващи се социални пропасти. Близо една трета от населението на развиващите се страни живее под границата на бедността – тринадесет пъти повече от индустриализираните страни. Тридесет и една най-бедни африкански държави показаха „прираст“ в БНП в минусова посока – минус 0,3% за периода 1965 – 1985 г.

Независимо от това, развиващият се свят стана свидетел на невероятен напредък в областта на човешкото развитие през последните три десетилетия. Стана донякъде възможно затварянето на пропастта, която лежи между тях и индустриалния свят. Важна мерна единица за благосъстояние, както вече доказахме, е продължителността на живота и в развиващите се страни тя се удължи със 17 години, а детската смъртност намаля с 50%. Същевременно обаче сме принудени да видим, че повече от 90% от 17 милиона носители на СПИН живеят именно в непривилегированите страни, а около 17 милиона души от тези региони умират всяка година от инфекциозни и други паразитни заболявания като диария, малария и туберкулоза.

Светът е изправен и пред огромна екологична заплаха, състояща се

в една постепенна деградация. Всяка година остават запустели 70 000 квадратни километра земеделска земя и около 4 милиона хектара естествено напоявани ливади изчезват поради ерозия на почвата. В Европа 475 000 квадратни километра горски масиви са унищожени от въздушно замърсяване, което води до загуби в размер на 35 милиона щатски долара годишно.

Сравненията при производителността на труда показват, че по-слабо развитите държави страдат от по-ниска трудова производителност. Това се обяснява с липсата на комплиментарни на производството фактори като финансов капитал, адекватно законодателство и опитно управление. Има и други обяснения – слаба храна, ниски стандарти на лична хигиена, висока заболяемост и редица други.

Ако трябва да опишем ситуацията с едно изречение, то ще изглежда така: независимо от значителния напредък в областта на човешкото развитие в развиващите се страни, огромните пропасти между тях и индустриализираните държави все още съществуват най-вече на икономическо ниво, а рязкото човешко развитие и концентрирането на усилията за постигане на основните цели ще води до все по-осезаемото затваряне на споменатите пропасти.

3.2.5.2. Перспективите

Става очевидно, че в случая с развиващите се страни ние сме изправени пред високо динамични общества с всички последици от тази динамика. Ключовото предизвикателство в глобален план и особено при непривилегированите региони през следващите десетилетия ще бъде в намирането на глобален подход и концентрирането на всички усилия. Предизвикателството се изразява в намаляване на растежа на населението, понеже единият от основните източници на целия спектър от проблеми е в невероятния растеж на населението в тези региони. Услуги и помощ в областта на семейното планиране трябва да получат всички желаещи. Другото предизвикателство е в доставянето на социални услуги на всички лишени от тази възможност и да се осигури такъв вид икономическа дейност, която води до увеличаване на работните места. Трябва да се създаде околна среда, която да съответства на равномерното разпределение на икономическия растеж с търсене на всички възможни начини да се ограничи бедността и да се подобрява околната среда във физическия смисъл на думата.

Като предварително условие за бъдеще развитие в развиващите се страни основното и средното образование трябва да се подпомага и развива независимо от всякакви полови съображения. Неграмотността при възрастното население е все още невероятна – само 68% от хората в развиващите се страни и 47% в най-слабо развитите знаят да четат и пишат.

Недохранването е друго предизвикателство. В момента има 800 милиона души, които не получават достатъчно храна, а 500 милиона хронически гладуват. Въпросът за доставянето на чиста питейна вода и санитарният контрол е един от най-наболелите проблеми, който въобще не търпи отлагане.

Трудно е да се каже откъде да се започне, а още по-трудно е да се изчислят твърде ограничените средства, с които може да се помогне на развиващите се страни по света да догонят индустриалните страни. Развиващите се региони обаче имат огромни възможности, ако бъдат освободени от някои основни задръжки пред бъдещето им развитие.

3.2.6. Ефектите от хоризонталния и вертикалния обмен

При анализа на ефектите от трансфера (обмена) на приходи правим разлика между хоризонталния трансфер или в рамките на една възрастова група или работещо поколение (интравъзрастово) и вертикалния трансфер, т.е. от една група на друга (интервъзрастово). Интервъзрастовият трансфер има два аспекта, като първият е сравнението между една генерация и следващата в даден исторически момент, а другият аспект е отношението на дадена генерация към самата себе си в различни исторически моменти. При икономическия анализ първият аспект често е наричан „подход на напречното сечение“ и най-често ползват именно него. При анализа на ефектите от този трансфер трябва непрекъснато да имаме предвид тези разлики.

Разпределението на паричните средства между населението на различните страни е твърде различно. Най-богатата една пета част от това население е получавала средно 3.9 пъти повече от петия най-беден човек в Полша, 4.3 в Япония, 5.8 в Германия, 7.5 във Франция и 9.6 в САЩ и Великобритания, според изследване на ООН за годините между 1980 и 1992 г. Няма точна дефиниция за това как да се преразпределят парите в едно общество, но най-често се мисли, че растящите разлики са нежелателни. За съжаление твърде много страни преживяват именно

такова увеличение на социалната пропаст, при която богатите стават по-богати, а бедните – все по-бедни. Щатското бюро по заетостта е установило, че през 1967 г. горната пета от американските семейства е имала приходи 7.3 пъти повече от най-бедната част от населението. През 1972 г. това съотношение нараства на 7.7, а през 1977 г. става 8.0, 9.1 през 1984 и 9.7 през 1989 г., като то продължава да расте. В много развиващи се страни положението е още по-лошо, като в някои региони най-бедната част от населението (до 40% от общия брой) получава под 10% от целия приход, правейки гореспоменатото съотношение близо 30 пъти.

Повечето правителства се опитват да стеснят пропастта чрез редица мерки като прогресивно или друго данъчно облагане и резерви за социално подпомагане. Постоянна тема за спорове между икономистите обаче е как или дори нужно ли е въобще приходът да се разпределя. Понеже теориите за максимално доброто разпределение са нормативни, а не позитивни, да се постави цел пред дистрибутирането е все едно да се формализира виждането на човека за това към каква етика да се придържа обществото. Нито утилитарния, нито максималистичния подход към проблема може да го разреши.

Анализът на отношенията между поколенията не страда от подобни дефекти. В смисъла на парични постъпления е много по-лесно да се сравни състоянието на едно поколение спрямо миналото и следващото. От 1950 г. до първата петролна криза бе наблюдаван растеж от 5% годишно в брутния национален продукт. Това бе един период на небивал подем в строителството, търговията, производството, инвестирането и успоредно с това период на непрекъснато търсене на работна сила. През периода почти нямаше страна, която да страда от неравномерно разпределение между поколенията, защото положителното икономическо развитие съответстваше на ниската зависимост между тях. След това растежът намаля, а някои основни демографски промени доведоха до там, че все по-малко работници трябва да поддържат все по-голям брой пенсионери и безработни. Въпросът дали пенсионната политика трябва да бъде „плащане в движение“ или чрез акумулиране на капитал не стои, защото по-нататъшното стопяване е относително независима величина, понеже и двете системи не са имунизирани срещу демографски промени.

Правдата и справедливостта между поколенията при системата „плащане в движение“ зависи от отношението между заплатите на днешните пенсионери – когато те са работили – и реалните им пенсионерски приходи със заплатите на днешните работници и това, което те могат да очакват като пенсии в бъдеще. Системите на акумулиране на

капитали са неутрални по отношение на разпределението между поколенията само дотолкова, доколкото не се очакват промени в приложените лихвени проценти. Демографските промени обаче влияят върху лихвените проценти защото се получават вариации в отношението „акумулиране – деакумулиране“ при капитала и те детерминират разликите в лихвените проценти. Като последица и двете системи страдат от заставащо население и увеличаваща се зависимост на възрастни хора – „плащане в движение“ пряко, система на акумулиране на капитал индиректно. Бъдещите работници ще са по-зле от родителите си, защото ще трябва да дадат повече, а като пенсионери ще получат по-малко. По-дълъг трудов стаж или повече за пенсионния фонд са двата начина за компенсиране на удължения човешки живот.

3.3. Проблемът безработица и неговото решаване

3.3.1. Анатомия на заетостта и безработицата

Равнища на безработица за периода 1969–1995

Източник: OECD

През нашето десетилетие броят на безработните в индустриализираните страни ще надвиши всичко, което историята е познавала и ще достигне близо 35 милиона души или около 8.5% от цялата трудова сила. Подобни нива не са резултат само на увеличаващото се население, нито пък са нещо исторически нормално. През годините след Втората световна война до към началото на 70-те безработицата не бе тревожен проблем, понеже тя засягаше не повече от 10 милиона души, без понякога рязко да се покачва. В рамките на едно десетилетие от 1972 до 1982 г. броят на безработните рязко скочи и за пръв път достигна 30 милиона души. Силната икономическа експанзия през 80-те подобри донякъде картината, но въобще не можа да снижи броя на безработните до някакво предишно ниво. Тенденцията към повишаване на тази цифра е жива. В момента имаме 35 милиона безработни официално, а броят на неофициалните безработни не е известен. Цифрите отразяват една човешка трагедия, както и икономическата неефективност, която същевременно подкопава обществения мир и доверието в пазарните механизми и демократичните институции.

Равнища на безработица по региони

Източник: Последни данни от OECD, ILO

Както се вижда от графиката, разликите при анализа на безработицата между периодите и различните географски региони са значителни. Ако в момента има страни, където безработицата е относително малка и там страдат от така наречения „неминуем“ процент безработни (вкл. хора, които непрекъснато се местят от работа на работа), повечето страни са в паника просто защото при тях безработицата е неминуем бич. Всеки процент над минималния „неминуем“ процент безработни говори за слабости в икономиката. Те трябва да се преодолеят, ако ще искаме хората да са заети в полезен, платен труд.

За съжаление не можем да оставим решаването на въпроса в ръцете на времето – демографското развитие непрекъснато увеличава натиска си върху трудовите пазари. В повечето страни очакванията са за значителна и постоянна безработица през следващите години. Там, където демографските фактори свиват броя на работещите – Германия и Швейцария, и помагат донякъде на пазара, законодателствата в тези страни ще трябва да се променят, за да включат все по-голяма част от старите работници в производителния труд, като по този начин ще обезсмислят демографския ефект.

Ръст на работната сила до 2 000 г.

Източник: ILO (ИЛО – „Международна организация по труда“)

През миналия век е било нормално човек да работи поне 12–14 часа дневно в продължение на 6 или 7 дни седмично. Днес средната работна седмица е част от онова, което тя е била миналия век, като имаме предвид, че в повечето индустриални страни в неаграрните сектори се работи около 40 часа седмично: например, в САЩ – 34.7 часа, в Германия – 38.3, във Франция 38.9, според СОТ. Ако към това прибавим времето за отпуски, болнични и т.н. ще излезе, че в сравнение с нашите деди ние работим „парт-тайм“, допълнителен труд. Да не говорим и за това, че не само седмичните или месечни измерения са различни – целият ни трудов стаж е много по-къс от този на предците ни. Даже и при това положение работа има далеч не всеки!

В допълнение към това развитие настройката на хората от времето на индустриалната революция е изключвала каквато и да било мисъл за производствена заетост, свързана с натрупването на глобален приход и

прилагането на метода „самозадоволяване плюс потребление“. Ако има производствен сектор, където думата „устойчиво“ да може да се приложи без всякакво съмнение, това е именно тук. Това става особено вярно в светлината на текущите промени, включително удължената производителност на живота: помощи за безработните, обществено осигуряване и разходи по здравеопазването и все по-очевидната невъзможност те да бъдат правилно управлявани.

Има много страни в Азия и другаде, които печелят от менталитета, съответстващ на ранните фази на индустриалната революция. Развитите индустриални страни обаче са изправени пред все по-сериозния проблем, наречен безработица (говорим за прилагането на платен труд). На пръв поглед като че ли имаме два паралелни процеса. От една страна, желанието да се поддържа колкото може по-добре една система, която ще дава средства и на онези, които не работят, а от друга страна, видима тенденция към „разглобяването“ на Социалното общество – или поне то да бъде основно реформирано – в посока на това, пазарът да определя заплатата, която даден работник ще получава. В първия случай ние сме изправени пред проблема за финансовата последователност и баланса. При втория проблемът е в това, че ако се даде работа на всеки, заплащането на общия труд ще е такова, че огромна част от населението ще трябва да живее под жизнения минимум – „работещите бедни“ в САЩ могат да бъдат приведени като нещастен пример в този случай.

Би изглеждал естествен стремежът да се търси някакъв компромис между тези две тенденции, при които хората биха се задоволили с някакво по-ниско равнище на монетарното им богатство. В подкрепа на това е и идеята, че социалните помощи убиват инициативата и желанието за труд и крият опасни морални ефекти. Това са все сериозни въпроси, които трябва да бъдат точно претеглени след много внимателен анализ на непосредствения живот.

Основен недостатък на тази идея е, че тя рисува една мрачна картина на бъдещето по два начина: първо, голямата част от населението ще се окаже под прага на бедността. В момента броят на тези хора е 1.4 милиарда, като от тях 100 милиона живеят в индустриализирани страни. Второ, разликата между бедни и богати ще се увеличи. В периода 1965–1990 г. световната търговия се утрои, а търговията на услуги се увеличи четиринадесет пъти. Най-бедните 20% от световното население обаче въобще не промениха начина си на живот, като тяхната част от световната търговия е само 1%. Разликите са очевидни и в индустриализирания свят – 40% от семействата притежават само 18% от общите

приходи.

Всичко това е в рязко противоречие с твърденията че днешният свят има много повече възможности да увеличава богатството на народите. Каквото и да говорим, ситуацията, създадена се при търсенето на споменатия компромис – а търсенето е базирано само на екстраполирането на текущите тенденции, може да е всичко друго, но не и задоволителна. Именно тук докладът на Римския клуб се опитва да отвори пътя към създаването на една по-позитивна и активна социална политика.

3.3.2. Безработицата и социалната политика

Всички индустриални страни преживяват период на голяма безработица и техните правителства търсят всевъзможни начини да се справят с това нежелано положение. Програмите за активизиране на пазара на труда съдържат четири общи категории: да се мобилизира наличието на работна сила, да се повишават образованието и подготовката, свързани с упражняването на труд, да се развива желанието за активно търсене и да се създават нови работни места.

Първата насока – наличие на работна сила, представлява серия от програми, целящи да подобрят възможностите на хора, които трудно биха си намерили място на пазара на труда и биха останали без работа през целия си живот. Тук става дума за обучение на безработни възрастни и някои рискови групи, както и за специални мерки за безработните младежи и инвалидите. Друга част от стратегията е да се дават субсидии на частния сектор за наемане на работници или на хора, започващи собствен бизнес. Разходите в тези направления в индустриалните държави са се увеличили през последното десетилетие до около 0.5% от БВП, въпреки че разликите са значителни: англо-саксонците изразходват само една пета от парите, отделени от Швеция и Дания за тези цели.

Вторият момент – повишаване на квалификацията, е отнесен към отговорностите, поети от работодателите и държавната образователна система. В области, където ще се реши че образователните възможности се недостатъчни, политиката на пазара на труда може да играе съответстваща роля. Независимо от това, има една тенденция към засилване на елемента образование в политиката на пазара на труда, която има ефект в споменатото по-горе привличане на работна сила. Има страни където обаче бяха разработени по-широки схеми, които предвиждат обучение за възрастните независимо от това заети ли са или не, чиракуват ли

младежите или са заети с други форми на обучение.

Третата част от тази програма цели развиване на процеси, при които търсещите работа и работодателите могат по-лесно да влязат във взаимен контакт. Това е довело до появата на нови методи, организационни промени или пренасочване на допълнителни ресурси за поддържането на нов вид отношения между двете страни. Службите по заетостта са гръбнакът на тази система и въпреки че те се занимават с всички работници и наематели на работна сила, дейността им е насочена главно към безработните, най-често към онези, които са били без работа твърде дълго време.

Последната категория – прякото създаване на нови работни места, е свързана или с намиране на временна работа, или с нормална заетост в общественния сектор или в организации с идеална цел. Тази твърде обща и ненасочена дейност е във видим спад през последно време. На нейно място идват дейности, които по-конкретно мобилизират възможностите за откриване на заплатени работни места. Общото виждане е, че създаването на работни места се оказва скъпо срещу доста съмнителен резултат. Независимо от това, ефектът е сериозен по отношение на индивидите, които често се нуждаят от специални условия на работното място и специфично обучение.

Няколко са проблемите, които влияят върху социалната политика и безработните. Освен несигурността в предприеманите мерки и техния успех или пък проблема със субсидирането на програмите за безработни, има и неяснота по въпроса за работната сила като дефиниция. Точното определение за работна сила изключва част от обществото, заинтересувана да прилага платен труд и не дава идеалната мярка за пълния потенциал на източниците на работна сила. Част от изключените хора се занимават с други производителни дейности като образование или доброволна работа; други може да не искат да работят при сегашните условия, а трети може да искат, но да не могат – поради здравословни причини или защото гледат родителите си. Особено висок е процентът на жените, незаети в производителен платен труд, докато при мъжете съотношението остава относително стабилно.

Въпросът за намиране на адекватно решение на проблема с безработицата винаги се свързва с противоречието, идващо от степента на регулиране на пазара на труда. След две десетилетия затягане на законодателната рамка и силно вмешателство на правителства и техните институции, схващането за общия пакет от правила започва да се променя. В началото на 80-те години – първо в САЩ, а после и в Обединеното

кралство, започна една тенденция за ограничаване на вмешателството на официалните власти в пазара на труда. Тази тенденция впоследствие повлия на почти всички индустриални страни и има особено влияние върху Европа, където заплатите са високи, осигуровките също, но безработицата е голяма. Прави се сравнение със САЩ, където приходите се преразпределят по-неравномерно, минималните заплати са много пониски, бедността е по-разпространена, но безработицата е значително по-ниска от тази на европейските страни.

Групата по конкуренцията заявява, че „...европейският социален модел трябва да бъде основно преразгледан и модернизирани, за да може да се справи с основните икономически, социални и демографски промени, настъпили в световната икономика“. Ние подкрепяме това виждане с цялата си душа, но не считаме, че само европейският модел подлежи на основен ремонт: повечето страни в света, включително САЩ, ще трябва да нанесат основни корекции на техните модели. Докато въпросът за това докъде трябва да се месим в пазара на труда и дали това е политически въпрос, включващ редица морални и философски аспекти, които не могат да намерят математически израз, проблемът с текущата безработица има значение, което не може да се оспори. Този проблем не е „в ляво“ или „в дясно“, нито пък е европейски или американски. Ефективното му решение ще изисква нови подходи, теории и тяхното прилагане.

3.3.3. Отрицателните морални ефекти на помощите за безработни

Повечето индустриализирани страни имат правила, които позволяват заплащането на помощи за безработните в една или друга форма за един или друг период от време. По някои схеми, всички индивиди, имащи едни и същи права, получават една и съща сума пари, докато другаде помощта е обвързана с предишните приходи на индивида и заменят дадена част от тях – обикновено при определен таван. Правилата, определящи кой има и кой няма право на помощ, варират силно в различните страни, но общо взето включват минимален трудов стаж и дисквалификация или намаление при положение, че безработицата е резултат на доброволно решение. Помощите за безработни са обект на правила, според които, ако работникът бъде потърсен, той трябва да се яви и да започне работа, да иска да работи и да сътрудничи на службите по

обществената трудова заетост.

Смисълът на помощите за безработни е в това, че става въпрос за хора, изгонени от работа без вина и че по този начин им се дава финансова възможност да търсят нова работа. Доброволният отказ от работа се изключва. Помощите, следователно, имат не само икономическа, но и социална цел – да се намали бедността при безработните и да се омеко-ти шока от високата и растяща безработица.

При проценти на безработицата, приближаващи или дори надхвърлящи 10%, относително щедрите резерви за помощи отиват към 2% от брутният вътрешен продукт. Говорим за всички форми на помощи освен пенсиите.

В допълнение към застраховките за безработица и помощите тази сума покрива и остатъчни плащания, компенсации за работници, чиито работодатели са банкрутирали и специални помощи за някои видове дейности като строителството по време на лоши метеорологични условия.

От една страна, службите по заетостта предлагат редица инициативи и привличат хората към пазара на труда, като им помагат да намерят нова работа, а от друга страна, щедрите помощи винаги водят след себе си риска от морална разруха, която често води до измами и фалшификации. Тук се включват фалшивите декларации, търсене на обезщетение без да е положен труд, слаба активност в търсенето на нова работа, недекларирани приходи от временна работа или пък декларирането на неспечелени средства и т.н. Службите се опитват да затягат контрола и да предприемат най-различни мерки срещу тези явления и по този начин пресичат част от тази незаконна дейност от страна на безработните. Специфични действия, като отказа да се приеме подходяща работа, макар понякога на по-ниско квалификационно ниво, отколкото търсенето от безработния, или отказ да се посещават курсове за квалификация, води до временно или постоянно суспендиране на помощите.

Моралните щети обаче са нещо коренно различно от незаконните облаги от помощите или измамите. Става въпрос за ситуация, при която индивидите променят поведението си именно поради наличието на помощи и то така, че те остават с правата си върху тях без да нарушават закона. В много случаи трудовият статут е под контрола на самия индивид, понеже поведението на работника може да определи дали ще загуби или не работата си. По същия начин един безработен може да проявява повече или по-малко енергия в търсене на нова работа, докато получава помощите. Хората могат да имат такова поведение, че да са на

печалба от това, че са безработни. Като казваме „печалба“ не подчертаваме обезателно, че тя е „парична“. Някои просто търсят повече свободно време и намалена компенсация от страна на системата вместо по-малко свободно време и повече приходи от платен труд.

Въпросът за степента на моралните щети, нанесени от системата в горния смисъл на думата, не може да намери лесен отговор, защото тези системи са многомерни и не намират характеристиката си в един единствен индикатор.

Засега изглежда че съотношенията са в полза на по-продължителното бездействие – приходите, получени по време на бездействие, са по-малко от онези, получавани по време на заетостта. Някои изследвания водят до заключението, че има, а други, че няма правопрпорционална връзка между помощите за безработни и общата безработица, като така се стига до извода, че трябва да се изключат моралните щети. Отрицателните резултати обаче могат да лъжат, защото са ползвани прости мерни единици за щедрост и защото може да съществува обратна зависимост. Може и правопрпорционалните зависимости при безработицата да са се изменили с времето. OECD заключават, че независимо от по-раншните изследвания, не са открили правопрпорционална зависимост между помощите и общата безработица, някои по-нови регресии, които моделират безработицата като функция на броя хора, имащи право на помощи, подсказват, че смяната на работата и продължителността на получаваните помощи имат ефект върху растежа на безработицата. Научаваме също, че високите нива на отпускните помощи водят не само до дълготрайна заетост, но засилват самоотлъчките, доброволното напускане на работа и неволната, частична безработица. Става ясно, че проблемът с моралните щети е бил част от системите за помощ за безработните и не може да се отmine без внимание.

4. Производителен труд и дейности в контекста на обслужващата икономика

4.1. Произвеждане на стойност и развиване богатството на народите

4.1.1. Производството на богатство и новите реалности

Адам Смит търсеше начин да развие богатството на народите и да разкрие начина, по който се произвежда стойност. Пишейки първата си книга върху икономическите теории, той реагираше на промяната на обществото, което го бе създало – появата на Индустриалната революция. Проблемът, заинтересувал Смит, е не толкова в това кое доминира върху обществото, а в търсенето на най-динамичния елемент, който би позволил увеличаването на богатството на народите, та да може, като такъв, да се пребори с бедността, глада, нищетата. Независимо че по онова време индустриализацията е била един малък обществен феномен, тя се оказала ключът към решаването на проблема с бедността. Тя се превърнала в икономически и морален императив.

Смит бе прав. Той остана прав в продължение на двеста години, но за съжаление идеите му не могат да помогнат да се справим с новия преход, чието начало усещаме сега.

Основното понятие „икономическа стойност“ е било свързано с производствената дейност и производствения труд, измерени с монетен метър. Все по-голямото значение на услугите като неразривна част от производствената система, е било неизвестно и впечатлението от недоимъка и непрекъснатата борба срещу него е пречило на хората да схванат, че подобрените индустриални процеси могат да предложат решение на проблема. По онова време икономическите кризи са били обяснявани или със свръхпроизводството, или с реалната инфлация, като само войните са правили изключение. Експлозията на производствените процеси в резултат на колосалния технически и научен напредък при навлизането им в ерата на масовото потребление през третото десетилетие на нашия век е основната причина за промените в

икономическата теория. Представата, че предлагането е „еластично“ се възприе от всички икономисти, а понятието „стойност“ бе прехвърлено към търсенето – най-вече чрез трудовете на Кейнс и Хикс.

Даже и сега, при неокласиците (дори и онези, които се наричат защитници на предлагането) тази парадигма има сериозно влияние. През 70-те години обаче икономическата реалност тръгна в една посока, която не бе едно просто продължаване на тенденциите отпреди двеста години. За пръв път в историята на индустриализираните страни инфлацията започва да се увеличава в мирно време. Очевидно феноменът се дължи на непредвидени развития, идещи от скованото предлагане, но за момента това остана неразбрано.

Римският клуб изигра една неосъзната роля в този процес. Поради това че клубът бе приел възможността растежът да намали своята скорост, първият доклад на Римския клуб бе критикуван от почти всички икономисти в света. Те ни упрекваха, че не сме разбрали ролята на науката и технологиите, и че именно те ще поддържат „еластичността“ на предлагането така, както на всеки му е угодно. Именно тук бе входът, през който дяволът – във формата на текущата тенденция – намери своя път към умовете на икономическите анализатори.

Нещо повече. Заети само с инфлацията, някои институции, като централните банки, започнаха да търсят начини да се борят с нея. В резултат на тези усилия те трябваше първо да постигнат някаква независимост от официалната държавна политика на дадена страна. На второ място, те започнаха да контролират инфлацията и по този начин имплицитно признаха, че предлагането се самоограничава – сковано е. Именно по тази причина сега страдаме от някаква икономическа шизофрения: фактически монетарните власти намаляват икономическата активност за да контролират инфлацията, а в същия момент икономическата позиция на правителствата и на много икономически наблюдатели говори за вариации в търсенето като основа за икономическо развитие. Оттук и несигурността в рационалността на днешната икономическа наука и дълбоките съмнения за икономическото ни бъдеще.

При това положение ние трябва първо да се запитаем: как при произвеждането на богатство са се изменили системите за предлагане и как и защо технологическият напредък като че ли не успява да поддържа еластичността на предлагането. Отговорът може да се намери в практиката, при положение че отхвърлим някои схващания, които ни пречат да разберем из основи истината за производството.

ПРОТИВОРЕЧИЯТА

Икономиксът се роди, за да стане специфична дисциплина в деня, когато Адам Смит бе готов да предложи цел за икономикса и, същевременно, да предложи метод за измерване на неговите постижения.

Голямата цел бе развитието на богатството на народите. То може да се натрупа чрез прибиране на потенциала на буржоазната индустриална революция, която още тогава е била вече факт. Важно е било да се увеличи производствения капацитет чрез въвеждането на нови инструменти (доставени чрез натрупване на капитала и инвестиране) и ползването на труда. Процесът е измерим, защото производствените фактори – капитал и труд – могат да получат парично изражение. Този производствен процес може да бъде изразен чрез добавената стойност, която сама по себе си изразява мерна единица за обем.

Считало се е, че обемът манифактурно производство при всички обстоятелства допринася за растежа на богатството и че като такова, то е най-ефективния метод за създаване на богатство. И наистина, това се оказа вярно в продължение на последните два века.

В момента обаче, когато обслужващите функции се оказаха по-важни в процесите на производството на богатство в сравнение с чистите манифактурни функции, тази дефиниция за стойност стана невалидна. При „принадената стойност“ производството на материалния продукт, продаден на пазара в даден момент, дава дефиницията на неговата икономическа стойност. Това е вярно, когато говорим за материални продукти и процеси: маса, килограм картофи, кон...

Когато технологическото развитие допринася за произвеждането на комплексни системи, нуждата от сервизни функции, които са решаващи за произвеждането на каквито и да било инструменти или ползваеми стоки става повече от очевидна. В резултат на това увеличаването на богатството трябва да се измерва спрямо ефективността на тези системи. Тяхната изява не може да се идентифицира с простата наличност на някакъв материален продукт.

При системата на индустриалната революция увеличаването на богатството може да бъде измерено с увеличението на броя на

закупените продукти. При ефективното производство – например състоянието на човешкото здраве – фактът че си по-богат или в по-добра форма не може да се приравни със закупуването на повече лекарства или пък тяхното ползване. Това е още по-вярно при всеки случай, когато по-голям брой услуги се прилагат в ползването на каквото и да е благо.

Оттук и основната промяна, настъпила с прилагането на обслужващите функции като по-важни от гледна точка на разходите и ползването на ресурси. Мерките, оценяващи принадлежната стойност, оценяват обема или по-точно цената му, но не и увенчаване на богатството, както са мислели по времето на индустриалната революция. Трябва да отбележим между другото, че и обратното може да стане: богатството може да се увеличи значително чрез немонетаризирана ефективност на индустриалната система – при мерно относителните цени в информационния бизнес отпадат.

Трябва да е ясно, че обсъждането на понятието „богатство“ сега включва идентифицирането на онези производствени дейности, които реално допринасят за увеличаването на това богатство. Ако такова разбиране вземе връх, то тогава дефинирането на една ефикасна политика на трудова заетост би било много по-лесно.

4.1.2. Богатството на народите като някакъв „чеиз на природата“ или настояничеството

Така, както дотук оценяваме икономиката, ние се осляняме на brutния национален продукт и начина, по който той се е променял във времето като кантар на всички приходи на нашето икономическо благосъстояние. Тази система за оценка обаче има своите недостатъци, като основният от тях е, че тя не отчита околната среда като важен източник на продукт в това равенство. В някои случаи – а те очевидно се увеличават – така нареченият икономически растеж не води до истински растеж на богатството и благосъстоянието.

Всяко добро, което е лесно дъстъпно, както въздухът, няма цена и според икономическата теория няма стойност. Унищожаването на свободно достъпни продукти в процеса на производството не намалява националния продукт, нито пък икономическия растеж и благосъстояние. Тук лежи основното противоречие, защото не може една система, която

започна да произвежда повече с цел да увеличи богатството, да постигне точно обратното. Стоките, които намаляха, имат по-малка стойност от гледна точка на истинското богатство в сравнение с времето, когато ги имаше в изобилие. Нашата икономическа система въобще не отчита това – само оценените стоки имат стойност. Докато дадена стока не стане труднодостъпна и следователно оценена, истинската ѝ цена не се признава и първоначалното количество не се отчита.

Парадокс е че в едно общество, където достъпът до питейна вода е ограничен и хората я заплащат, те са по-богати от обществото, където питейната вода е без пари! Извиняваме се за израза, но е майтап да оценяваме икономическото състояние по това, че на едно място копаят дупка и плащат за пълненето ѝ с вода, и че тези хора са по-богати от онези, които никога не са се захващали с подобен идиотизъм. Трябва, следователно, да намерим адекватен начин да оценяваме оригиналния продукт, стойността на наследеното и даденото от природата, и нейните грижи за нас. Когато и да се захванем с производството на редки продукти, ние трябва да вземем под внимание не само ефекта върху другите, вече станали редки продукти, но и върху онези свободно достъпни блага, дадени ни от природата.

4.2. Съвместяване на монетаризираните и немонетаризирани дейности

До началото на индустриалната революция повечето ресурси, произведени и консумирани най-вече в земеделския сектор, са били отнасяни към системата на самозадоволяването. Както видяхме, индустриалната революция ускори процеса на специализация и следователно на обмен. Както вече доказахме, процесът на обмен влияе върху монетаризираната част на икономиката и там стойността на разменните продукти е или имплицитна (немонетизирана) или експлицитна (монетизирана), като тук се има пред вид онова, което наричаме „пари“. Като имаме предвид тези разлики между монетизирани, немонетизирани и немонетаризирани, едно земеделско общество може да бъде определено като немонетаризирано, докато при появата на търговски обмен само част е монетизирана – поне в началото.

Основното значение на парите в икономиката е ново – историята на парите е твърде стара. От праисторически времена до сега парите съществуват в много форми. По онова време обаче парите не са

доминирали над икономическите процеси. Чак по време на индустриалната революция парите започват да „организират“ новата производствена система. Трябвало е да се появи една такава търговска система, както това става в Англия в края на 18 век, която да позволи отделянето на част от паричния поток за трансформиране в капитал, послужил по-късно за инвестиране. Нуждата е била голяма, защото новите инструменти за производство са били важни, но и много скъпи, и нуждите от инвестиции били големи. По онова време считали за незначителен най-важният момент – производствена система, базирана на инвестициите и, следователно, свързана с монетаризацията и дори с монетизацията на икономиката. Именно тук лежат корените на едно икономическо изследване, което до началото на нашия век фокусираше вниманието си върху производствената заетост, като онзи фактор, който е свързан със запладения труд в рамките на индустриалната производствена система. Всички други дейности, особено услугите, и всички форми на самостоятелно производство и потребление били считани за социално значими и благоприятни, но „подчинени“.

Тази нова производствена реалност отпреди два века е помогнала да се постави основата на един модерен свят, в който покрай кризите и трагедиите на историческото развитие, е допринесла за значителния напредък на човечеството и за увеличаване на неговото богатство и благосъстояние. Можем обаче да зададем и един закономерен въпрос: до каква степен всичко това е валидно в една ситуация, където услугите са станали ключ към най-сериозната част от самата производствена функция? Не трябва ли да преодолеем традиционното схващане, че производствената заетост, а дори и самото понятие заетост, е свързано и сега с процеса на монетаризация?

Успехите в развитието на производството създадоха една парадоксална ситуация. Още в началото на века пионерът на икономическата мисъл, стояща зад социално насочената икономика, Артър Пигу бегло засяга основните недостатъци на тази система, без да ги анализира в дълбочина. Пигу казва, че ако един ерген наеме камериерка да му гледа къщата и се ожени за нея, националното богатство ще намалее, защото запладения труд, който жената е давала преди, сега ще стане незаплатен. Неплатеният труд както и концепциите за немонетаризираната и немонетарната част на икономиката, обаче отива много далеч зад поддържането на домакинството и това, че при неотчитането му остава празнота и в държавния бюджет. Съвсем ясно виждаме че когато фокусна точка станат обслужващите дейности, системата на монетаризацията и/или

монетизацията не дава обезателно нето-положителни резултати, очевидни в периода на Индустриалната революция.

Да разгледаме разходите за здравеопазване. И тук развитието на медицината, фармакологията и целия инструментариум на медиците се дължи на индустриалната революция и резултатите са очевидни. От друга страна, когато сега цената на болничните услуги е такава, че човек предпочита да си седи у дома, става ясно, че от немонетизираната и немонетарна система се иска да ни спаси от едно имплицитно съществуващо високо ниво на неефективност на монетаризираната система. Ясно е, че женският труд е обществено постижение, но е ясно също, че грижата за децата сега може да се прилага само чрез система от детски градини и/или чрез мобилизацията на баби и дядовци, които ще свършат работата безплатно – стига, разбира се, да ги имаме.

Защо работата на специалистите в детските градини е част от производителния труд, който прибавя цифри към БНП, а труда на баба и дядо не е?! Като че ли в много области немонетаризираният труд иде на помощ там, където е достигната максимално възможната ефективност на някакъв монетаризирано организиран труд. Ще продължаваме ли тогава да делим производителния труд на труд, който принадлежи на официалната монетизирана икономика, и труд (или дейности), които могат да бъдат дефинирани като производствени от социална и дори индиректно финансова гледна точка, но не е признат за такъв?

При обслужващата икономика изглежда, че връзката между монетаризирания и немонетаризирания труд е връзка на взаимна зависимост. Изглежда също, че все по-голяма част от немонетаризираните действия са фактически форма на производствено труд в смисъл, че допринасят за увеличаване на националното богатство, а понякога и като задължително условие за функционирането на монетаризираната икономика въобще.

Може би основен тук е въпросът за някакво равновесие между монетаризираните и немонетаризирани дейности и трябва да се признае, че взаимната им интеграция и резултатът от това добиват все по-голямо значение.

ПРОТИВОРЕЧИЯТА

9. Производствените дейности при обслужващата икономика

В прединдустриалния свят производствените дейности, осигуряващи живота на хората, са се извършвали в рамките на системи за самозадоволяване. Специализирането на търговията в продължение на векове отваря пътя към Индустриалната революция. С нейната поява цел става разработването на една нова производствена система в едно монетаризирано общество, където основните производствени дейности са платени. Поради стратегическото значение на този приоритет, оттогава насам заетостта и производствената дейност са били свързвани почти изцяло със заетост в смисъл на платена трудова дейност. Разбира се, други видове дейности (самозадоволяване и неплатени, обменни действия) са продължавали да съществуват, но никой никога не ги е включвал към сметките на индустриалната революция. При обслужващата икономика, където основен момент става ефективността, става съвсем ясно, че създаването на богатство по време на полезния живот на продуктите и услугите ще трябва неминуемо да включва и някакви форми на самозадоволяване и неплатен труд като принос към функционирането на цялата система.

Горното е особено валидно за някои зрели индустриални страни, където много дейности, базирани изцяло на платения труд стават все по-неефикасни и където все по-голяма част от производствения процес се прехвърля върху потребителя, от когото се очаква да даде своя принос за повишаване на ефективността безплатно. Очевиден пример в това отношение е обслужването сега: от ресторанти и ремонтни дейности, през банкоматите, образователните и здравни системи. Поради това, че цените при тези системи се определят от качеството при тяхната експлоатация става ясно защо „качество“ значи толкова за обслужващата система, колкото „производителност“ за индустриалната. При обслужващата икономика качеството престана да е някакво абстрактно понятие. И наистина, огромните средства които ще вложим допълнително в нещо, което не работи както трябва, са видима реалност. Когато говорим за производствени дейности при обслужващата икономика, които водят до положителни резултати, нямаме предвид само приноса на платения труд, вложен в тях, но и приноса на собственото производство и доброволните дейности. Ако получаваме богатството по този начин, тогава ще стане ясно, че стратегията за развиване на заетостта и

производствените дейности трябва да включва трите начини за производство в паралел.

4.3. Признаване на икономическата стойност на немонетаризираните дейности

4.3.1. Развитието на производителността в немонетаризираните системи и техните ограничения

Някои политически и икономически фактори биха били центъра на нашето внимание, ако бяхме в състояние да се справим с тях. Това обаче е трудно, защото производственият процес не може да стане достатъчно подвижен, независимо от технологическия процес. Много икономисти, които защитават „предлагането“, постъпват именно така. За съжаление нещата не седят така, защото те приемат желаното за истина – че икономическото развитие може да се отдели от закона за намаляващите приходи чрез непрекъснато обновление и въвеждане на нови изобретения в производството. Това си остана само една мечта.

Всички събития и процеси в науката и човешкия живот са обекти на закона за намаляващите приходи. Единственото изключение, което повечето икономисти приемат като даденост, е самото технологическо развитие, за което се счита, че е освободено от подобни ограничения. Много икономисти стигнаха дотам да твърдят, че пазарните условия са дали подтика и възможността да правим нови технологични открития независимо че с въвеждането на технологии, базирани на научни открития, процесът остана до голяма степен екзогенен.

Ако бяхме попитали икономистите и индустриалците, какво технология биха желали да бъде разработена през 1973 г., те без съмнение щяха да посочат технология, която да замени петрола или поне да намали изразходването му. Това не стана, а инфлацията стигна космически величини. Вместо това започна бързото развитие на компютърната техника и информатиката – неща, които през 1973 г. все още се считаха за лукс. Трябваше да минат десет години на ограничено снабдяване с енергия, за да може светът да се настрои към новите условия. В този момент обаче стремежът към икономически растеж, характерен за периода 1947–1973 г. бе вече значително отслабнал.

ПРОТИВОРЕЧИЯТА

10. „Райският“ парадокс

Този парадокс е известен от предишни доклади на Римския клуб и особено от „Диалог върху богатството и благосъстоянието“. Става въпрос за следното:

Описват рая като място, където хората живеят в щастие и са напълно задоволени с всичко, което им е нужно. Не се иска никакъв труд от тях; те не трябва да полагат никакви усилия, така че икономическата активност в традиционния смисъл на думата не съществува вече. Непосредственият резултат от всичко това е че няма да се изплащат заплати и че безработицата става обща.

Индустриалните технологични процеси и тяхното усъвършенстване ни приближиха към този рай. Наистина, увеличаващата се производителност при производството на стоки (в електрониката, например) е реален пример за падането на производствените разходи. Екстраполирането на тази тенденция върху индустриалното производство като цяло може да доведе до резултат, при който, от една страна, ще има изобилие, а от друга, нула заетост и нула наличие на пари.

Както се вижда, пътят към рая започва да прилича на път към ада. Това пък е пример за рационалното, водещо до възможно най-нерационалните ситуации.

Вторият момент, засягащ сковаността на предлагането, се свързва с обстоятелството, че увеличаването на производителността на труда в производствените системи вече не следва описаната по-горе тенденция (пътя към „рая“). Истината е, че ако от една страна, производствените процеси се развиха успешно, от друга, те трансформираха световната индустрия в системи, при които услугите от всякакъв вид достигат до 80% от всички икономически и финансови ресурси и насочването им. Ключовите действия за успешното съществуване на едно производство се наричат „изследвания и развитие, ремонтни системи, поддръжка, контрол върху рисковете, финансови дейности, ремонтни системи, мониторинг, дистрибуция, отпадъчни технологии“ и т.н.

Така системите, произвеждащи материални продукти, отстъпиха на системи, в които се ползват все повече услуги не само

преди непосредственото производство, но също и по време на самото производство и особено при ползването на дадения продукт. Процесът стига до края: рециклирането на отпадъците или тяхното унищожаване. Логиката на ценовата система на пазара е променена из основи. Цените вече не се определят в даден момент във времето и в пространството и не са резултат от баланс между търсене и предлагане. Те включват разходите по производството на продукта, неговата експлоатация и процесите рециклиране или унищожаване.

Така ключов момент в производствените процеси стана „управлението на рисковете“ – и не само в производството. „Управлението на рисковете“ е ключова дума в процеса на натрупване на богатство и на целия социален живот, а причините за това са две. Първо, благодарение на технологическия напредък и способността на обществата да се организират по-добре, катастрофите в много части на света са твърде рядко явление, но поради струпването на огромни маси народ, качеството на технологиите и тяхната взаимозависимост отрицателните резултати от всеки технически провал могат да се окажат твърде скъпи и с дълготрайни последици. Системата на разпределение и дистрибуция на петролните продукти и торове, и сумите разменяни в този бизнес, са толкова големи, че съвсем малки отклонения увеличават „летливостта“ на системата до опасни граници. Така че управлението на риска е в основата на всеки управленски проблем сега. На второ място, трябва да се подчертае, че самата ценова система днес не е базирана само на оценката на производствените разходи сравнено с ликвидното търсене, а е ценова система от много „производствени“ разходи, които са зависими от бъдещето.

Оттук и общото усещане, че нашият свят е станал по-несигурен. Ние се учим да управляваме една система по същия начин, по който природата е построила и управлява човешкото тяло върху основата на твърде прости биологически видове. Решаваща тук е способността да се организират нещата; да се осъществяват процесите на интеграция и движение напред. В края на краищата, резултатите винаги могат да бъдат подобрени при положение че рискът подлежи на управление. В този смисъл самото понятие „несигурност“ предлага нова гледна точка към прогреса и е единствената истинска възможност и условие за прогрес.

4.3.2. Немонетаризираните дейности

4.3.2.1. Немонетаризираните дейности, базирани на имплицитни обменни стойности

Немонетаризираните дейности, базирани на имплицитни обменни стойности, са всички дейности, които биха могли да бъдат заплатени, но поради една или друга причина не са. Ние ги наричаме монетаризирани, но немонетаризирани, понеже в тях има скрита цена, която може да се калкулира и изрази в парична форма. В тази трудова категория влизат повечето доброволни дейности, под което далеч не бива да се разбира само благотворителността.

Голяма част от този труд е извън пазара – случаят с милионите баби и дядовци, които гледат и дори образават своите внуци. Като цяло те няма да получат пари за този труд, независимо че много лесно може да се изчисли тяхната „заплата“ кат се вземе средната пазарна цена на труда на професионална детегледачка. Другият очевиден пример е домакинската работа, която в нашия свят е главно в ръцете на жените и в почти всички случаи остава неплатена и неоценена в монетарна форма, въпреки че процесът е елементарен.

В Доклада за човешките права на ООН от 1995 г. се казва, че 50% от целия вложен труд, който е или монетизиран (платен) или немонетизиран (всички такива дейности, имащи пазарна цена) попада във втора категория. Особено женският труд – той съставлява две трети от целия немонетизиран труд. Въпреки, че е трудно да се сравни количеството монетизиран и немонетизиран труд в парично изражение, някои страни с занимават с това и развиват така наречените „сателитни сметки“, в които регистрират немонетизирания труд.

Ако всички неплатени дейности, притежаващи имплицитна обменна стойност, се разглеждат като пазарни сделки при даден монетен курс – доста стриктно и нереалистично условие, те ще дадат огромни парични измерния. При това виждане за нещата, което единствено може да даде представа за значението на немонетаризираната работа за нашата икономика, бихме изчислили, че общият продукт в немонетаризираната част на икономиката възлиза на 16 трилиона долара – около 70% от определената сума от 23 трилиона, отразяваща монетаризираните дейности.

Става ясно, че такава важна част от нашата икономика не може да остава невидима за методите на отчет, с които боравим сега. С въвеждането на сателитните сметки ще се направи първата важна крачка към включване на немонетаризираната трудова дейност в рамките на управлението на нашето общество.

4.3.2.2. Немонетаризирани дейности без имплицитна или експлицитна стойностна оценка

Другата важна група немонетизирани дейности са онези, които нямат скрита обменна стойност. Тук „превод“ в парична форма няма. Това са немонетизирани дейности в по-точния смисъл на термина и това са всички дейности по собственото производство и самозадоволяването. Пример за подобна дейност е образованието чрез четене или компютърни програми, самостоятелно извършвани ремонти и самолечението. Повечето лични дейности, които не могат да бъдат делегирани на трета страна, влизат в тази категория.

Паричната стойност на немонетаризираните дейности не може да се установи, понеже те седят извън монетарната система, без да се вижда как и при какви условия те могат да бъдат интегрирани или поне частично отнесени към някаква друга дейност в системата. Те са важна част от икономиката, но са неоценени в паричен смисъл. По-раншното земеделско общество е било базирано предимно на ефективността на такъв немонетизиран труд, понеже по-голямата част от производството е било самостоятелно – самостоятелно се консумирал и продуктът.

Днес сме свидетели на възраждането на тези немонетаризирани дейности, прогонени от индустриалната революция чрез въвеждането на платения труд. Появата на ресторанти на самообслужване и банкомати в банките е пример за приключване с монетизираните системи и прехвърляне на част от работата върху плещите на консуматора. Така той става част от производството, а не някаква напълно отделена единица. Феноменът, наречен от Алвин Тофлър „просуматор“ (професионален консуматор – бел.пр.) може да се опише най-добре на ниво дистрибуция, но най-вече потребление и рециклиране.

Колкото консуматорът става повече „просуматор“ ние откриваме, че правилното ползване на системите е свързано с повече „собствено производство и потребление“, които са напълно немонетизирани. Тук, на това ниво, ние преоткриваме икономическата стойност на онова,

което индустриалната революция отхвърли по необходимост и което можем да наречем „икономическото“ значение на немонетаризираните дейности. Учейки се да боравим с компютър или някакъв друг съвременен инструмент, или пък практикувайки някаква друга образователна или практическа дейност, която е в рамките на системата на самозадоволяване и потребление, ние фактически боравим с инструмент, който по един или друг начин мобилизира човешкото творческо начало. От гледна точка на икономическата стойност това творчество не е свързано само със съществуването на материален продукт, но покрива и ефективността на цялата система, където потреблението зависи от употребата на продукта или системата.

4.4. Трансформирането на обслужващия сектор

ПРОТИВОРЕЧИЯТА

11. Обслужваща икономика или икономика на услугите

И класическите и неокласическите икономически школи казват, че всички икономически дейности се делят на три основни сектора: земеделие, индустрия или манифактура и услуги (първичен, вторичен и третичен сектор). Това разделение е исторически обусловено: по времето, когато са основавали съвременните икономически теории, икономистите са приели за приоритетен онзи сектор, за който се считало, че е от най-голямо значение за натрупване на общественото богатство – индустрията. Земеделието си остава важна, но „традиционна“ дейност, индустрията е в „центъра на света“, а с термина „третичен“ искат да квалифицират второстепенни по своето значение дейности.

Именно ефективността на манифактурните процеси обаче е факторът, който доведе света до днешната ситуация, при която индустриалните дейности зависят до 70–80% от цената им от обслужващите дейности в рамките на производствените структури. Дейностите, за които става дума, са изследване и развитие, финансиране, дистрибуция, съхранение, поддръжка, сигурност, управление на отпадъците и т.н. От друга страна, много традиционни услуги ползват индустриално произведени инструменти, като

по този начин става трудно да ги разграничим, например, от контролните дейности в един химически концерн.

Така във всички индустриални страни местата за работа в индустриалното производство прогресивно намаляват докато местата в областта на обслужването и извън така наречения „третичен“ сектор се увеличават непрекъснато. Друг важен момент е обстоятелството, че обслужването не е индикатор само за радикалната промяна в структурата на производствените процеси в тесния смисъл на думата. Целият процес на натрупване на богатство сега протича в едно съвсем друго времево измерение:

- „Изследване и развитие“ е преди самото производство
- Системите за поддръжка и дистрибуция, както и управлението на отпадъчните процеси (изчислено монетарно) се задействат след като продуктът или системата са продадени.

Много икономисти се опитват да вкарат понятието „обслужване“ в онова, което те наричат „нормалния ход на нещата“, разглеждайки го като някакъв „невидим“ продукт. Истината е, че продуктите не могат да се ползват без услуги и че услуги не могат да се предлагат без материални продукти. Степенуването по значение тук е относително: по време на индустриалната революция приоритет е било произвеждането на материални продукти, докато при съвременните икономики като че ли най-важно се оказва управлението на обслужващите системи, които са интегрирани в правилната употреба на материални ресурси.

Дискусията за структурата на производството или предлагането (и наистина, производствените дейности като цяло) е от основно значение при идентифицирането на разбираема политика, която да може успешно да реши проблема за заетостта.

4.4.1. Обслужващият сектор като нова реалност

Когато четем днешните статистики за трудовата заетост, виждаме че в индустриализираните страни вече 70–80% от активното население работи в обслужващия сектор. Растежът на броя на работните места през последните 25 години е без прецедент – особено в САЩ и то най-вече в обслужването. Официалните цифри обикновено се представят в графично изражение и там най-често се вижда спад в броя на работните места в производството.

Според OECD от 1960 до 1995 г. броят на работните места в САЩ се е удвоил: само в обществения сектор са се появили нови 30 милиона работни места. В Япония заетостта е нараснала с 12 милиона работни места между 1973 и 1992 г., а в Океания за този период са се появили нови 2 милиона работни места в обществения и частния сектор. Докато в обслужването се наблюдаваха годишни увеличения с 2.7% в САЩ, 2.3% в Япония, 2.1% в ЕО и 1.4% в ЕФТА, повечето страни бяха свидетели на спад на работните места в индустриалния сектор. Казано накратко, обслужването бе двигателят на икономиката и заетостта през последните две десетилетия. Освен това обслужването е доказало своята гъвкавост, способност да се адаптира към промяна на условията за производство, към различни социални и културни условия.

Води се сериозен спор относно схващането за производителност на услугите. Понятието се развива поради факта, че ефективността на една услуга не е същата като при употребата на индустриален продукт. Увеличаването на броя произведени автомобили от една поточна линия не води до същите резултати като увеличаването на броя на пациентите, посещаващи един лекар или броя на студентите, които едновременно ще слушат лекция в една аудитория. При първия случай говорим за общия брой автомобили, произведени за единица време, а при останалите случаи положителния резултат може да се измери със здравословното състояние на пациента или с образователното ниво, постигнато от даден студент. В теоретичен план това означава, че трябва да се преместим от измерването на потоци (произведени продукти) към измерването на стоки (нива или крайни резултати). В този дебат става очевидно че трябва да приемем понятието „качество на резултата“ като ключ към измерване на истинското ниво на производителност в обслужващата икономика. Оптимизирането на качеството при реализацията е правилната мярка за оценка на производителността на услугите.

Другият основен въпрос е за влиянието на технологичното развитие върху услугите, качеството на услугите и развитието на заетостта. Би изглеждало логично да се каже, че технологичните достижения – поне досега – са довели до увеличаване на броя на работните места по решаващ начин и във всички области. Големият въпрос сега е да се разбере дали технологиите и увеличаването на тяхната ефективност създават една рационализация в много обслужващи дейности до степен, при която броят на наличните работни места ще спадне до точката, където новите работни места, създадени от новите обслужващи дейности, ще бъдат отхвърлени. Най-новите изследвания намекват, че традиционните

обслужващи дейности като банковото, застрахователното дело, независимо от отбелязания ръст, може би се намират в началния етап на драстично съкращаване на възможностите за създаване на нови работни места.

От историческа гледна точка през последните двеста години редовно се правят предвиждания, че всяка следваща технологична вълна ще довежда до висока безработица и намаляване на реалните доходи. Досега тези предвиждания не се сбъдват: увеличеното производство се придружава от търсене на повече работна сила и увеличаване на доходите. В допълнение, разпространението на нови технологии – като ползването на компютри – има твърде дълъг предварителен период преди масово да се научат да ги ползват както трябва. Исторически погледнато трябваше да минат повече от двадесет години след въвеждането на електричеството, за да може то да се окаже видимо влияние върху увеличаване на производителността на труда. Следователно можем да очакваме, че много време ще мине – може би две десетилетия – преди да станем свидетели на масово увеличаване на производството, което дразни толкова онези, които търсят положителни индикатори в тази област в общо икономически план.

Каквото и да е положението, би трябвало да е ясно за всяка развиваща се страна, а това се отнася най-вече „драконите“ от Източна Азия, Източна Европа и Латинска Америка, че е необходимо насърчаването и развитието на адекватни услуги за тяхната модерна „индустриализация“ като главен приоритет.

Независимо от всичко услугите ще са ключът към проблемите на заетостта, защото съществува основна разлика между работника на поточната лента или в мината и работника в обслужването. Политиката на заетостта може да експлоатира тази ситуация по един много позитивен начин.

Ясно е също, че повечето услуги изискват по-високо образователно ниво и даже постоянно или периодично опресняване и преквалификация – нещо характерно за всички браншове и дейности, което пък ще доведе до адаптирането и усъвършенстването на образователните системи.

Във всеки случай ние сме изправени пред невероятно увеличаване на способностите ни да произвеждаме богатство, което трябва да се организира и насърчава, но въпросът дали наистина ще е възможно да се предпазим от безработицата, си остава. Дали ще успеем да дадем възможност на всяко човешко същество да развие способностите си до

техния максимум и дали всяко от тях ще стане „просуматор“ е въпрос на бъдещето.

ПРОТИВОРЕЧИЯТА

12. Икономическият и законодателен аспект на рисковете като нов елемент на търсенето

През последните две десетилетия сме свидетели на ново явление, стоящо на границата между закона и икономиката – рисковият фактор: продукти и услуги, които не функционират, както се очаква, и попадат под процедури, занимаващи се с тях като рискови фактори.

Този феномен е измежду най-важните индикатори за промените, настъпващи в понятието „търсене“ в икономическата система. Нещо повече. Стойността на даден продукт не се оценява от неговото материално съществуване, а най-вече от това, как се държи този продукт в процеса на неговата експлоатация. Това означава че купувачът или консуматорът – дали ще е индивид или обществеността е все едно – правят оценка на продукта преди да го закупят. В допълнение, понятието „качество на експлоатацията“ и развиването на рискове са свързани с риска в план на развиване на управлението в тази посока във всички сектори.

Независимо че има страни, където броят на споровете и конфликтите в това отношение зависят от конкретни национални обстоятелства, феноменът не е преходна мода или явление. Рисковете, носени от един продукт, са свързани с очакванията от дадена производствена система като стойност и с това, как консуматорът реагира на нея. Ние все повече купуваме и консумираме качество, а не просто и само материални продукти.

4.4.2. Материални и нематериални продукти на обслужващата икономика

Редица книги и материали върху съвременното състояние на икономиката и процесите в нея подсказват, че сме свидетели на все по-дълбокото „дематериализиране на продуктите“. Промяната от традиционната

система на индустриалната революция, концентрирана върху производството на стоки за потребление, към новата обслужваща икономика често се обяснява с прехода от „материални“ към „нематериални“ стоки и ценности. Понятието „нематериални“ произлиза от наблюдението на икономистите от онова време, че производственият процес е възможен благодарение на съществуването на материали – ресурсни материали и инструменти. Днес, когато услугите и информацията играят все по-голяма роля, продуктите често са „нематериални“ – някаква информация или компютърна програма. Независимо от това тези продукти имат потребителна стойност – или връзка с нея – понеже техните помощни или трансмисионни системи остават „материални“.

Независимо дали е само намек или се заявява открито, смисълът на този подход е в искането обслужващата икономика да не е „толкова материалистична“ и да е по-отворена към „нематериалните“ ценности. По този начин думата „качество“ често се използва като аналог на „нематериалното“ и често се свързва с представата, че едно образование от висока степен е задължителна предпоставка за по-качествено производство.

При всички тези анализи се поддържа една дисхармония между инструмента и неговото ползване. Чукове, компютри, радиоприемници, ракети, химически заводи и т.н. са все инструменти, при това материални, чиято употреба изисква някакво умение. Келтските камъни са били надписвани с чук и длето, средновековните схоластици ползвали мастило и перо върху папирус. Съвсем доскоро писателите ползваха пишещи машини, а сега работим с компютри. Всичките тези инструменти изискват специални познания за ползването им, независимо от степента на технологическия напредък, който е довел до създаването им. Ние не познаваме инструмент, който да е бил използван без някакво познание или култура, колкото и елементарна да е тя.

Въпросът за „нематериалния“ характер на услугите може би трябва да се разглежда по следния начин: винаги е съществувала някаква комбинация между материални и нематериални ресурси в каквато и да било икономическа активност. Истината е, че по време на индустриалната революция – и според нас правилно – приоритет е била материалната страна на проблема: „нека произведем първо нещата, пък после ще търсим начин да ги ползваме. В края на краищата живеем в свят на недоимък!“ При новата обслужваща икономика, където материалните инструменти и качествените условия на ползването им са интегрирани, както винаги е било, последните доминират, просто защото при сегашната

икономическа система те струват повече (пари и усилия) от елементарното производство на инструменти. Свидетели сме на преместване на ударението в самото понятие за функцията на инструмента; към една „нематериална“ негова функция, обяснима с ползването му, а не като в миналото, обяснена само с неговото материално съществуване.

Бе подчертано, че при обслужващата икономика е даден приоритет на функциите, като основната грижа е в създаването на системи, даващи резултат. Независимо от това, тези системи са силно зависими от материалните продукти, даже и когато те произвеждат абстрактни неща като комуникации и софтуер. Трябва да сме внимателни да не използваме израза „нематериален“ при описването на текущото икономическо развитие, за да не излезе картината смътна и донякъде идеалистична.

Функционирането на една система е нематериално априори, точно така, както машинните инструменти са материални априори. Нужната интелигентност в двата случая може да се развие в много различни посоки. Повече познание ще отиде в обслужващата икономика като продължение на нормалната тенденция към прогрес през цялата история на човечеството. Индустриализацията се е нуждаела от повече инвестиции в образованието, отколкото традиционното земеделие. Познанието не е нищо ново за човечеството: даже изобретателят на лъка и стрелите е бил „интелектуалец“ за своето време. Щом това стане ясно, ние вече можем да опишем текущото повишаване на образователното ниво не като нещо ново, а просто като нещо адекватно на днешните икономически реалности. Новата обслужваща икономика не означава нематериални спрямо материални блага и не означава тяхното третиране по този начин. Става въпрос за растящото и продължаващо растежа си значение на онези нематериални аспекти – познания и култура – които са нужни за оптималното ползване на материалните инструменти.

4.4.3. Тенденцията към централизирано производство и обслужващите полезни системи

Основен закон, поддържащ живота на индустриалната революция, бе създаването на мащабна икономика. Концентрацията на производствени средства и масовото производство бяха основните насърчения за икономически растеж през последните две столетия. Повечето производствени процеси сега са многократно по-големи от тези, характерни за миналия век. Парадигмата на мащабните икономики е в мащабното

захранване с ресурси, където производството се увеличава, понеже на изхода количествата са малко над входните. Ако на входа подадем само 5%, на изхода ще видим увеличение от 7%, и така производителността – продукт / количество на входа, ще се окаже по-висока с 2%. През миналия век нашите икономисти се опитваха да експлоатират „машабната“ страна на производството до крайния ѝ предел. Докато машабната икономика е приложима при определени обстоятелства, при повечето производствени системи обаче в някакъв момент намаляването на възвращаемостта става нещо неминуемо. Причина за това има и те може да се всякакви – например неефективна организация, контрол или управление на производствените процеси. Привидно изглежда, че тези недостатъци могат да се преодолеят с разработването на нови управленски стратегии, които ще се справят с недостатъците на текущата система и така ще привлекат повече печалба.

Има обаче нещо, което влияе върху ефективността на производствените системи и чието влияние е решаващо: все по-голямо значение на така наречените вторични или „непродуктивни“ дейности. Самият характер на индустриалната революция е довел до създаването на икономическа система, при която разходите по производството са относително малка част от разходите, които се правят, за да може продуктът да стигне до консуматора.

Светлина върху този момент хвърля едно изследване на Изследователския институт Бател, Женева. През 60-те години институтът изследва работата с една машина, която може да произвежда 500 000 одеяла годишно. Производствената цена на едно одеяло е могла да падне много при положение, че всички одеяла са абсолютно еднакви. По онова време годишният пазар на одеяла в Швейцария е бил действително около половин милион одеяла. Машината обаче произвеждала един много специален вид одеяла и станало ясно, че те могат да се продадат само чрез някаква световна търговска мрежа. Изяснило се, че за подобно огромно количество одеяла в производство, при това само от един вид, разходите по съхраняването на суровините, самото производство, съхраняването на готовата продукция, изпращането ѝ на различни пазари, организирането на пласмента и т.н. стават огромни. Общата стойност само на обслужващите дейности по това производство се оказала повече от 90% от онова, което купувачът трябвало да плати за единица продукция. Чистите производствени разходи, като изключим някои съпътстващи дейности, се оказали по-малко от 10% от крайната единична цена на продукта. Така той се оказал неконкурентен, защото увеличението на

обслужващите функции щяло да се окаже много повече от увеличението на производителността на въпросната машина.

Това изследване се оказало силен удар върху традиционното схващане за „машабната“ икономика. Разбира се, въвеждането на нови технологии увеличава производителността дори в някой момент печалбата от това да е незначителна. Ако обаче изследваме не само основния производствен процес, а и увеличаването на всички функции, свързани с доставянето на продукта до неговото местоназначение – купувача, пред нас ще се появи една по-различна функция, видна на фигурата по-долу.

Нарастване на производителността

Източник: Fuente: Giarini, O./Stahel, W., The Limits to Certainty

Първата част на изменената крива отразяващ производителността почти като традиционната – увеличаването на количеството води до увеличаване на производителността. При дадена точка в това развитие, когато цената на обслужващите функции, подпомагащи основното производство, нараства по-бързо от увеличаването на производителността, кривата започва да показва спад. Спадът се дължи на покачването на цената на единица продукт и на обслужващите функции, необходими за да стане продуктът достъпен.

Както виждаме, има някаква граница на процеса на концентрация и свързаните с него производствени приходи. Много корпорации зарязваха стремежа към гигантските заводи и мегафабрики след като усетиха това явление. Процесът на акумулиране на производството вече спря в много сектори, а даже и в такива традиционно големи сектори като металургията. Там вече се създават по-малки производствени единици, които са в състояние ефикасно да интегрират съпътстващите обслужващи функции. Процесът на децентрализация, за който говорим, е относително нов и е пряк резултат от растящото значение на интеграционните услуги в нашата индустрия.

В допълнение към децентрализирането на производството виждаме подобна тенденция в обслужващите полезни системи. Традиционната икономика от времето на индустриалната революция е гледала на разстоянията като на изключително важен фактор. Производствените и обслужващите обекти са гледали да са по-близо един до друг, за да може дистрибуцията да е проста и евтина. С въвеждането на нови транспортни средства значението на разстоянията започва да намалява. С

въвеждането на революционните възможности на информационните технологии разделянето на производител от консуматор вече бе възможно на нулева цена. Когато в процеса са ангажирани информационни и други услуги, свързани с банки данни, където не се иска транспортиране на физически продукти, разширяване на местните пазари, т.е. степента на концентрация на консуматори вече няма значение. Все по-голяма част от продукцията се характеризира именно по този начин – децентрализирано производство чрез световни мрежи и дистрибуция пак чрез тях като допълнение към общата тенденция за децентрализиране на нашата икономика.

4.4.4. Прехвърлянето на служители от индустрията към обслужването и ефектът върху производителността

По-новата икономика на индустриалната революция показва прехвърляне на сили от индустриалното производство към обслужващия сектор. През 1970 г. 34% от трудово заетото население на Северна Америка е работело в индустриалния сектор, а сега то е по-малко от една четвърт. Същото е положението и в Европейския съюз – от 41% на 30% сега. През последните две десетилетия в земеделието са били заети по-малко от 5% от работното население. Големият наплив през това време бе в посока към услугите. В САЩ и Канада цифрите показват скок от 60% през 1969 г. на 72.5% през 1992 г., а в Европа увеличението е от 42% на над 60% за същия период. От доста време върви спор дали това прехвърляне от високопроизводителния индустриален труд към предполагаемо ниско продуктивните работни места в обслужващия сектор има някакво влияние върху цялостната продуктивност на икономиката. Безмилостното свиване на индустрията увеличи налягането върху някогашната група професионалисти, които започнаха да се чувстват несигурно. Спадането на значението на труда, практикуван от „сините якички“, и увеличаването на значението на „белите якички“ създаде впечатлението че икономиката, по-рано синоним на индустриална производителност, губи именно това – производителността.

За някои икономисти загубата на „хубави“ работни места е хронология на технологическите шокове, при която работниците се подменят с машини. Производителността не би трябвало да страда от това, а

напротив – ще се забележи видимо подобрене. Други застават на позицията, че търговията води до изчезване на високоплатените индустриални работни места, което предизвиква сериозен спад на производителността. Трети виждат увеличение на уменията, но спад в компенсацията, което води до висока производителност, но и до спад на средните заплати.

Независимо от всичко това, прави впечатление един проблем, с който всички изследвания неминуемо се сблъскват: как да се измери производителността на услугите спрямо производството? На този въпрос отговор няма, защото услугите не са в опозиция, а в помощ на индустриалното производство. Всяко увеличение на ефективността на услугите ще има сигурен ефект върху традиционните оценки за производителността в индустриалния сектор. Повечето индустриализирани страни стават все повече доставчици на услуги вместо производители на стоки. Услугите не се броят така лесно, както произведените автомобили, и затова цифрите, илюстриращи производителността стават все „позамазани“ и сигурно подценяват истинското положение. Един очевиден пример за това е невъзможността на персоналният компютър да повлияе по някакъв начин върху производствените статистики.

Независимо от това че големият бум в производителността в резултат на новите информационни технологии тепърва предстои, досега трябваше да се види поне малко промяна от това, че почти всеки има персонален компютър. И понеже влиянието на компютрите върху производителността е ясно за всеки, който лично ги ползва, очевидно статистиката някъде греша...

Според OECD Америка води пред Европа по отношение прехвърлянето на работните места от индустрията към обслужването. Но Америка не създаде онези така наречени McJobs, т.е. работни места за нискоквалифицирани работници, често свързвани с обслужващата икономика. Напротив! Докато през 80-те там бяха открити 51 работни места на всеки 1000 души в работна възраст (много повече от Европа), те бяха най-вече в професионалните технически, административни или управленски категории и по-малко в клерикалните или „продажби и услуги“. Като че ли увеличаването на обема на обслужващия сектор не води имплицитно до разстройване на производителността.

4.4.5. Работното място на бъдещето

Миналото ни е познато първо с механизацията, а после с автоматизацията в икономиката и най-вече в манифактурните индустрии. Механизацията замести човешката работа, по-рано зависеща от чистата мускулна сила, с алтернативни енергийни източници. Където бе невъзможно пълното заместване имаше поне помощ. Процесът на автоматизация бе крачка напред не само чрез заместване на човешки усилия до още по-голяма степен, но и чрез покриване на цялостен работен процес плюс някои контролни функции върху него.

Сега сме пред прага на нов процес – информатизация чрез засилено прилагане на информационните технологии. Работното място на бъдещето ще се определя от влиянието на комуникацията върху него и дифузията на информацията в работната атмосфера. Това пък ще има сериозно влияние върху производствените системи и процеси в нашите заводи и върху административната работа в офисите ни. Същевременно това означава повече гъвкавост при изпълнението на всякакви работни операции от страна на бъдещите служители и работници.

Тенденцията да се интегрира информационната технология в даден производствен процес, като по този начин се обвържат относително изолираните компютърно-обработени техники в една голяма мрежа, ще характеризира бъдещите заводи и техните администрации. Фактически всичко ще бъде планирано, ръководено и контролирано от една интегрирана информационна система, обединяваща по-рано изолираните решения. Въпросната интеграция ще повлияе и върху хоризонталните и вертикални измерения понеже различните задачи на планиране, дизайн, производство, маркетинг, дистрибуция и рециклиране, свързани с даден продукт, ще станат обект на инструмент с тотално присъствие, състоящ се от една компютърна мрежа.

Разбира се, ще е нужно по-качествено администриране на процеса и по-качествени услуги, така че администрацията и услугите на бъдещето няма да напредват само благодарение на развитието на информационните технологии, но и благодарение на нуждите на едно гъвкаво производство. Бъдещото развитие в тази област ще зависи от нуждите на един информатизиран производствен процес в най-широк смисъл на думата и навлизането на електронната среда. Вътрешната и външна комуникация ще се определят от колективния характер на информационната технология и телекомуникациите като транспортно средство.

Административното работно място на служителя от услугите на бъдещето ще бъде обвързано с компютър и многофункционални терминали, съдържащи интелигентни теле- и видеофони и връзка с интелигентна мрежа. Тези терминали ще обработват много повече информация от преди и ще помагат повече на хората, работещи с тях. Същевременно обаче, тези хора ще се нуждаят от повече информация и образование, за да могат ефективно да ползват новите системи и да показват повече гъвкавост и адаптируемост към промените.

4.4.6. Телеработата като алтернатива на традиционна заетост

„Телеработенето“ е важна част от процеса на компютъризация и лицето на работното място на бъдещето. Става въпрос за преместване на работната дейност далеч от мястото, където би трябвало да се работи, при това новосъздаденото работно място може да е практически навсякъде. Доставка на работни задачи и резултатите, дадени от работника, или пък взаимоотношенията работник-работник или работник-клиент се осъществява чрез телекомуникационна връзка. Така се стига до ново разпределение на работното време между новия офис в центъра на града, офис в квартала, където работникът живее, най-често управляван от трета страна, и жилището на работещия.

Видимите предимства на телеработата са в намаляването на разходите, увеличената производителност и работнически морал, подобрените услуги за клиентите и организационната гъвкавост. Пестенето на разходи иде от намалените режийни за офиси, които често са големи и скъпо оборудвани, както и от намалените транспортни разходи. Увеличената производителност и работнически морал резултират от гъвкавостта в работата на телеработника, понеже той е в правото си да избира кога и къде да работи.

Променящите се демографски характеристики на нашето общество налагат определени промени в пазара на труда. Телеработата може да отклони проблемите по набиране, обучение и преквалификация на личния състав. От една страна, ще има по-малко текучество, защото работещите ще действат доброволно, мотивирано и по-гъвкаво, докато от друга страна, повече задачи ще бъдат прехвърляни на подизпълнители, работещи по „конкретни“ аспекти, а не като „стоящи на резервната скамейка“. По-лесно ще се откриват хора с нужната квалификация,

понеже търсенето ще се разпростира далеч извън даден регион. Това е особено важно при краткосрочните проекти, които обикновено изискват усилията на специалисти, които не винаги живеят наблизо. Телеработата предоставя възможности за частични инвалиди или временни инвалиди, както и за жени по време на майчинство.

Ще с наблюдава коренна промяна и в корпоративната култура, която ще е нужна за овладяване на новата работна система и организирането и управляването на телеработниците. Традиционните методи за контрол и изчисляване на показателите няма да се прилагат и продуктът ще се оценява повече качествено, отколкото от гледна точка на това, как и кога са получени дадени резултати. Това пък ще наложи промени в отношението към управлението и сигурно ще провокира появата на нови теории на управлението и нови управленски техники. Като следствие и успоредно с договорното наемане на независими експерти значително ще се променят традиционните отношения работник – работодател.

Телеработата ще създаде нови възможности, но и нови изисквания към работещите от всички звена в смисъл на тяхната квалификация. Телеработата ще включва „употребата на подвижна комуникация за пренос на данни кат интегрирана част от работата на всеки работник, а не като някаква специална функция. Свързана е също с новата гъвкавост на трудовата заетост“³¹.

Но телеработата има своите недостатъци и те са главно в социалните измерения на труда и възможността за пробиви в системите и разпадане на системите от гледна точка на сигурността. Резултатите от подобни провали биха били значително по-сериозни в сравнение с традиционната организация. За всеки инструмент или система е важно по какъв начин ще бъде използвана. От това зависи коя страна ще надделее – положителната или отрицателната.³² Можем с доста увереност да кажем, че обществото така или иначе ще трябва да се научи как да борави с една икономика, която все повече разчита на телеработата за бъдещото си развитие.

31. European Commission (1993): Actions for Stimulation of Transborder Telework & Research Coöperations in Europe.

32. По-подробно виж: Schneider, B. (1996): Telework.

4.5. Нуждата от основни доходи

4.5.1. Минималният гарантиран доход

Вече подчертахме, че в съвременната икономика е изключително важно да се разработи стратегия за натрупване на национално богатство, в която да са включени немонетаризираните и немонетизирани видове труд. Същевременно е важно да се разберем, че пренебрегването на социалното значение на парите може да доведе до съвсем погрешно разбиране за нещата. Тук не говорим за връщане към утопиите на миналия век, когато са виждали бъдещето без пари. Парите са едно от основните човешки изобретения, благодарение на което напредъкът е възможен. Разбира се, човешките слабости са такива, както при религиите и опиятите – вместо да служат за добро, парите често се използват и за нечисти цели. Трябва също да е ясно, че старите утопии за общество без пари са били един несъзнателен опит да се избягнат днешните реалности и възможности в техния позитивен смисъл, като израз на съпротива на възможните нови развития. Общество тип „Робинзон“ и особено общество на масовата взаимозависимост не е практически и по всяка вероятност би довело до пълен разпад.

Понеже днешната ни икономическа система е базирана в основата си на парите и ние не целим промяната на това положение, от голямо значение е всички да имат някакъв достъп до определена сума пари, с които да заплащат елементарните и минимални жизнени нужди. Говорим за правилно хранене, обличане, жилищно осигуряване, здравеопазване и т.н. За съжаление почти 1.4 милиарда души нямат достъп и до тези елементарни жизнени нужди и се намират под нивото на бедността, определено от ООН през 1995 г.

Оттук следва, че каквато и социална политика да се изработва в областта на заетостта и труда, тя трябва да има за цел осигуряването на минимално необходимото заплащане за задоволяване на гореописаните нужди. Достъпът до тези пари е първата крачка към личната свобода. По частен и по обществен път, когато е необходимо, всеки трябва да има достъп до минимално необходима сума пари за производителен труд. Единият от вариантите за предоставянето на тези пари е много прост: универсален и безусловен базисен приход за всеки гражданин, предоставен от държавата. Основният доход ще даде на индивида форма на материална независимост, непозната по време на индустриалната

революция, освен от притежателите на големи имоти. Жените няма да се зависими от мъжете, нито пък работниците от работодателите, както и безработните от някаква държавна служба, отпускаща им социални помощи. Шокът, който сега съпровожда всяка промяна на статута на дадено семейство, вече ще изчезне – основният работещ може да почине или да остане без работа, но това няма да се отрази драстично върху живота на цялото семейство.

Базисен универсален приход е вариантът, който ще опрости сегашната изключително сложна данъчна система и системата за социални помощи. В настоящия момент държавата губи много повече от данъчни облекчения, отколкото от социални помощи, но са твърде малко хората, които разбират това. При сегашната схема на приходите всички приходи от всички източници се облагат и всеки плаща съобразно възрастта и здравословното си състояние. Схемата с универсалния основен приход ще премахне капана, при който много от нископлатените хора сега губят доходи заради облекченията, стараяйки се да печелят повече. Ще изчезне и капанът на безработицата, който кара хората да не се завръщат на работа, понеже това им е на загуба.

Най-важното обаче е, че универсалният доход за всеки ще окуражи поемането на рискове и иновацията, предприемаческия дух. Абсолютната бедност сковава рискуването и творческото търсене, което е единственият шанс на жените, младите хора и хората на пределна възраст да намерят мястото си в създаването на богатство. Това може да стане с прилагането на производителен или непроизводителен труд чрез монетаризирана или немонетаризирана дейност. Образоването и обучението могат да се интегрират със заетостта така, че да отразяват индивидуалното желание на всеки, а не само нуждите на работодателя. При това положение мотивацията за работа би заместила финансовия интерес като основен критерий при подбора на работа. Технологичните промени биха били по-лесни, защото работниците не биха имали интерес да запазят работното място на всяка цена – базисният им държавен доход ще поддържа достойнството и социалното им спокойствие.

Аргументите срещу схемата със задължителния базисен доход за всеки гражданин касаят най-вече разходите и съмненията, че хората ще се стремят към труд. Някои експерти разработиха „прходно-неутрални“ схеми, ползвайки текущи цифри, като изчислиха базисния доход близо до сегашните данъчни облекчения и социалните помощи. Без съмнение, някои хора ще се откажат от формалната заетост и ще се „самонаемат“ или „самообслужат“ като поемат в собствени ръце утилизационния

период на някои продукти, вместо да останат зависими от скъпите експертни услуги. Това възможно увеличение на „неформалната“ икономика ще увеличи цялостното натрупване на богатство независимо от всичко. Натрупване ще се изчислява в активи и в опериране на системи, независимо че според критериите на индустриалната революция увеличаване няма да има – там то се измерва с платен труд спрямо продадени продукти. Схемата с основния приход ще даде тласък и на немонетаризираните дейности като гледане на собствените родители, вместо заключването им в старчески домове. Различни форми на кооперативна дейност биха станали възможни чрез събиране на приходите на участниците докато начинанието навлезе в икономическия оборот.

Дебатите по схемата за задължителен доход за всеки вече започнаха и с това се появиха и първите формули. Пример за такава формула е предложената от Милтън Фридман идея за „отрицателен данък общ доход“. Появата на толкова много облекчения, застрахователни схеми и други видове защиты и помощи прави появата на такъв доход твърде вероятна. С времето процесът ще се засили поради две основни причини: на първо място, е нуждата от координиране на онова, което вече съществува, и на второ място, нуждата да се даде някаква инициатива на едно твърде рисково общество, като се отхвърлят отрицателните тенденции и моралните щети от спекулативното поведение на индивиди, чиято единствена цел е натрупването на привилегии от колкото се може повече източници.

4.5.2. Отрицателният данък общ доход

Отрицателният данък общ доход е едно възможно решение на проблема, как да се организира ефективна система за базисен приход. Става въпрос за алтернатива в духа на предишната глава, според който нашето общество ще трябва да се освободи от перверзията на текущата система за социално осигуряване върху икономическата ефективност и социалната структура. Тази система не само ще е по-лесна за организиране, и следователно по-евтина, но тя ще е и по-хуманна, защото ще подмени сегашната неразбираема система за социални помощи и облекчения с една единствена и проста система за монетарна помощ. Всички други пречки пред хората да започнат работа отново – нещо характерно при много други социални схеми за помощи – ще намалее чрез въвеждането на адекватен отрицателен данък общ доход.

Отрицателният данък общ доход е социална програма без категории, която зависи само от дохода и никакви други характеристики на индивида – възраст, семейно положение, инвалидност и др. Всеки, който няма никакъв доход, получава някакъв базисен доход, онези със средни доходи получават по-малко и то така, че да не бъдат принуждавани да се откажат от труда въобще. Това се постига, като се разрешава на индивида да задържа доходите си при постепенно намаляване на допълнителната парична помощ. По този начин страшният „капан“ на бедността – ситуацията, при която спирането на финансовата помощ компенсира или свръхкомпенсира допълнителните приходи, когато индивидът е по-зле, ако работи – се игнорира.

Критиците на отрицателния данък общ доход твърдят, че ще се унищожи работната етика, защото засегнатите няма да влагат толкова усилия в труда си. Тази ситуация обаче е по-скоро субект на количеството отпускани помощи. Ако те са твърде големи, хората ще изберат или въобще да не работят или да работят по-малко. Живият експеримент в Ню Джърси доказва това. Следователно, въпросът е да се намери точната мяра, така че тя да не влияе върху трудовата етика. Вторият мотив „против“ е във високата цена, но тук нещата са повече в областта на етиката, а не на икономиката, защото може да се повдигне въпроса дали трябва хората да бъдат оставени под прага на бедността заради подобряването на пазарната ефективност. Сегашните социални помощи далеч не засягат всеки нуждаещ се в индустриалните страни и е наистина поевтино от една алтернатива, която обаче ще достигне до всеки, който има нужда от помощ.

Гари Бекер предлага още един механизъм: Спечелен Кредит върху Данък Общ Доход (СКДОД). Той твърди, че системата би била една „отлична алтернатива, както на по-високите минимални доходи, така и на една широка програма за социална помощ, насочена към бедните семейства, без да намалява заетостта, без да насърчава мързела и без да увеличава държавните разходи“³³. СКДОД е базиран на семейна основа и действа както следва: до дадено ниво на семейните доходи семейството получава допълнителен кредит, равен на 40% от приходите му. При по-високи доходи кредитът намалява успоредно до момента, когато семейството не получава никакви допълнителни средства.

Бекер счита системата за по-добра от другите, защото тя

33. Becker, G. (1996): How to End Welfare „As We Know It“ – Fast. In: Business Week, 3 June 1996, p. 8.

награждава бедните семейства с работещи членове, а не ги наказва, както става при другите системи. Отстраняват се недостатъците, свързани с повишаване на минималните доходи, и не намалява стремежа на фирмите да наемат работници с по-малко умения. Напротив! Тя кара поне образованите да търсят начин да се квалифицират. Моралният компонент на тази система обаче както и при останалите не може да се отчете. В момента, в който субсидията спре и на дадено ниво изчезне, се появява моралната опасност. Реакцията на хората е трудно предвидима. Ние приемаме това предложение, понеже то представлява един интересен подход към субсидирането на труда, а не на мързела – нещо, което за нас е от огромно значение.

4.6. Запазване стойността на немонетаризираните дейности в развиващите се страни

4.6.1. Икономическото положение на развиващите се страни

Опасно е да се правят обобщени анализи за икономическото състояние на всичките 144 страни, членове на ООН, които съставляват третия свят. Докато всичките са бедни в монетарния смисъл на думата, между тях има значителни разлики в културата, икономическите условия, социалните и политическите структури. Класификационната система на ООН разграничава три основни групи в третия свят: най-бедните 43 страни са определени като „най-неразвити“. Следват 88 износителки на петрол и 13-те богати петролни държави, които формират организацията ОПЕК, чиито доходи драматично нараснаха след 1970 г.

Всички тези държави си имат свои проблеми, обусловени от историческото им (понякога и колониално) минало, човешките ресурси, икономическата структура и политическата ситуация, географското положение и т.н. Развиващите се страни имат някои общи характерни черти, по които се различават от останалите страни в света. Тези черти са: ниско жизнено равнище, ниска производителност на труда, бърз растеж на населението и тежестите на зависимостта между поколенията, високи и често растящи нива на безработица, значителна зависимост от земеделското производство, зависимост и слабости в международните отношения.

Ниските жизнени стандарти се изявяват количествено и качествено във формата на ниски и неравномерно разпределени доходи, широко разпространена бедност, неадекватни жилищни условия, недохранване и лошо здравеопазване, ограничено или никакво образование, висока детска смъртност, кратка продължителност на живота и в повечето случаи масово настроение на безнадеждност.

В развиващите се страни производителността на труда е значително по-ниска от новоиндустриализираните или вече индустриализираните страни. Това се дължи на липсата на комплиментарни фактори като капитал и/или опитно управление. За ефективна борба с това положение е необходимо да се мобилизира инвестирането в капитални продукти и да се ускори формирането на човешки капитал чрез инвестиране в обучение и образование. Нужни са и институционални промени, за да се използва напълно тази нова физическа и човешка инвестиция. Тези промени може да включват реформа в земеделието и отдаването на земите, корпоративните данъци, кредитирането и банковите структури, създаването и заздравяването на една нова, честна и ефективна администрация и реструктуриране на образователните и професионалните програми за подготовка на хората с цел да посрещнат изискванията на новото време.

Трябва да се реши и демографският проблем, типичен за тези страни. Изглежда нереалистично да се очакват значителни подобрения на човек от населението, когато всеки напредък се обезсмисля от непрекъснатия демографски растеж. В тази категория проблеми влиза и взаимозависимостта по линия на възрастовите групи. При развиващите се страни процентът се изчислява на 50% спрямо 30% за развитите държави. Възприемането на някои мерки по ограничаване на раждаемостта изглежда неминуемо, а зависимостта между поколенията може да се подобри само индиректно.

Поради непрекъснатия растеж на населението проблемът с безработицата и малкото работни места се усложнява с времето. За подобряване на положението е необходимо създаването на повече работни места от появяващите се на пазара на труда кандидати. Дори този демографски бум да спре, недостиг на работни места ще има в продължение на още 15 – 20 години. Облекчение може да има само при основно реструктуриране на икономиката, която все още е силно зависима от земеделието (в Африка 75% от работното население е заето в земеделието, докато в индустриализираните страни то не е повече от 5%). В третия свят индустрията почти навсякъде е недоразвита.

Ясно е, че панацея за всички болести няма; ясно е, че помощ трябва

да се даде и най-наболелите проблеми да се решават. Важно е да се знае, че не всички промени в развиващите се страни трябва да се извършват така, както това би се извършило в индустриалните страни. Докато повечето индустриални страни имат огромни количества луксозни стоки, играчки и автомобили, то екологическите, социалните и човешките разходи, вложени в тяхното производство и потребление не винаги са желателни, понеже могат да замърсят околната среда, да замърсят и разрушат градове и села, да предизвикат висока престъпност и насилие, да разложат социалните структури.³⁴

Специалното положение на развиващите се страни, изправени все повече пред действията на монетаризираните икономики, е описано вече от Алберт Теведире преди двадесет години³⁵. Днес това положение става още по-изявено и видимо поради увеличената глобализация и откритието, че развиващите се страни са потенциални пазари с нарастващи възможности за развитите страни в бъдеще. Теведире развива тезата за слабостта на едно общество, концентрирано главно върху парите и тяхното печелене в сравнение с една система на бедност с някакви други степени на свобода и независимост. В този смисъл той цитира Ниерере по въпросите на официалната танзанийска политика: развитието на една страна се определя от нейните хора, а не от парите. Четирите условия за развитието са различни и те са: хора, земя, добра политика и добро ръководство³⁶. Тук се направи важна крачка в правилна посока: да се разкъса здравата връзка между парите и благосъстоянието на хората, която бе исторически наложена от индустриалната революция.

Следваща стъпка ще трябва да е интегрирането на немонетаризираните и немонетизираните контрибуции в една по-обща рамка. Това е особено важно за развиващите се страни, които са в уникално положение да наблюдават политиката на индустриализираните страни, да оценяват техните недостатъци и грешки, и да се учат от техния опит. Те нямат тази необходимост, усещана от развитите страни по времето, когато са били зависими изцяло от монетаризираните компоненти на икономиката.

Докато в монетарен план много страни са наистина бедни и техните икономики са неразвити, традиционният фокус върху БНП, който обхваща само част от икономическите резултати (а при развиващите се

34. По-подробно виж: Galbraith, J (1962): *The Affluent Society*. Toffler, A. (1970): *Future Shock*. And Duputy, J.P./ Robert, J. (1976): *La trahison de l'opulence*.

35. Tévoédjrè, A. (1979): *Poverty – Wealth of Mankind*.

36. Nyerere, J. (1968): *Freedom and Socialism*. P. 243.

страни с тяхната малка индустриална база това наистина е най-малката част) може да доведе до сериозно недоразумение относно положението на тези региони. Важно място трябва да заемат немонетизираните и немонетаризирани части на икономиката, които тук, повече от където и да било другаде, допринасят за богатството и благосъстоянието на хората.

4.6.2. Стойността на немонетаризираните дейности в развиващите се страни

Отдавна подчертахме значението на немонетаризираните дейности за икономиката, за богатството и благосъстоянието на населението на една страна. Интегрирането на монетаризираните и немонетаризираните дейности дава насърчение на една икономика, която иначе би била по-слабо ефективна. В развиващите се страни виждаме една ситуация, в която все още има твърде много немонетаризирани дейности, които са неразделна част от икономиката, засилваща производителността на тази система. Изправени обаче срещу нуждата от увеличаване на растежа в монетарния сектор, много от тези немонетаризирани и, следователно, неоченени дейности отстъпват на новите монетизирани производствени процеси, които от гледна точка на монетарния БНП увеличават богатството, но в реални величини до унищожаването на богатството.

Понеже така наречените продуктивни или монетизирани дейности може да се окажат паразитиращи върху немонетизираните дейности, като домашната работа, гледането на деца и т.н., изключително важно е особено за развиващите се региони, където населението е значително и голяма част от дейностите са именно такива, да се приеме един интегриран възглед върху бъдещото им развитие. Хората в развиващите се страни биха били по-добре в реални измерения, ако развитието на монетизирания труд не унищожи по-ценни дейности, увеличаващи истинското, но не монетарно богатство на обществото.

Начина, по който много развиващи се страни се опитват да се справят с проблемите си е много ценен опит, който може да е от полза за така наречените „развити“ страни – в нашия случай монетаризираните икономики. Да вземем примера с африканското семейство, което доставя на члена на семейството, настанен в болница, храна и други предмети, които не са под задължително медицинско наблюдение. Болницата при системата на тази страна не може да си позволи допълнителен персонал и средства да се грижи за пациентите си. При един и същи

бюджет грижи могат да се отдадат на повече хора, а и грижите са повече в сравнение със системата, която е монетизирана и която от гледна точка на БНП показва значително благосъстояние. Частните (домашни) грижи, вместо лечението в болница, са само един пример за това, че една „неразвита“ технология може да е на по-високо ниво от напълно монетизираните решения.

В повечето развиващи се страни неформалната част на икономиката играе важна роля. Наблюдението върху развитието на трудовите сили показва, че 75% от работниците са активни и във формалния и в неформалния сектор. Съществува двупосочно ресурсно „течение“ между тях, и доходите от формално заетите членове на семействата формират значителна част от първоначалния капитал за развиването на някакъв малък бизнес. Земеделските продукти на роднините от село подsigуряват провизии за градските сродници, а останалата провинциална рода може да послужи за гледане на деца, ритуални и други помощи, от които градските хора се нуждаят. Очевидно има голямо движение на стоки и услуги, които остават незабелязани за статистиката, но които съставляват значителна част от богатството и благосъстоянието на хората. Пълното унищожаване на този неформален икономически сектор в полза на въвеждането на контролни монетизирани процеси ще отнеме от много хора в изостаналите райони на света и малкото, с което разполагат.

4.7. Заетостта в световната икономика, търговията и инвестициите

4.7.1. Истината за световното производство и заетостта, търговията и инвестициите

Когато навигаторът на Христофор Колумб за първи път видял земя, европейците решили, че са открили Азия. Живеещите там местни хора били наречени „индианци“, както ги знаем и до сега. Твърде много исторически открития, изобретения и други човешки постижения са минали по същия път: хората тръгват да търсят едно, а откриват нещо съвсем друго. Подобен е и случаят със Световната търговска организация (СТО) по отношение на икономическата система, която се появи през последните 30 години.

Основното съображение тук е, че невероятният прогрес по време на

индустриалната революция доведе до появата на обслужваща икономика, при която 80% от производствените разходи, ако включваме ползването, отпадъчните дейности и рециклирането, зависят изцяло от обслужването. Като такава модерната индустрия по същество се е превърнал в една обслужваща индустрия. Традиционното деление на икономиката на земеделие, индустрия и услуги, сега се подменя от схващането, че услугите са неразривна част от производствения процес и като такива не могат да се отделят от него, като че ли са напълно независими. В икономически план това означава, че е настъпила революция и то най-вече в онази част на икономическата система, която наричаме „предлагане“. Именно тя променя правилата и параметрите, които управляват основните слагаеми в икономиката като заетостта, производителността, мащабността и т.н.

Ако отидем още по-нататък ще се убедим, че самото понятие „икономическа стойност“ се е променило. Цените вече не се отнасят към една равновесна система, базирана на детерминистко виждане, където сигурността е основен теоретичен критерий. Днес цените отразяват една вероятностна система, дори и когато са интегрирани във формализираните договорни отношения, защото част от икономическата им стойност ще бъде „произведена“ по времето на тяхната употреба и рециклиране, или когато други услуги се свържат с тях. Стойността винаги се свързва с работата в реално време, докато несигурността зависи от вероятния период на употреба на дадена система и от всичките непредвидими събития, които настават в човешкото битие. Тук говорим за всичко, което може да се случи през следващите пет минути или следващите петдесет години!

Такава промяна в икономическото мислене неминуемо се отразява върху световната заетост, търговия и инвестиционен процес. Новата обслужваща икономика се занимава с реализацията във времето, а не със стоки, които могат да се пласират тук и там срещу пари. Щом веднъж приемем, че услугите трябва да се интегрират в производствената система и не представляват някакъв отделен сектор на икономиката, трябва да признаем, че става въпрос за нова интерпретация на глобалната икономика. Нека разгледаме производствената система и различните степени.

Жизнен цикъл на продукцията в обслужващата икономика

За опростение приемаме, че всяка от петте степени поема едни и същи разходи, т.е. около 20% от общите разходи по производството и употребата на дадена стока от първия момент на нейното измисляне и създаване, до нейното изхвърляне и процесите на рециклиране (където това е възможно). Приемаме още, че всяка от тези дейности предполага същата възможност да се получи рента. Тук вече е интересно да се отбележи, че само 40% от разходите по един изнесен в чужбина продукт се генерират у дома. Другите 60% от свързаните разходи идат от дейности в страната, където продуктът отива. Разпределението на парите, спечелени в този процес трябва да се извършва по същия начин: 40% у дома и 60% зад граница.

Този анализ може да е твърде опростен, защото в някои случаи изследванията и разработките на високотехнологични стоки позволяват допълнителна рента, но те трябва да бъдат сравнени със стоки, които пък почти не се нуждаят от изследвани и развитие, като за производството им е нужно съвсем малко познание. Допълнителните разходи по експлоатирането на дадена система също са различни и то в зависимост от продукта и количеството обслужване, което той ще получи по време на експлоатация. Накрая, изхвърлянето е също въпрос, защото има стоки, които просто изчезват при ползването им, но има и такива, чието унищожение не е лесно и при които е нужно рециклиране, което означава разходи – често значителни. Така или иначе нашият пример идва да покаже, че повечето от разходите се генерират на място, там където се експлоатира един продукт. Даже и когато производствените мощности се прехвърлят в други страни, те пак съставляват не повече от 40% от цялата верига.

Така погледнато, дори спадът на сумите на глобалните преки инвестиции не плаши никого като някакъв сигнал за растящ протекционизъм. В една система генерираща приходи у дома, тези приходи остават там за разширяване на дейностите без да има нужда от допълнителни трансфери. Разбира се, това не е вярно за първоначалните инвестиции, нужни за дистрибуцията и експлоатацията (сервизни мрежи и т.н.), както и за някои видове стоки и услуги. Въпреки това „Преките чужди инвестиции сега са най-важното средство за доставяне на стоки и услуги на чуждите пазари и за свързването на различните национални икономики в едно общо цяло“, казва Карл Сувон.³⁷

37. Sauvant, K. (1996): An International Regime for Foreign Direct Investment – Implications for Services. P. 7. In: Progres Newsletter. No.24., May 1996. Pp. 7–9.

От тази гледна точка можем до оборим традиционното схващане за противоположността на международната търговия и пряката чужда инвестиция. И двете предполагат допълнителни дейности в страната, където се продава стоката. В случая с външната търговия 40% от дейностите се извършват в страната – износител, докато преките външни инвестиции в издигането на производствени предприятия съживяват още 20% от цялата необходима активност. Откриването на една страна за международна търговия не само развива дистрибуцията, услугите (като част от експлоатацията на продукти) и системата за унищожаване и рециклиране на изразходваните стоки, където може да се привлекат допълнителни приходи, но и прави тези дейности абсолютно задължителни. Същото е валидно за преките чужди инвестиции, привлечени за основаването на производствени предприятия.

Независимо от всичко, твърде много хора са подвластни на погрешни схващания и редица традиционни недоразумения, които продължават да закриват голяма част от истинската картина за реалното движение на икономиката такава, каквато тя е сега. Точно като при Колумб, който до края на живота си е вярвал, че е намерил другата страна на Азия. Да вземем няколко примера от света на обслужващите дейности:

- В едно преобладаващо манифактурно общество е било нормално да се свързва понятието стойност с производството на потребителски стоки, докато услугите са били считани за нещо съвсем отделно. В резултат на това, когато времената узрели за едно по-сериозно оглеждане на обслужващата сфера, хората я анализирали в границите на традиционните рамки. Иначе казано, вместо да погледнат от гледна точка на ролята им в производствения процес, в началото (говорим за 70-те и 80-те години на нашия век) икономистите се опитали да дефинират обслужващите дейности от гледна точка на старата система на производство на потребителски или материални продукти. Така се родила идеята за „нематериалните продукти“. В началото на „Уругвайския кръг“ бе модерно да се дефинират услугите като стоки, които „падайки върху палците на краката не причиняват болка“. Това е опит да се вкара понятието за услугите в конвенционалната картина на индустриалното производство. Ако бяха успели по някакъв начин да дефинират услугите като „непотребителски стоки“ щеше да се намери решение на почти всички теоретически и практически икономически проблеми и в следствие международната търговия с услуги нямаше да е по-различна от международната търговия с потребителски стоки.

- Понятието за услугите или за една модерна икономика, основана

от „нематериални стоки“ се появява в резултат на недоразумение. Веществените продукти и услуги не са нещо отделно, а допълват един общ процес. При употребата на даден веществен продукт се произвежда услуга: автомобилът е веществена стока, а придвижването от едно място до друго с него е услуга. Следователно разликата между материално и нематериално е в ума на наблюдателя, а не е част от реалното състояние на нещата. Ако вземем за пример телекомуникациите – нито един телефон и нито една информационна система не могат да работят без веществени продукти, а и последните не могат да бъдат ползвани без адекватни услуги.

- Истинската разлика, станала очевидна преди около 30 години, е в това, че по времето на Индустриалната революция решителна е била цената на произведените веществени продукти и тя във всеки случай е отразявала вложените ресурси в тяхното производство, докато при обслужващата икономика разходите и качеството на придружаващите услуги стават количествена детерминанта.

- Промяната на парадигмата, а и на цялата реалност, е близо свързана с дефиницията за стойността, дадена от Дж. С. Мил. Той признава, че потребителските стоки не са край и че не са всичко в икономическия живот и че в действителност тяхната употреба или приложение е вложена в самото им физическо съществуване. Следователно, достатъчно е да се „оттъргува“ стоката, без да се взема предвид начина, по който в действителност тя ще бъде използвана. При съвременните технологии обаче, независимо че от една страна, цената за „твърдия“ продукт непрекъснато спада, цената на услугите, свързани с неговото ползване, продължава да расте. Без инвестиране в обслужващи дейности от всякакъв вид и най-вече в човешки капитал, така нареченият „хардуер“ престава да има някаква по-нататъшна цена.

- Всичко това означава още, че все по-голяма част от разходите и производството на икономическо богатство са свързани с мястото и начина, по който потребителите печелят от всичките икономически стоки. Алвин Тофлър говори за „просуматори“, а фактически това означава, че търговските системи, които се нуждаят от все повече услуги, за да съществуват, са свързани с процес на инвестиране, което издирва все повече „потребители“.

- И така, от гледна точка на световната икономика, основната разлика между индустриалната революция и сегашната обслужваща икономика е в това, че в миналото чуждата инвестиция в дадена страна е била алтернатива на износа; сега износът е тясно свързан с инвестирането.

Това произтича от обстоятелството, че инвестирането е свързано с потреблението и след това с унищожението на продукта, както и с това, че потреблението е свързано с присъствието или неприсъствието на консуматори на даден пазар.

В този смисъл може да се види, че през последните години някои официални декларации на Световната търговска организация са насочени към значението на инвестирането в една ефективна световна икономика. Ние също се надяваме, че днешният Христофор Колумб ще спре да говори за индианци и потребителски стоки и все повече ще се насочва към развиването на ефективни икономически дейности, основани на новите икономически реалности.

4.7.2. Световните инициативи по отношение на търговията и инвестициите: СТО и ГАТС

Днес се чувства появата на една надежда, свързана с обслужващата икономика, която далеч надхвърля теорията за сравнителните предимства. Сега световните производители се нуждаят от интерес към установяването на местни утилизационни системи, където печалбата от техните инвестиции ще бъде добре гарантирана. Така ние откриваме един голям общ интерес към процеса, при който бедните забогатяват, защото те са терена, върху който се разработват новите пазари и защото се увеличава способността им да се превръщат в просуматори, а понякога и да управляват качествено съществуващите системи.

Предшественикът на Световната търговска организация (СТО) – ГАТТ бе видял значенето на услугите по време на „Токийския кръг“ при дискутирането на „безтарифните“ бариери в търговията. В действителност тези бариери са системни условия за ползването на продуктите и независимо че по онова време идеята за обслужваща икономика още не бе изказана открито, по този начин бе направена първата крачка. Както вече показахме, по време на уругвайския кръг бе изказана първоначалната идея, че ако услугите можеха да бъдат дефинирани просто като още един вид стоки, развитието на международната търговия не би било никакъв проблем. В процеса на дебатите нещата се изместиха и преговарящите на уругвайския кръг успяха да положат такива принципи като правото на собственост и националния характер на предприятията, които станаха темелите на една инвестиционна политика, носеща новия дух на обслужващата икономика.

Може би сме достигнали до едно разбиране, което кара недоразуменията да избледняват и което открива едни по-оптимистични перспективи пред развитието на световната икономика. В този процес СТО може да се окаже главната движеща сила в задвижването на световното натрупване на богатство с нова скорост. Ключът към световната икономика е обслужващата икономика. При всеки случай на излизане на нови пазари се създават и нови работни места. Всяка търговия и инвестиция води със себе си нови работни места и то в двете страни – износителката и вносителката. Ние не говорим за система на „сравнителните предимства“, при която и двете страни могат да се окажат печеливши като разменят производствените си процеси, оставяйки на едно и също ниво на заетост. Ние говорим за една реалност, допринасяща за създаването на богатство и на трудова заетост – такава, каквато често я виждат съвременните икономисти.

Почти всички страни започнаха да разбират значението на преките чуждестранни инвестиции в техните икономики. В резултат те започнаха да се конкурират за тях чрез държавната си политика. UNCTAD открива, че от общо 373 промени на местните законодателства, отнасящи се до чуждестранните инвестиции за периода 1991 – 1994 г., само пет не са били в полза на по-голяма либерализация. За всички е ясно, че за да се привлекат чужди инвестиции в страните им трябва да се създаде законодателна предпоставка инвестициите да бъдат направени в условия, гарантиращи националното присъствие в процесите, гаранции срещу национализация, международен арбитраж в случаи на спорове и позволяване на трансфера на фондове.

Бъдещето в този смисъл изглежда доста оптимистично след като СТО пое функциите си на 1 януари 1995 г. и започна широкото третиране на въпроса за световните пазари и за преодоляване на ограниченията, свързани с воденето на търговия на национално равнище – до и на самата граница. Особено важна част от СТО е ГАТС – Общото споразумение за търговията и услугите, което поставя обслужващата икономика и нейните същностни черти в едно ново, по-видимо положение. Измежду многото икономисти, работещи в тази посока, Джулиън Аркел подчертава някои особено актуални въпроси, които трябва да намерят скорошно решение: приключването на преговорите за достъпа на много услуги до всички пазари, създаване на СТО инвестиционен код и увеличението на СТО чрез включване на Русия, Китай, Тайван и някои други страни, по-рано членували в СССР. Ако СТО и ГАТС могат да постигнат задълбочено разбирателство по тези въпроси, ще се направи една

изключително важна крачка в правилна посока.

Услугите сега са толкова обвързани със световните производствени процеси и толкова важни за генерирането на работни места, че ефективните ГАТС-споразумения стават императив. Разбира се че имаше проблеми при преговорите по ГАТС по време на уругвайския рунд, но най-големият недостатък е самото разбиране за услугите като дискретни дейности, отчислявани по сектори, а не като за дейности с агрегатни функции в процесите на производство и потребление. Ако се приеме един по-интегриран подход към търговията с услуги, широките ефекти върху заетостта, причинени от услугите, може би ще станат още по-очевидни и ще се приемат политически решения, отразяващи тяхното влияние върху световната икономика и проблемите на заетостта.

В този смисъл ще е може би по-добре да се интегрира търговията с преките външни инвестиции по-експлицитно – може би в рамките на допълнителни правила, изработени от СТО. Друга мярка, в насока „подълбока интеграция“, може да бъде координирането на националните конкурентни политики. Както споменахме, вече съществува конкуренция между нациите, но некоординираните промени пречат и понякога убиват, вместо да развият търговията и инвестициите.

Като имаме предвид влиянието на заетостта и труда, основен момент стават трудовите права и „социалният дъмпинг“. Трудът е една доста сложна тема, ако отидем отвъд широко известните забрани на детския труд или на видове труд в затворите, и се заемем с правата на профсъюзите да организират и пазарят изкуствено поддържани ниски заплати (социален дъмпинг) като ограничение върху търговията и развитието. Развиващите се страни считат, че ниското заплащане и не толкова регулираните трудови условия са тяхното предимство в търговията и начин да се привлекат нужните чужди инвестиции, така че това положение не трябва да бъде ограничавано от световната общественост. Въпросът е политически и за развитите страни е доста труден, защото при тях и заплати, и работни условия са обект на колективен договор, познат отдавна. Много внимателно ще трябва да се водят преговорите, за да се постигне онзи деликатен баланс между легитимните искания за трудови права и трудова практика и чисто протекционистките съображения. По този въпрос може още да се каже, че по-тесните връзки между СТО и СОТ (Световна организация по труда) може би са възможността, която ще събере икономическите и трудови измерения на едно международно ниво.

4.7.3. Заетост, глобализация и конкуренция

След Втората световна война повечето страни станаха по-отворени и все по-обвързани помежду си. Феноменът се изразява чрез цифрите, показващи растежа на световната търговия, който е неколкократно пъти по-висок от увеличението на производството. От друга страна, явлението се вижда в качеството на взаимоотношенията, което също няма precedent в историята. Докато по-рано страните търгуваха най-вече със суровини и материали плюс готова продукция, сега почти всички части на производствената верига се изнасят или внасят. В резултат на това съотношението „експорт спрямо БНП“ се увеличи в редица страни, въпреки, че то не е еднаква за всички. Особено голямо увеличение отбелязаха в САЩ (от 5.8% до 10.6% между 1970 и 1992 г.), Германия от 21% до 33% и Франция от 15% до 23%.

Растеж на световната търговия спрямо брутния национален продукт.

Източник: По данни на ООН и Световната банка за 1994 г.

Развитието в посока на все повече отговорност в международната търговия и други производствени дейности се дължи най-вече на либерализираните мерки, приети през 80-те години и изграждането на международни пазари като Европейския съюз, НАФТА, МЕРКОСУР и АСЕАН. Освен тях обаче имаше и вълни от либерализация на търговията в развиващите се страни, които по-рано спазваха стратегията на обмен на вноса. През 80-те години повече от половината от 27-те страни, за чиито тарифи имаме данни, са свалили вносните тарифи и мита до сравнително ниски нива.

Новият подход за по-отворени икономически отношения доведе до появата на доста загриженост за ролята на националното, на наднационалното, на конкуренцията и безработицата в плана на глобалната икономика. Например, Европейската група за наблюдение на конкуренцията фокусира вниманието си върху: „проблемите, които Европа трябва да реши, ако иска да посрещне днешните глобални предизвикателства“. Борбата срещу безработицата се определя като „икономически императив“ след като високите нива раждат бедност и маргиналност и като правило упражняват политически натиск в полза на все повече протекционизъм. В трите си доклада групата предлага серия от мерки за

подобряване на политиката за заетостта и пазара на труда, като особено се подчертава повишаването на компетентността, непрекъснатото обучение, гъвкавостта на работното време, частичната заетост и въвеждането на необходимите инвестиции за пълното ползване на възможностите, предлагани от новите технологии.

В този смисъл настъпващата глобализация и въпроса за конкуренцията могат да се окажат „бинго“ за всички участници – работници, предприемачи, региони и нации. Те са една възможност за постигане на по-високо ниво на благосъстояние и повече богатство за една икономика, адаптирана към реалностите на „новото обслужване“, което тя изисква.

4.8. Развиването на немонетаризираните дейности в цялостната икономика

Ние живеем в една постиндустриална ера и затова е много важно да признаем, че нашето общество винаги ще има нужда от един минимален обем от монетарни инструменти, за да съществува и ефективно да организира икономиката си. Същевременно нивото на монетарна експанзия и употребата на пари не е нещо безкрайно. В известен смисъл подпомагането на дейностите на самостоятелно производство като начин да се намалят производствените разходи може да се оцени и като границата на ефективността на монетарната система.

Прехвърлянето на дейностите в сферата на социалното производство повдига важен въпрос. По време на индустриалната революция, при появата на всяка нова технология се появявал класическият проблем: изчезването на старите производствени системи създава безработица, но същевременно и възможности за платен труд в други сектори. С течение на времето обаче, и особено през последните 30 години, въпросното прехвърляне на работни места все по-малко се обвързва с появата на нови продукти или машини в и извън самата производствена система. Горното е особено видно в САЩ, но не само там. Става ясно, че самите услуги могат да решат проблема с осигуряването на пълноценна работа за всички или че е достатъчно да предизвикаме глобално свиване на работната седмица от 40 до 35 или 32 часа.

Проблемът при обслужващата икономика е че прехвърлянето на производителните дейности от един сектор в друг не означава обезателно че те ще останат в монетаризираната система. Наблюдава се засилено

вършане към немонетизираната система и така се изправяме пред друг вид дилема. Или ще се придържаме към схващането, че единствената смислена трудова система е монетаризираната и тогава трябва да признаем безизходицата си, или ще започнем да възприемаме схващането, че богатството сега се създава по един интегриран и независим начин от монетаризираната и немонетизирана система в комбинация. Оттук ще трябва да направим няколко неминуеми заключения.

Както вече споменахме, ние вярваме, че първият вариант ни води към негативен изход: едно песимистично виждане за бъдещето, пълно с безработни, както и да приемем, че възможностите за създаване на блага намаляват.

Това разбиране за намаляващия капацитет да творим идва от неспособността да видим, че неплатеният труд и самостоятелното производство (самозадоволяване – бел.пр.) стават решаващи в постигането на тази цел. Второто виждане е по-оптимистично, а и то се базира на по-обективна оценка на вече течащи процеси. Трябва да подчертаем, че подобно виждане не трябва да води до създаването на нови идеологии или утопии. Това е само един опит да се улови истината за произтичащото в момента наоколо като единствения начин да мислим за бъдещето конструктивно. В края на краищата, и интелектуалци, и икономисти обикновено вървят по вече отгъпкани пътеки. Тогава, когато те са твърде убедителни, когато се опитват да организират обществото на база утопии и идеи, настъпва трагедията. Животът и реалността са все още по-големи от нашите възможности да ги разберем. Усилията трябва да са насочени към наблюдаване на фактите в обществото, такива, каквито са, и да строим хипотези за техните взаимоотношения. Въпросът е в откриването на значими приоритети. Тогава трябва да поемем риска да ги подложим на проба и, ако е възможно, да ги фалшифицираме (в смисъла на Попър). Утопиите са свързани предимно със сигурността и нашият подход се основава на това, че ние приемаме несигурността като изходно начало. С една малка разлика: ние вярваме в цената на труда или по-скоро в живота като производствена дейност.

4.9. Трудът като елемент на личността

При днешните преобладаващи условия работата на пълен работен ден около 35 часа седмично се счита за единствения принос на индивида към производствената дейност. Именно тук, на работното си място,

ние осъществяваме по-голямата част от социалните си контакти и именно тук хората намират своето място в обществото. В официалните формуляри винаги има въпрос за професионалната ни заетост, така както винаги искат да знаят от кой пол сме: личността ни е твърде дълбоко свързана с него. Цялата мрежа от социални взаимоотношения зависи силно от нашето място в (платения) трудов процес и съвсем беглото признаване на другите дейности е довело до перверзната ситуация, където някой зает с много ценна, неплатена работа, получава твърде малка част от дължимото му се социално признание. Тук имаме предвид само примра с подържане на домакинството и гледането на децата. Очевидно това има негативно влияние върху мотивационните процеси и човешкото достойнство.

Но и в монетизираната сфера на икономиката хората се сблъскват с много проблеми. Има твърде много хора, които се идентифицират с работата си, те често са се учили в продължение на години и е трябвало да преодолеят жесток селекционен тест, за да получат текущата си работа. В допълнени към всичко това те са изправени пред постоянния риск да станат излишни. Производствената активност на всеки човек лежи в основата на нашата икономическа система и няма нищо чудно, че целият социален фокус върху същността на човешката личност е насочен именно тук.

Независимо от това, все повече дейности добиват по-голямо значение в едно общество, което бива характеризирано като общество на почиващите, а не на работещите – нещо, което не е много вярно, защото доста голяма част от свободното време отива в доброволен труд. В Германия между една четвърт и една трета от мъжкото работещо население са занимава с такава работа. В този случай, вторични или доброволни дейности като спорт, благотворителност, обществена работа и т.н. са свързани с личността на индивида по-често в един твърде положителен план. Тези дейности не допринасят много на монетизираната част на икономиката, но те са ценни елементи на общественния живот и заслужават признание, защото увеличават богатството и благосъстоянието на хората.

Тази диференциация на различните възможности за прилагане на производителен труд, като част от развитието на личността, е ново явление. То обаче е принос в стремежа да се оцени точния принос на хората към общественото развитие и/или икономическата система.

Ние поддържаме философския си предразсъдък: ние сме много повече онова, което произвеждаме, от онова, което консумираме. В

известен смисъл потреблението е само начин да си повдигнем имиджа. Ние вярваме, че повечето хора си дават сметка че са значими с онова, което правят за обществото. Ние безрезервно подкрепяме идеята, че консумираме и трябва да консумираме, за да можем да произвеждаме за нас и за обществото, отколкото обратното. В този смисъл концепцията за труда, като елемент на личността получава съвсем ново измерение.

ПРОТИВОРЕЧИЯТА

13. Заетостта и личността: от еднопосочното измерение към многопластовия подход

Според логиката на индустриалната революция може да се каже, че пълната заетост сега означава между 40 и 42 часа седмичен труд, което представлява 50% от времето, отдадено на платен труд преди сто години.

Ние смятаме обаче че ще е погрешно да се експлоатира тази тенденция и да се предположи, че проблемите на днешната безработица могат да се решат само чрез намаляване на работната седмица с още 1/2.

На първо място, това би означавало пълното игнориране на факта, че не всички човешки същества практикуват производствени дейности, които напълно задоволяват техните морални и материални изисквания. На второ място е очевидно, че броят на неплатените дейности се е увеличил невероятно. Ако всеки от нас си даде сметка, какво е правил през последните 24 часа и каква част от всичко е отишла за платени действия и каква за лични нужди, както и за редица други действия по организацията на собствения ни живот, ще разбере, че тези, неплатените, фактически служат да ни подготвят за платената дейност. В близките десетилетия все по-голямо значение ще добие работата на предприемачите и на икономистите по усвояване на това, как и до каква степен важни за обществото дейности, изпаднали от пазара поради „високата си цена“, се „хващат“ от самозадоволяването и доброволните дейности. Иначе казано, платеният труд може да намалее в относителен план, но това може да не е валидно за всички производителни дейности.

От друга страна, всичко това подсказва, че монетаризацията и по-точно монетизацията на икономическата система не винаги е индикатор за увеличена ефективност. По-голямата ефективност може да дойде с прилагането на различни комбинации между трите форми на производствена дейност. Това вече става. Друг важен момент е, че като резултат от индустриалната революция качеството и видът трудова дейност, която ние практикуваме, са станали неразривна част от личната ни идентификация. В повечето паспорти и лични карти от нас се иска да посочим професията и пола си. Утре хората ще са по-свободни да изберат собствената си дефиниция за „професия“ измежду различните видове дейности, които те практикуват.

Ще подчертаем още, че при обслужващата икономика платената производствена дейност не е само намаляване на работното време като екстраполация на опита на индустриалната революция, а по-скоро част от една съвсем друга организация на труда. Защото проблемът си остава: на първо и единствено място стои задачата да се организира обществото така, че да се увеличава колкото се може повече богатството на народите, благосъстоянието и жизнения стандарт на индивидите.

Една от основните характерни черти на идеята да се ползват социалните политики за създаване на работни места е създаването на „първо ниво“ заетост, еквивалентно на около 20 часа седмично: стратегията не включва непременно по-нататъшно намаляване на работното време. Става въпрос по-скоро за това, че производствените дейности в рамките на един живот – по време на който и да било период – са и все още ще бъдат „сбор“ от различни дейности: някои платени, някои не. Нещо повече. Фактът, че първото трудово ниво няма да представлява дейност, „определяща личностната идентификация“, потвърждава нашата позиция. С това нейната гъвкавост ще се увеличи и обществеността ще я възприема далеч по-лесно.

4.10. Въпросът за допълнителния труд

Въпросът за допълнителния труд е тясно свързан с общото работно време и намаляването на работния ден. Вече споменахме, че онова, което сега наричаме работно време, е част от труда, полагаан от нашите

прадеди по време на индустриалната революция. Годишните работни часове за този период намаляват от 4000 часа до към 2000 (или по-малко) в повечето индустриални страни. Процесът на намаляване на работното време по традиция е част от онзи прогрес, обясняван с увеличаването на производителността на труда и увеличаването на свободното време за работниците, като резултат от него. Така намаляването на седмичното работно време и увеличаването на платените отпуски – нещо характерно за индустриализираните страни – се възприемат като степенята, до която работниците са възприели увеличаването на производителността като „повече почивка“ отколкото „повече доходи“.

В последно време хронометричното измерение – количеството вложен труд, се прибавя към хронологичния елемент – разпределението на работното време върху различни времеви периоди, като най-често се има предвид гъвкавото работно време. Гъвкавото работно време се харесва и на работниците, които могат да си направят един по-добър баланс между работа и почивка, и на работодателите като начин да увеличат оперативното време. Въвеждането на допълнителна работа на една широка основа се оказва важен фактор в развитието на една по-хронометрична и хронологична гъвкавост. Освен това факторът, за който говорим, помогна за увеличаване на заетостта през последните десет години. Според OECD хората търсят допълнителна работа и това означава по-нататъшен растеж на броя на работните места в много страни на света.

Повишеният интерес и правителствената намеса в последно време доведоха до разработване на редица мерки, целящи създаването на временни работни места – за повече от един човек или не, и да се защитят правата на „временно заетите“ в много страни. Има страни, които дори разработиха система за финансово подпомагане на онези, които създават „временни“ работни места в частния сектор. Във Франция контрибуциите на работодателите към общественото осигуряване в момента са намалели с 30% заради новите „временни“ работни места. Общественият сектор може да играе водеща роля като реагира на исканията за по-гъвкаво работно време въобще и допълнително работно време в частност.

Като привлекателна инициатива за търсене на алтернатива на неминуемите излишъци, развитието на частичната заетост е еднакво възможно в държавния и в частния сектор. Временната работа в обществения сектор нараства в много страни и сега представлява значителна част от наестия състав – например в Швеция, където между 40 и 50% от жените

работят на „частично“ работно време. За частите на земеделски сектори Европейската общност е установила, че 31% от жените, но само 4% от мъжете през 1992 г., са били заети в „частична“ работа. Независимо от това че много мъже работят на непълнен работен ден, жените са тези, които съставляват огромното мнозинство – около 85% в ЕС.

Предимствата на работата на непълнен работен ден (частичната заетост) са много и то за всички участници в процеса. Освен това, което вече споменахме, развиването на тази заетост увеличава броя на работещите хора, като по този начин се убива напрежението между заети и безработни. Може да се каже още, че работещите на непълно работно време са по-продуктивни от останалите и по-мотивирани поради по-слабото влияние на умората, по-ефективна организация на труда и повечето свободно време, на което те се радват. Подобрените възможности за частична работа могат да привлекат различни обществени групи, част от които иначе не биха влезли в редовете на работещите, като така ще се увеличи производствения капацитет на обществото при намаляване на безработицата. Става въпрос за омъжени жени с или без деца, пенсионери, търсещи постепенно намаляване на трудовата натовареност, по-стари работници с разнопосочни интереси и студенти, набавящи си средства, както и редица други.

4.11. Трудът в периода между 18 и 78 години

4.11.1. Интензитета на труда в периода 18 – 78 годишна възраст

За да установим сегашния интензитет на труда, трябва да изследваме трудовото участие на хората в монетизираните трудови пазари. Това е отношението на активното население, т.е. хората от двата пола, които доставят нужния труд за производството на стоки и услуги, независимо от служебния им статус, в сравнение с общия брой хора в дадена възрастова група. Колкото е по-висок делът на активното население в специфична възрастова група, толкова по-висок е трудовият интензитет. Въпросният интензитет е субект на даденото законодателство, социалните настроения и индивидуални решения.

(от стр. 171 – графика на активното население според Световната

организация по труд за 1995 г.)

Както виждаме, има явно засилване на икономическата активност в групата 15 – 24 годишна възраст в резултат на приключването на процеса образование (средно или третично, както казахме по-рано). Преди 15-годишна възраст поне в индустриализираните страни активността на трудовия пазар е незначителна. Това рязко се променя при свършване на учебния процес и индивидите започват работа в зависимост от личните си предпочитания и наклонности. По-нататък трудовият интензитет е относително стабилен в продължение на няколко десетилетия. При мъжете частта на икономически активните хора обикновено достига над 90%, докато при жените цифрата е сравнително по-ниска. В зависимост от интегрирането на жените в трудовата дейност в различните страни нивото на тяхното участие рядко надминава 75%. През това време участието на жените показва едно твърде характерно спадане до много ниски нива във възрастовата група между 30 и 39 години. Едно от очевидните обяснения тук е желанието на жените да отделят това време на домакинството и на отглеждането на деца.

В края на втората фаза забелязваме, че броят на хората, прилагачи труд, спада постепенно. Става въпрос за време, когато пенсионирането става основен фактор при решаване на продължителността на работното време и интензитета на икономическата активност. Все повече хора успешно напускат трудовия пазар и искат да отделят време на някакви други дейности, вместо на платен труд.

4.11.2. Образованието и трудът в хода на новия жизнен цикъл

Ако приемем идеята, че трудовата интензивност е свързана с индивидуалните предпочитания за лична трудова интензивност, ще стигнем до една крива, подобна на кривата, обозначаваща „лични предпочитания“ в предишната таблица. Това е една опростена изразена форма на активността на съответните нации дотолкова, доколкото тя показва един рязък старт при началото на трудовата дейност и затова трябва да се оценява по същество повече като качество, а не като количество.

(Графики от стр. 173 за традиционния жизнен цикъл при монетизираната икономика и новия жизнен цикъл при „цялата“ икономика)

В глава 3.2.3. „Труд, активност и жизнен цикъл (от младини до дълбока старост)“ ние вече описахме различните фази на активност в човешкия живот. Сега ще предложим една алтернативна система за разпределението на работата и трудовата интензивност, които са по-удобни и посрещат по-адекватно нуждите на хората през различните етапи на трудовата им активност. През първата, образователна фаза в гимназиалното образование трябва да се въведе временното предлагане на труд и то на официално ниво. С това младите ще получат трудов опит без да бъдат подлагани на онзи стрес, който се преживява при получаване на неподходяща работа успоредно с обучението. Същевременно това ще бъде едно – поне частично – облекчение на някои финансови проблеми. Въвеждането на временен труд в образователната система ще заздрави връзките между теория и практика и ще създаде по-тесни връзки между образователните институти и останалата част на икономиката.

Във втората фаза промените в трудовия интензитет като цяло са малко, а алтернативната система на „многослойна“ заетост ще засегнем по-нататък в подробности. Тази фаза обаче затихва постепенно, а не свършва рязко. Все повече възможности ще има за по-възрастните да се пенсионират постепенно чрез намаляване на трудовия товар според личните им предпочитания и нужди. На 60 годишна възраст могат да очакват да живеят още около двадесет години и постепенното им откъсване от трудовия процес може да е от значителна полза за установените три основи на социалната осигурителна система. Ще се намали и демографският стрес върху системата „плащай в движение“ при застаряващите общества. Доброволната работа, на която вече сме свидетели, може да се увеличи като заместител на по-рано платения труд, понеже ще има доста възрастни хора, които биха желали да останат активни без обезателно да искат – или да имат нужда – да им с заплаща за усилията.

И през трите фази, но в различна степен, имаме нужда от образование и преквалификация. И по-рано обяснихме: непрекъснатото образование е необходимо, за да остане човек активен на трудовия пазар и за да може да посрещне нуждите и изискванията на едно все по-сложно и все по-бързо развиващо се общество.

4.11.3. Временната заетост за младите в периода на формалното им обучение

Липсата на опит е голяма пречка и проблем за младите, навлизащи в пазара на труда. Този проблем е независим от образователното ниво и той става по-сериозен с увеличаването на възрастта. Според OECD младите хора с по-сериозно образование имат повече шансове да намерят работа в повечето страни на света. Независимо от това, на много места – особено Италия, техните шансове за работа са пет пъти по-ниски в сравнение с работници с опит и еднакво образователно ниво.

Изискването за по-добро и по-високо образователно ниво не трябва да лишава младите хора от възможността да трупат трудов опит. Определено се чувства нуждата от усъвършенстване на прехода „училище – труд“, особено като имаме предвид ситуацията, в която са много страни сега: приключването на образователния процес в страни като Германия и Швейцария е достигнало средната възраст от 25 години. Традиционната система на последователност, при която редовното обучение се следва от влизане в пазара на труда, сега изглежда като второстепенна алтернатива. Една паралелна система, при която временната заетост е интегрирана в учебния процес, изглежда по-обещаваща. Така наречената система на „двойно чиракуване“, въведена в Австрия, Германия и Швейцария, при която болшинството младежи се ангажират в обучение, организирано и провеждано от работодатели, които посещават и преподават в учебните заведения ден-два годишно е пример за ново образователно ниво. За съжаление, въвеждането на такава система на трето ниво не привлича много внимание. Обикновено ангажират студентите във временен „стаж“ – система като „двойното чиракуване“ при висшистите почти не съществува.

В края на краищата, всички млади хора преживяват прехода от училищната скамейка до работното си място. Колкото по-добре са подготвени те, толкова по-лесно ще си намерят работа и толкова по-голяма ще е ползата от тях за обществото. Трябва да създадем система, при която, от една страна, образователното ниво да е колкото се може по-високо, а от друга, образователното ниво да не създава допълнителни проблеми при навлизане на младите хора в сферата на платения труд.

4.11.4. Допълнителна работа за хора над 60-те

Първо сме задължени да опровергаем едно широко възприето недоразумение: старите работници допринасят по един положителен начин за успеха на техните работодатели и не са само товар, както често считат по-младите. По въпроса е изписана доста хартия, четенето на която ни убеждава, че старите работници имат сериозен принос в бизнеса. Те имат опит, може да им се вярва, трудолюбиви и ефективни са в действията си; мислят преди да действат и показват изработен колективизъм в работата. Освен това, те като че ли са по-гъвкави по отношение на нови задачи и промяна в трудовите условия от по-младите им колеги. Тези положителни характеристики на старите работници могат и трябва да бъдат експлоатирани не само до пенсионна възраст – 60 години в повечето страни и по-нататък. Продължителността на живота и подобреното здравеопазване биха позволили един такъв подход.

Основен проблем при наемането на стари работници е проблема за заплащането „за стаж“. По традиция, по-старите работници са по-скъпи от младите им колеги, които фактически субсидират високите им заплати. Оттук и ситуацията, при които старите получават заплати, не съответстващи на ефективната им производителност, с което карат работодателя да търси начин да се освободи от тях, а в случаи на масови съкращения да освобождава старите с „предимство“. Положението е още по-сложно в страни, където пенсиите растат с възрастта и старите работници стават още по-скъпи.

Независимо от това, наблюдава се тенденция към заплащането на този труд на база показатели – най-вече в англосаксонските страни. Става дума за конкуренция между старите работници. Временната трудова заетост в този смисъл може да допринесе за трансформирането на една система на заплащане на труда, защото с преминаването на „частична“ пенсия ще облекчи финансовото ограничение и за работника и за работодателя.

Според ЕВРІ³⁸ сегашното разпределение на приходите за стареещото население не отразява тенденцията за увеличаване на приходите от временна трудова заетост. Данните за 1994 г. показват, че със своите 44% от общия доход социалните осигуровки са най-големият източник на доход, следван от пенсиите и пенсионните планове със своите 20%.

38. Employee Benefit Research Institute (1996): Income of the Older Population. In: Monthly Newsletter. Vol. 17, no. 7, pp. 1–3.

Спечеленото от труд – около 15% е дори зад доходите от активи, изчислени на 17%. Лекото повишаване на приходите от заработка, някъде към 13% през 1984 г., трябва да се оценява с много внимание, защото говорим за един предишен спад от онези 21%, отчетени през 1974 г. Във всеки случай, това е слаб признак, че нещата все пак се променят.

Въпросът за „постепенното пенсиониране“ като част от установените „три основи“ на обществената осигурителна система и като израз на личния избор и предпочитание е тясно свързан с частичната трудова заетост. Даже и в страни като Германия, Франция или Япония, където традиционното схващане за частичната заетост доминира в мисленето от твърде дълго, нещата видимо се променят. Особено желанието на хората над 60 години за един „по-гъвкав“ живот са допринесли за търсенето на „по-гъвкави“ трудови дейности.

Засега опитът с въвеждането на частична трудова заетост като начин за „постепенно пенсиониране“ дава добри резултати. Първоначалните организационни проблеми се преодоляват относително бързо и инвестициите в допълнителните административни, планови и други разходи се намаляват чрез ограничаване на самоотлъчките, увеличената гъвкавост, подобрения трудов морал и производствен ръст. Трябва да се отбележи, че ограничеността в мисленето като че ли е най-голяма пречка пред заработването на допълнителни средства от стария работник, особено когато той е на „следпенсионна“ възраст. Хората като че ли са твърде скептични към такава работа, особено когато не са я практикували, но там, където тя е станала практика, всички я възприемат положително. Същевременно младите печелят много от настойничеството на хора с богат опит, които иначе те е биха и познавали.

Понеже ползата от допълнителната частична работа за възрастните дава повече приходи в сравнение с разходната част, структурно и медицински погледнато няма пречки пред удължаването и разнообразяването на „работния“ живот на човека. Практиката показва, че онова, което може да се свърши от временно работещите, е доста повече от работата, която се върши сега.

ПРОТИВОРЕЧИЯТА

14. Стареещо или подмладяващо се общество

Критерият, по който оценяваме положението на индустриалната революция, е удължената продължителност на живота.

Често обясняват този феномен с помощта на стария начин на мислене. Казват, например, че обществото „старее“. Ако с това искат само да кажат, че хората сега живеят по-дълго, отколкото преди 50 години, изискването би било приемливо. Сам по себе си обаче изразът „стареещо общество“ заблуждава. Първо, трябва да отчетем, че имаме удължаване на жизнения цикъл, в сравнение с който ужасите на войни и естествени и създадени от човека катастрофи са незначителни. Второ, трябва да се види, че онова което наистина „остарява“ е самата представа за възрастта – прочитаме част от европейската литература от минали векове, за да разберем как са се чувствали някога хората „само“ на четиридесет годишна възраст. Началото на умственото и физическо остаряване е избутано много назад – на 40, 50 или 60 годишна възраст сега ние сме много по-млади, отколкото бихме били, ако живеехме само преди сто години. Следователно, нашите общества стават по-млади, защото живеем по-дълго.

Невъзможността да погледнем на ситуацията по този начин може да доведе до катастрофални резултати: от една страна, ние маргинализираме твърде рано една значителна част от населението (хората над 60), а от друга бързо капитулираме, когато водим политически спор – колко трябва младите да плащат за старите. И в двата случая виждаме, че сме влезли в задънена улица.

Трябва да обърнем самата предпоставка: „старите“ сега са „по-млади“ и понеже „стойността“ на човешките същества е в тяхната способност да създават, ключовото социално и политическо предизвикателство на идните десетилетия ще бъде в това, до каква степен дадено общество ще успява да ангажира в полезен труд хората на възраст между 18 и 78 години. Вече има определени признаци, че нещата вървят в тази посока, въпреки че картината – в глобален план – съвсем не е хомогенна.

Приносът на индустриалната революция е в подбора на „спечелилите хляба“ (платените работници) сред обществото, но този принос се предизвиква от необходимостта. При обслужващата икономика, където стойността на производствените дейности от всичките три вида (платен труд, самозадоволяване и доброволен труд) се признава, ние няма да се нуждаем от отделяне и маргинализация на жените, на младите и пенсионерите – нещо типично за индустриалната революция. Сега ще си поставим за задача изграждането на едно динамично, интегрирано общество, в което

стойността на индивидите се оценява по техните творчески действия и потенциални възможности.

Това разбиране за човешкия потенциал бе ключовият източник на вдъхновение за Аурелио Печей, когато той създаде Римския клуб. Разбирането му за човешките стойности придоби известност и спечели признание даже измежду някои класически и неокласически настроени икономисти. Именно представата за човешкия капитал отвори пътя за развитието на идеята, че стойността се произвежда от страна на предлагането.

4.11.5. Работа и дейности за инвалидите и проблемите на четвъртата възраст

Инвалидността също е въпрос на дефиниция, понеже граничната линия между инвалидите и здравите е въпрос на много противоречиви нормативни определения. Някой с нарушено зрение може да не усеща неравнопоставеност, работейки някъде, където силното зрение не е основно изискване за упражняване на съответния труд, но ще има твърде много проблеми, ако се кандидатира за боен пилот или микрохирург. Пианистът става инвалид, ако загуби дори само върха на някой от пръстите си и то на лявата ръка, докато един атлет в някоя дисциплина може да страда от повече недъзи и пак да на върха. Затова именно не може да се очертае точна граница между инвалидите и здравите – нещата винаги трябва да се поставят в конкретната им среда. Това обаче не трябва да пречи на нашето общество да включва в своите програми най-доброто за хората с проблеми. Ние не говорим само за физически недъзи и на това трябва да се обърне особено внимание.

Инвалидите съставляват поне 10% от световното население, според изчисления на ООН. В това число са включени всички онези, които са преживели някаква злополука, травма или болест, водеща до дълготрайни физически или умствени промени. Докато инвалидността е характерна за индустриализираните и развиващите се страни, причините като че ли са различни. В развиващите се страни е по-вероятно инвалидността да е причинена от болести, недохранване или войни. Дегенеративните болести, свързани с напредването на възрастта, са основните причини за инвалидността в индустриализираните страни. Тук именно четвъртата възраст влиза в ролята си – тя често се съпътства от засилено влошаване на здравето. Независимо от това, четвъртата възраст няма нищо общо с

развитието на „безсилието“ – тя е просто термин, с който се прави разлика между онова, които наричахме „трета възраст“, и хората, които сега са много или „супер“ стари.

Според едно изследване на френската застрахователна компания SCOR дълготрайните застраховки „зависимост“ при 70 годишните са по-малко от 5% и не надвишават 10% преди 80-годишна възраст като реализация на застраховката. Това означава, че дори и възрастните хора чувстват голяма независимост и относително добро здраве. Окончателният физически срив настъпва след 80-те години, след което само в рамките на 15 години цифрата се качва на 50%.

Инвалидността често се свързва с бедността дори и в индустриализираните страни. В САЩ афроамериканците и коренните американци са предразположени към инвалидност два пъти повече от белите, а децата в бедните семейства са с 13% по-недоразвити умствено в сравнение с децата на семействата със средни и над средни доходи. Тези данни са приблизително еднакви с данните от почти всички региони на света.

Като капак на и без това незавидно състояние, инвалидите имат да преодоляват редица бариери по пътя си към социално и икономическо участие в живота: техният достъп до образованието е ограничен и оттам възможностите им за намиране на работа. В отговор на това положение някои страни са приели мерки за подобряване на възможностите за просперитет на инвалидите. В Германия е определена квота за наемане на инвалиди на работа – 6% в обществената и 6% в частния сектор. Законът за „Американците с недъзи“ от 1992 г. предписва редица стандарти за трудовия живот на инвалидите в САЩ.

Развитието на технологиите и особено развитието на информационните технологии в производствените процеси и все по-вече работните места в производството „без физически труд“ увеличават възможностите на физически недъгавите хора. Докато в миналото голяма част от труда се е бил тежък и изнурителен, и производителността е била свързана с доминирането на механически действия, при новата обслужваща икономика работните места все повече представляват точки, където се концентрира информация и познание. Подобна работа може да се извършва от много инвалиди точно така, както биха я вършили и здравите им колеги. В някои случаи, особено при хората с висока степен на инвалидност или пък страдащи от умствени недостатъци, непреодолими трудности все пак ще има, но в огромната си част нещата са се променили и ще продължават да се променят.

4.12. Многослойната система на работа

ПРОТИВОРЕЧИЯТА

15. Многослойна система на производствени дейности

Ние можем да подчертаваме обстоятелството, че при обслужващата икономика самозадоволяването и доброволните дейности имат определена икономическа стойност, но е очевидно също, че в едно модерно постиндустриално общество една значителна част от икономическата дейност ще остане организирана около парите. От гледна точка на заетостта това би означавало, че комбинацията от индивидуалната и обществена изобретателност трябва да цели натоварването на всяко човешко същество поне с минимум платен труд. Това би представлявал труд, който ние наричаме „първия слой“ производствена дейност.

„Вторият слой“ производствена дейност се състои от целия вложен платен труд над или вместо първия слой или ниво. Този втори слой трябва да е напълно свободен от гледна точка на държавната намеса, освен ако трябва да се вкарат нови законови рамки. Може би за огромна част от работещите, дейностите от второ ниво ще направят производствените дейности от първо ниво ненужни. Ако даден човек поиска, той може да комбинира няколко дейности от второ ниво, вместо да остава само с един ангажимент.

„Третият слой“ производствена дейност за всички нас ще представлява самозадоволяването и неплатения доброволен труд. Последните са взаимозависими доста често и особено в модерната обслужваща икономика представляват ключът към ефективно функциониране и развитие на монетаризираната система.

Тук трябва да подчертаем, и това е приоритетен въпрос, че е нужно на всеки индивид, който е в състояние да работи, да му се даде максимална възможност да развие каквито иска производствени дейности.

Трите слоя (нива) на производствена дейност ще бъдат организирани различно през различните периоди на жизнения цикъл – от 18 до 72 годишна възраст. Младите отдавна търсят „частично“ работно време, което ще им даде независимост и опит в работата, докато не са завършили образованието си. По-старите

имат още много да дадат на обществото и на 60 годишна възраст не могат да видят бъдещето си като „20 години почивка оттук нататък“, дори когато държавата или някаква друга институция им е предоставила гаранции за това.

Под внимание трябва да вземем още две много важни особености. Първата е, че тъкмо понеже обслужващите функции и работни места представляват около 80% от платения труд в днешните общества, сами по себе си те могат да доведат до ситуация на пълна заетост – нещо, което още от сега е несъстоятелно. И още веднъж – основната грешка изглежда е в това, че се извличат закони от концепции, валидни по времето на индустриалната революция. Вярно, че по време на класическата индустриална революция всяка нова технология, която поставя ограничение или прави даден процес или продукт излишен, най-вероятно създава много нови работни места чрез насърчаването на редица нови възможности. Но независимо от това, този напредък и положителният резултат от него върху заетостта се постигат при различни условия.

Онова, което трябва да се има предвид, е структурата на производството на богатство при обслужващата икономика. Много дейности, основани на платения труд, са изхвърлени или преобразувани в други видове дейности, които се извършват извън монетаризираната система. За да видим ясно за какво става дума, ни е нужна нова политикономика (икономикс). Нов „икономикс“, който отчита нивата на ефективност на монетарната система и техните граници и трансформацията им в немонетаризирани производствени системи.

Другото, което трябва да имаме предвид, е използването на пазара като краен арбитър дотолкова, че ограничаването на социалните програми е цената, която трябва да се плати за свалянето на заплатите толкова ниско, че да се „попива“ всяка безработица. Нужно ни е да разберем доколко при тези условия напълно платеният „свободен“ труд реално повишава нивото на обществената бедност. И тук ниското заплащане е приемливо само ако другите два вида дейности – немонетаризираното самостоятелно производство (самозадоволяване) и немонетаризираните доброволни дейности създават достатъчно богатство да поддържат жизнения стандарт на относително приемливо ниво. Нужно ни е да изградим виждане и стратегия за създаването на богатството в един

свят, където мобилизацията на човешките материални ресурси трябва да ни направи по-богати в сравнение с миналото, в смисъл на реално подобряване на качеството на живота.

4.12.1. Основни предложения за политика на пълна заетост

Още веднъж ще обърнем внимание на основните параметри и съдържание на една нова политика, насочена към създаването на колкото се може повече работни места. За правилното разбиране на новата концепция е изключително важно да се вникне в реалностите на едно трансформирано общество и неговата икономика. Ние трябва да приемем факта, че живеем в условията на обслужваща икономика, при която щом веднъж е определена целта на икономическото и социалното развитие, трябва да се комбинират трите начини на работа и производствена дейност, за да бъде тя постигната: заетост (платен труд), самостоятелно производство и немонетаризирани дейности, доброволно производителни монетаризирани, но немонетизирани дейности. Тази комбинация от трите вида дейности не се базира на добри намерения, а е реалността – такава, каквато е.

Поради позитивистичното отношение и резултати от това икономическият подход – по чисто морални причини – връща в центъра на нещата отново предлагането: трудът, иначе казано, производителната дейност, е най-очевидният израз на нашата личност и свобода. Ние сме най-вече онова, което правим. Политиката трябва да е насочена към това, хората да имат възможност „да се възпроизведат“. Това не означава, че търсенето ще се пренебрегва. Системите на търсенето обаче трябва да се използват като селекционни механизми за избиране на онова, което предлагането трябва да даде. Предлагането, дори и в икономическите системи, е винаги повече, а търсенето избира между предлаганото. Изобретателността, инициативата и предприемачеството се откриват винаги на страната на предлагането. Но без търсене предлагането може да расте в погрешна посока – като раково образование.

Ключов момент, на който също трябва да се обърне внимание, е повторното дефиниране на частните и обществените инициативи и дейности. През цялата индустриална революция ролята на икономическата теория е била да дефинира така наречените „обществени ресурси“, върху които ръка е имало само правителството. Според културата и

политическия режим на всяка страна разпределението на обществени дейности е ставало на вертикален принцип, сектор по сектор, между държавата и частните институции.

При обслужващата икономика този вертикален „сектор по сектор“ начин на разпределение може да се замени с хоризонталния принцип на разпределение. Държавата може да се меси на различни нива в международен, национален и локален план и по различен начин за да създаде основната трудова заетост, състояща се от около 20 часа труд седмично или 1000 часа годишно, като организацията може да е най-различна. Този труд трябва да се заплаща с гарантиран минимум, съответстващ на идеята за отрицателен ДОД. Приемането на този първи „трудов слой“ е необходимо условие за получаването на държавни помощи, които ще бъдат разделени като заплати според индивидуалните нужди, съобразени с регионални, локални и прочее разлики и особености. Ако даден индивид, по каквито и да било причини, не желае да вложи труд срещу заплащане, той няма да има право на социална помощ. Над това първо ниво на платен труд всякаква правителствена или държавна интервенция се забранява така, че на практика първото ниво от една страна ще предостави минимума, а от друга ще гарантира максималното развитие на частната инициатива. Ролята на държавата над това ниво ще се състои в създаване на най-удачната законова рамка за развитие на една ефективна и динамична икономка според социалния консенсус и подпомагане – до колкото е възможно – на предприемачеството.

Важен психологически аспект, когато разглеждаме първия „трудов слой“, е свързан с дефинирането на самото личностно присъствие на хората в трудовия процес. В края на краищата, в обществото винаги има много хора, които извършват изключително престижни обществени видими дейности. Индивидите в една такава система биха имали свободата и стимула да се самоопределят от гледна точка на собствения си имидж и от страна на обществото, като нещо друго, когато извършват дейности над първото, основно ниво.

ПРОТИВОРЕЧИЯ

16. НОВАТА ПОЛИТИКА НА „ПЪЛНАТА ЗАЕТОСТ“

1. Основни моменти:

- предлагането на основа на икономиката
 - търсенето е селекционен процес
- нова дефиниция за богатство (противно на традиционното отчитане на БНП)
 - трудът е начин човек да изрази себе си и своето достойнство
 - комбиниране на трите вида труд
 - платен труд (монетизирана заетост)
 - доброволни производствени дейности (монетаризирани, но немонетизирани)
 - самозадоволяване (немонетаризирани)
- 2. Приложението на тази политика
 - държавна намеса за осигуряване на първия слой трудова заетост
 - платен труд на минимално ниво
 - равен на около 20 часа седмично
 - в замяна срещу държавни помощи
 - първият слой е приложим при хора от 18 до 78 години
 - над този слой няма държавна намеса
 - ==> държавата подпомага минимална социална мрежа
 - ==> подпомага максималното развитие на частната инициатива
 - свободни предприемачески дейности над/вместо първия слой
 - дефиниране на „професията“ според втория трудов слой
 - възможности за младите да трупат опит учейки се
 - ==> по-близка връзка между теория и практика
 - ==> по-близки връзки между институциите (особено образователните) и останалата част от икономиката
 - възможности за възрастните да се пенсионират постепенно
 - намаляване на демографския стрес и натиска върху пенсионните системи в стареещите общества
 - осигуряване на повече гъвкавост на трудовите пазари
 - повече признание на частичната заетост
 - по-голям избор на дейности

4.12.2. Осигуряване на първия трудов слой

При организирането на първия трудов слой трябва да се има предвид, че независимо от сериозната прилика с това, което сега наричаме „частична заетост“ нещата са съвсем различни. Първият слой трудова заетост трябва да се възприеме като основна трудова единица в икономиката. Тази трудова заетост ще представлява една малка част от времето, с което хората разполагат, така че това ще позволи едно по-гъвкаво разпределение на човешките дейности като цяло и по-точно дефиниране на човешката личност в частност. Идентичността на хората, следователно, няма да се определя на база този първи трудов слой, а по-скоро въз основа на неговите/нейните свободни предприемачески действия на второ ниво.

Основната единица труд, равностойна на днешната временна заетост, ще бъде заплатена на минимално ниво, за да се премахне абсолютната бедност и тя ще засегне хората на възраст между 18 и 70 години, та дори и на 78. Трите основни групи от населението, които са били изключени от икономическия живот по време на индустриалната революция – младите, старите и жените – биха били включени пълноценно в него, ако се реализира една такава политика. Младите биха имали големи възможности да сравнят наученото в училищата с реалната практика, като същевременно се научат да се грижат сами за себе си. Ще се появи изискването към висшите учебни заведения да бъдат по-дълбоко интегрирани в обществото чрез личните и практически връзки между теория и практика. Жените с малки деца, а и мъжете в подобна ситуация, които искат да организират живота си по новому, ще имат голяма полза от такава система. Накрая, възрастните, около 60-те, могат да започнат период на постепенно пенсиониране, като остават полезни за обществото и най-вече готови да предадат натрупания опит, печелейки същевременно от производствената и активност в монетаризираната и немонетаризираната част на икономическата система.

Последното съображение е важно и с това, че възрастните ще бъдат по-добре интегрирани в обществото и ще имат повече сигурност – на 60 годишна възраст сега на тях им остават средно по още 20 години живот. При тези условия възможността да получиш работа (платена или частична платена, или подпомагана в една неплатена дейност) ще стане важна съставна част към трите основи на системата за социални осигуровки (държавни пенсии, трудови пенсии и частни спестявания и

застраховки от всякакъв вид). Така ще се намали и товарът върху по-младите поколения, които сега издържат възрастните, като по този начин всички ще бъдат поставени в по-изгодно положение в икономически и културен план.

Вече подчертахме че първият трудов слой не трябва да се възприема за „частична заетост“ в класическия смисъл на думата, а да се дефинира от обществото като основна единица труд, върху която да се градят преките и косвени политически решения. Така всички финансови ресурси, които сега се отделят за допълнителни помощи за безработните ще се изменят и ще бъдат поставени в основата на новата програма. Вече виждаме, че на много места по света се упражнява силен натиск тези средства да се трансформират в някакъв вид заплати, за да се насърчават хората да се върнат на работа. На хората трябва да се помогне да бъдат активни, а не да „проспиват“ дните си. В края на краищата, хората са първо производители и чак тогава потребители.

Основната единица за пълна заетост, съответстваща на онова, което сега наричаме частична заетост, съставлява голяма част от заетостта като цяло. В Европа през последните 20 години бяха създадени много повече „частични работни места“ в сравнение с нормалните, пълновременни места. Много от тях са, разбира се, неприемливи за хората, търсещи работа. Но от друга страна, те са идеално решение за все повече хора. Там, където частичната заетост не е много добре защитена от законите и от системите за нормални осигуровки, ще е нужна промяна в законодателството. Тенденцията е вече очевидна и движението, което започна преди няколко години в много индустриализирани страни, трябва да продължава. Частичната заетост някога се наказваше – особено при възрастните хора. Фискалната система, образователната система и самата организация на „трите основи“ все още правят частичната заетост не особено ефективна на много места. В отделните страни могат да се предприемат практически стъпки за подобряване на това положение.

На много места, където въвеждат частична работна заетост, работодателите не само заменят две „частични“ работни места срещу едно нормално, но поставят начало на едно динамично развитие в икономическия процес. Изглежда, поради активността на частично работещите се увеличава общата заетост в една по-ефективна среда. Две „временни“ работни места не са просто равни на едно нормално – те са по-производителни и по-ценни; подобряват общото състояние на труда и представляват сбор от едно плюс едно равно на повече от две. Същото би било валидно и при един „първи трудов слой“.

Все повече фирми в редица страни, които са изправени пред проблема да освобождават старите работници, от една страна, и да наемат по-млади, от друга, предприемат обновени схеми, които включват създаването на „частични“ работни места. Основна грижа сега са социалните услуги, особено когато задължителната военна служба се подменя с професионална войска, защото те ще загубят много от сега заетата работна сила. Нуждата от създаването на първия трудов слой посреща нуждата от евтина и доста често неквалифицирана работна сила. Разбира се, тук е нужно едно ново „подреждане“ на социалните услуги.

По-нататък ще е необходимо по-доброто разбиране на връзката между монетаризираната и немонетизирана икономика: наистина, има вече доста инициативи, които са възприели част от онова схващане на практика, без да имат предвид именно този подход. Опитът да се намалят цените в здравеопазването, и по-специално болничните услуги, е единият пример. Невидимият аспект в тези усилия е едно търсене на „самозадоволяването“ или собственото „производство“ – болните се гледат от приятели или роднини, като по този начин поемат една – иначе монетаризирана – болнична работа върху плещите си. Същото е валидно и при гледането на деца, когато родителите им работят. Търсят се или монетизираните решения (инвестиране в детски градини) или се мобилизират частни домове за ползването им като такива (нещо, което става с милиони баби по земята), като за обществените власти остава да се намесят на две нива: уточняване, дали личните инфраструктури са адекватни на поставените задачи, и предоставянето на някаква финансова помощ или друго насърчение за хората, поемащи тази работа. Стойността на последното решение би била много ниска. Откриването и ползването на взаимозависимостите между монетаризираните и немонетаризирани дейности ще открие нови и неподозирани възможности.

Ние бихме искали сериозно отчитане на немонетаризираните дейности, практикувани от хората за самите тях и без намерение за някакъв обмен. Инициативите или удобната среда трябва да се определят не като нещо друго, а като икономически начин за постигане на повече богатство, дори когато говорим за самообразование, самостоятелен ремонт или самолечение. В допълнение, много доброволни дейности, при които не се заплаща на другите за труда, могат да бъдат допълнително развити при нормално развитие на обществото.

Ключов момент в определянето на всяка социална политика трябва да стане измерването на увеличеното богатство, дошло от самостоятелното производство и немонетизираните дейности. От основно значение

ще е признаването на това увеличение в рамките на една адекватна икономическа теория и измерването му чрез съответните индикатори.

ПРОТИВОРЕЧИЯТА

17. Политика за разработване на първия слой

- финансовата основа са всички ресурси, отделяни сега за помощи и други социални програми за подпомагане
 - не се заплаща за мързел, а за активност
- в много случаи дейностите в първия слой няма да съответстват на желанието на работещите
 - адаптиране на законодателството и нормативните актове към социална защита
 - никакви икономически или социални наказания за практикуването на частичен труд
 - ==> да се избягва подмяната на стари работници с млади
 - правителствената политика да е насочена към създаване на първия трудов слой
 - където е нужно – пряка намеса на държавата в създаването на първия трудов слой
 - признание на немонетизираните дейности
 - ==> частната „хоспитализация“ (детски градини) и т.н. са в помощ на напълно монетизираните решения
 - важно: измерване на богатството, дошло от самостоятелните производства и немонетизираните дейности

4.12.3. Ключовата роля на втория слой монетаризиран труд, базиран на частната инициатива

Говорихме вече за насърчения, ако трябва и на обществено ниво, за създаване поне на частични работни места за всички. Само в тази насока трябва да са насочени държавните усилия при разработване на социалната политика. Значението на тези усилия е огромно, още повече че освен нарастване на населението сме свидетели и на рязко увеличаване на продължителността на живота. Тези официални насърчения, за които

говорим, не трябва по никакъв начин да пречат на втория трудов слой, лежащ изцяло върху монетаризираната частна сфера. Винаги се сблъскваме с едно погрешно схващане, което сега трябва да се избягва на всяка цена: разработването на обществена политика за създаване на частични работни места (около 20 часа седмично) не цели подмяната на частната инициатива. Напротив! Ограниченото работно време и относително ниското заплащане за вложения труд не обезкуражава частната инициатива, защото тези, които имат нужда и желание, могат да напуснат слоя и да се заемат с втора дейност, изцяло свързана със собствената им инициативност и „частна“ производствена дейност.

Ние вярваме, че в едно съвременно общество стремежът човек да остане без каквато и да било трудова заетост трябва да се премахне и че с това ще се засили възможността човек да развива частната инициатива над или на ниво първи трудов слой. Вторият слой монетаризиран труд остава в центъра на икономическото развитие, и той позволява на всеки да смени първия слой, наемайки се на работа според желанията си. Като такъв, вторият слой до голяма степен прилича на сегашната система на трудова заетост, но е по-гъвкав.

Хората са свободни да решават дали и в каква степен да полагат трудови усилия на това ниво. Може да се започне от един час повече спрямо първия слой – например платено преподаване на някаква дисциплина – до 80 или 100 часа седмично. Това е вече подмяна на основния слой и съответства на заетостта на най-активните труженици. Разбира се, монетарният приход на хората в рамките на онова, което им е абсолютно необходимо, за да са над границата на бедността, зависи от труда им в монетаризираната част на икономиката. Заплащането ще се извършва така, както е в момента, като системата за определяне на заплащането остава, общо взето, непокътната.

Сравнен със сегашната икономика, вторият слой на труд ще бъде много по-гъвкав, защото е съобразен с твърде различни групи от обществото. Конвенционалното схващане за 40–45 часова работна седмица ще се размие и организацията на труда ще се адаптира към желанията на ангажираните хора. В резултат на това, тази организация все повече ще съответства на интересите на трудещите се, от което ще се повдигне производителността и морала на работниците.

Вторият трудов слой ще повиши и приходите на хората в пенсионна възраст чрез допълнителна заетост или частното капитално натрупване. Традиционните пенсионни схеми само ще спечелят от тези два основни момента в посока на разнообразяване на бъдещите пенсионни

приходи за хората извън трудовия пазар.

4.12.4. Третият слой производителен немонетаризиран и немонетизиран труд

Над първите два слоя има и трети, като в него са включени всички немонетаризирани дейности, описани в глава 4.3.2. Трудът на трето ниво е различен от другите две нива, защото е неплатен и доброволен по своя характер. Той е комплиментарен в смисъл, че даден активен човек допринася за благосъстоянието на обществото без да бъде компенсиран с пари. Много дейности, които нямат пазарна цена или пък имат, но тя не може адекватно да се определи, спадат към този трети слой трудова дейност.

Нашето общество печели много от подобна работа и все повече хора се наемат да я вършат. Комисията по демографски промени на Германия заявява, че активността на населението е нараснала много: 27.2% от мъжете на възраст между 25 и 34 години и 16% от жените на същата възраст са ангажирани в някакъв вид доброволен труд на регулярна основа. Доста от тях са „почетни“ членове на всевъзможни „бюра“. Повечето от дейностите са в сферите на здравеопазването, социалните и културни сектори на обществото, както и политиката. Тази висока ефективност остава сравнително постоянна по време на целия жизнен цикъл. По-възрастните групи от населението – 35–44, 45–54, 55–64 години, показват активност съответно 29.2%, 25.4% и 28.9%. При жените цифрите достигат до 16%, а после спадат до около 13%. С това се доказва теорията за трайния характер на доброволната работа през всички етапи на живота.

Според изследването на германците, с времето броят на жените, упражняващи висококвалифициран труд, ще се увеличава – при това труд без монетарна компенсация. Това е особено валидно за по-старите поколения, които още сега с готовност споделят натрупания опит и се стараят да помогнат на хората, които не са имали техния късмет в живота.

ПРОТИВОРЕЧИЯТА

18. Размишления върху „многослойната“ система

- модерното общество има голяма нужда от едно минимално ниво на монетарни инструменти

- монетаризираната и особено монетизираната икономика си имат свои граници
- при обслужващата икономика прехвърлянето на производствените дейности между отделните сектори вече става не само в рамките на монетизираната система
- интегриране на монетаризираните и немонетаризираните дейности в дефинирането на общественото богатство
- две възможности:
 1. традиционното схващане на монетизираната система за трудова заетост
 - ⇒ нерешими въпроси на безработицата
 - ⇒ размито виждане за намаляване на капацитета за производство
 2. интегрирането на немонетизираните и немонетизираните системи в дефиницията за създаване на обществено богатство
 - ⇒ по-реалистично виждане на икономическите реалности
 - ⇒ нови изводи относно характера на икономиката
 - ⇒ по-оптимистичен поглед върху въпроса за намиране на нови решения на проблема за безработицата
 - ⇒ без утопии, а чрез нов подход (приемане на несигурността), който не може да бъде фалшифициран

5. Основни предложения за разработване на държавна политика за социално развитие

Ние сме деца на нашето време и действията ни са предопределени от околната среда и обществото, в което живеем. Ето защо, ако искаме да вървим към по-добро, е необходимо да преодолеем някои закостенели рамки в мисленето на повечето от нас. Неграмотността, преувеличеният страх от поемане на рискове и съпротивата срещу всякакви промени, заради далеч не оптималните, но познати и пробвани решения, са онези фактори, които пречат на човешкото развитие. Предложенията, които ще направим тук, са опит да се преодолеят препятствията пред мисленето на политиците и да се погледне на нещата от една съвсем друга гледна точка при разработването на държавната и социалната политика. Разбира се, с времето и тези предложения могат да се окажат погрешни или, ако не погрешни, то ограничени, на за момента те представляват начин да се реши болният проблем на всички общества – безработицата.

Всяка отделна личност и всички групи в нашето общество трябва да разберат ясно отговорностите си и да знаят как да ги посрещнат. Това не е валидно само за политиците и икономическите им съратници, а най-вече за онези, които са натоварени да решават въпроса за безработицата на макроикономическо ниво: работници и професионални съюзи, работодатели и фирми. Само когато те разберат, че предложенията, изредени тук, ще са им от полза и действат съответно върху тях, дилемата „труд и заетост“ ще бъде решена и пред труда ще се открие едно по-светло бъдеще.

ПРОТИВОРЕЧИЯТА

19. Социалната политика на пълна заетост

На първо място, особено важно е да се забележи при какви условия съвременната държава бе развита през първата половина на този век и особено през десетилетията след 1930 г. По онова време главните икономисти (Кейнс, Хикс) подчертаваха нуждата от насърчаване на индустриалната революция главно чрез управлението на търсенето. Икономическата теория и

политикономическата практика разработиха виждането, че източникът на икономическите кризи в миналото е бил свързан с голямата активност на предлагането и производството, чиито продукт бил толкова голям, че е ставал непродаем поради ограниченото потребление. Иначе казано, хората нямали толкова пари, че да изкупят всичко, което се произвеждало.

Ключов факт обаче е, че голямата гъвкавост на предлагането води до дълбоки социални и икономически промени. Трудовите обединения, борещи се за повишаване на заплатите, практически се превръщат в „съюзници“ на капиталистите, защото с увеличението на заплащането се повишава и покупателната способност на работника, а така той закупува по-голяма част от произведената стока. След като на него са гледали като на източник на социални бунтове, работническият съюз започва да печели от това че се превръща в легитимна обществена институция – от което има полза цялото общество. По същата логика проблемите на социалното осигуряване могат да се превърнат в инструмент за увеличаване на търсенето или реализирането на някакъв потенциал в това търсене. И двата вида промени са настъпили в резултат на промяната на субективното виждане на нещата. И двата са резултат на промяна в материалните условия на живот, направили социалните промени възможни.

Сегашната битка против истинската инфлация се води от 20 години насам и в много случаи доведе до поляризация на икономическите дебати по две противоречащи си идеи: от една страна, делегирането на повече власт в ръцете на централните банки, за да могат те да контролират инфлацията, а от друга страна, опитът да се насърчава потреблението – нещо не особено трудно, но което оставено да отиде твърде далеч може да съживи инфлационните процеси.

Ясно е че в сегашните условия на обслужващата икономика, при която централната роля се играе от производителя, а не от потребителя и където създаването на богатството зависи от обслужването, а производствените дейности са смес от платен, неплатен и немонетаризиран труд, базата за всяка социална политика е радикално променена. Към този сложен комплекс от нови условия трябва да добавим и удължената продължителност на живота. Би изглеждало логично социалната политика да цели подпомагането на хората за развитието на своята продуктивност, а не да

остават само пасивни потребители. Международните, националните, регионалните и местните власти трябва да предприемат мерки за подпомагане на всякакви преки и косвени инициативи с цел да се постигне еквивалентът на пълна заетост чрез приет минимум платен труд за всички. Въпрос на обсъждане ще е дали този минимум може да се постигне чрез една стратегия, целяща създаването на достатъчно платени, частични работни места за постигането на въпросната пълна заетост. Или пък ще се постъпи така, както правят американците с тяхната система за „помощ към приходите“, вдигаща нивото на заплащането дотолкова, че да няма хора под нивото на бедността.

Както и да е. Ясно е, че и обществените институции, и социалната политика, имат да играят важна роля в това начинание. Същевременно, фактът че целият платен труд над първия слой, за който говорихме вече, е изцяло в ръцете на частната инициатива, е гаранция, че обществената намеса в икономическите дела на обществото ще остане на минимално приемливо ниво.

Разделянето на обществения от държавния сектор няма да е вече проблем на секторната дейност, а въпрос на различните трудови слоеве, защото държавната намеса е ограничена до първото ниво (слой), което ще играе ролята на насърчение за индивидите да търсят самостоятелна инициатива и икономическа дейност.

Нивото на бедността ще се дефинира не само от гледна точка на участието в платен труд, но също и от гледна точка на възможностите за увеличаване на личното и обществено богатство чрез самостоятелно производство и доброволни дейности от всякакъв характер. Икономистите трябва да се научат как да оценяват проектите, при които приоритет не са само дейностите, които търсят монетизирана реализация, а и дейности, извършвани в немонетизирани и немонетаризирани системи, както това става, когато се правят опити да се ползват семейни структури, вместо да се влагат пари в хоспитализация.

Трябва да се провокира и дебат върху решенията, отнасящи се до инфлационните процеси. Инфлацията, особено в условията на общество, живеещо доста по-дълго от преди, е най-сигурният начин да се унищожат резултатите от индивидуалните усилия в продължение на дълги години. Даже и при инфлация от 2–3% годишно капиталната стойност на една двадесет годишна инвестиция се разполовява на две. Надеждата, че инфлацията може да се

компенсира чрез запазването на реалните лихвени проценти или печеливши лихви, е доста съмнителна.

Ефектът на ниската инфлация или даже дефлацията, влияещи върху покупателната способност и търсенето от страна на населението, а впоследствие и опитите да се пести и да се работи, са въпроси, които трябва да се обсъдят из основи. Не трябва да се забравя, че реалното богатство е в реалната покупателна способност не само в парично изражение, но и в смисъл на стоки и услуги, идещи от самостоятелното производство и доброволните дейности.

5.1. Разработване на икономическа среда за динамично развитие на частната инициатива в ключовия втори слой на труда

Независимо от всичко, което вече се вижда на хоризонта, правителствата упорито предлагат концепции, разработвани по време на индустриалната революция. Често това означава нисколихвени инвестиционни заеми, вместо трудови субсидии, или пък наказание за трудовите навиги на безработните (или липсата на такива), вместо да се подпомага всяко творческо начинание.

Една от причините за това е, че по време на индустриалната революция и правителствата, както и индустрията, се развиваха по същия начин: централизация и отново централизация. Днес правителствата са изправени пред същите проблеми, каквито имат да решават и индустриалците. Правителствата обикновено са „мощабни“, централизирани и изключително внимателни, докато малките формирания обратно – те са подвижни, гъвкави и подчинени на предприемаческия дух. Отношенията между две такива формирания никога не са лесни. Местните инициативи за трудова заетост, целящи задоволяването на местни нужди и ползващи именно местните ресурси, са най-удачната форма за ускоряване на регионалното развитие и икономически растеж на принципа „с дъното нагоре“. Примерите тук са свързани с инициативите за разкриване на работни места, предприети и подпомагани от OECD и Комисията по Европейските обществени групи в индустриалните страни, както Специалната програма за обществена заетост, започната от Световната организация по труда и редица други организации по целия свят.

Последните обаче доста често се израздат и търсят преразпределение на политическата власт, срещайки автоматичната съпротива на централните правителства.

Сегашното „анти трудово“ отношение на правителствата при работата им по отношение на безработицата е базирано на централизираните инструменти за контрол върху безработните и борба с изкривяванията: „няма пари за онези, които отказват държавното заплащане, само защото трябва да приемат скучни работни места“. При едно отношение, което иска да подпомогне стремежа към съзидание, при което хората ще използват умения и труд в монетарните и немонетарни сектори но икономиката (самостоятелна работа, „направи си сам“ и т.н.) ще се търси децентрализиран подход, „поръчков“ начин на работа с цели общности – нещо, за което държавните чиновници не са готови. Новата ситуация от една безработица, състояща се от почти 50% в Централна и Източна Европа, т.е. в индустриализираните региони, изисква радикално нов подход при решаване на тези проблеми. Например, в Обединеното кралство само 10% от хората, занимаващи се със собствен труд през 1984 г., са започнали дейността си чрез правителствена програма, насочена в тази посока.

Високата цифра на безработицата може да се окаже основна движеща сила тук: практикуващите физически труд казват, че се чувстват по-добре, ако могат да кажат, че се „самонаемат“, отколкото че са безработни. Измежду онези 273 000 „самонаети“ в Англия болшинството твърди, че по-рано са били или безработни, или икономически неангажирани (домакини, пенсионери и т.н.). Работниците на физическия труд, които се „самонаемат“ са 31%, но измежду тях 16% са прехвърлилите се от заетост в samozаетост. Франция е пример за успешна проведена политика „с дъното нагоре“ и то децентрализирано. Последна дума при избора на заетост там има индивидът. Там са решили да изплатят на отскоро безработния определена сума, еквивалентна на капитализирания сбор от едногодишните помощи за безработни, ако безработният иска да започне свой бизнес.

Правителствата все повече се включват в програмите за защита на платените работници и зависимите от тях семейни членове, когато те станат негодни за работа поради болест, нещастен случай, старост или др., но тук отново те се срещат с опити за измама, както и с трудността при прилагане на една централна политика към невероятното разнообразие от проблеми, предлагани от живата практика.

Друг важен момент е ефектът върху фискалната политика от

прилагането на частичен труд и ревалоризацията на немонетаризирания труд. Докато в първата област правителствата могат да играят прогресивна роля, във втората можем да очакваме само една крайно консервативна позиция. Именно тук трябва да се проведат много изследвания и да се правят предложения за адаптиране на фискалната политика към реалността около нас – все по-голямата роля на частичната заетост и на немонетаризираните трудови дейности. Част от проблема е в приемането на факта, че съществува „подземна“ икономика и че е по-добре да се реорганизира приходът от нея така, че тя да остане в рамките на законността. Големият въпрос ще е във възможността ни да запазим и дори да ускорим нейните креативни и производствени възможности.

Цялото това държавно вмешателство повдига въпроса за значение то на държавата като източник на приходи и нейната ефективност в това направление. В петте големи западноевропейски страни сега повече от половината работоспособно население разчита на държавата за целия или част от седмичния си доход: заплатите на държавните чиновници, пенсиите, помощите за безработните и т.н. Това означава, че почти три четвърти от всички семейства в Англия, Франция, Италия, Швеция и Германия имат поне един член на семейство, чиито основен доход идва от националното или местното правителство. Дори и в САЩ – страната на свободната частна инициатива – 42% от възрастните работещи зависят от обществените пари. Докато през 1951 г. най-големият държавен работодател бе армията, сега войници, моряци и пилоти представляват малцинство пред армията от медицински сестри и учители: 40–50% от всички държавни работници са наети в здравеопазването, образователната система и някои други обществени услуги.

Ако националната държава се е превърнала в източник номер едно на доходи, то тогава начинът, по който тя разпределя тези доходи, става въпрос номер едно. Насърчава ли с поемането на рискове? По най-ефективния начин ли с разпределят парите? Съответства ли всичко това на нуждите на хората? Има ли днешната сложна система други алтернативи? Схемата на трите трудови слоя е може би единият от възможните отговори.

5.2. Увеличаване на стойността на немонетаризирания труд

Важно е да се разработят методи за оценка на натрупаното

богатство. Световната банка направи важна стъпка, като започна публикуване на статистически данни за реалната покупателна способност, генерирана от приходите в редица страни. Трябва да се подчертае, че въпросната покупателна способност е представена в средни стойности и че във всяка отделна страна се наблюдава значителна разлика между отделните райони, градове и села, север-юг и т.н. Адекватната местна политика винаги трябва да отчита тези разлики.

Основният момент е в това, че понякога цената на дадени продукти, системи или услуги показва растяща бедност по сравнение с времевата, когато те са били свободно достъпни (плащат за пречистване на питейната вода, докато в други региони с по-запазена екология водата си е същата както преди и много по-евтина). По отношение на икономическото значение на немонетаризираните и немонетизирани дейности – там където няма паричен обмен – трябва да се разработят индикатори, които точно да отчитат реалното натрупване на богатство в смисъл на стоки и услуги (и човешки отношения), независимо дали за тях се плаща или не.

Въпросният индикатор (индикатори) трябва също да покаже до каква степен при дадени ситуации или в дадена среда самостоятелното производство е получило развитие или пък е било унищожено. Наистина, нужен е индикатор, който да покаже реалното натрупване на богатство от гледна точка на този източник.

Що се отнася до общата екологическа обстановка, индикаторите и статистиката трябва да бъдат развивани колкото се може повече в посока към разработване на дългосрочни перспективи (промени на климатичните условия, постиндустриалните структури и тяхното влияние, комуникационните системи и т.н.). Нуждаем се и от индикатор на несигурността на подобни индикатори и хипотези. Трябва да се направи опит да се идентифицират несигурностите, които подлежат на управление (там, където честотата и обема на явленията са предвидими и могат да се вземат рационални решения), както и онези, които не могат да бъдат управлявани поради високото ниво на несигурност.

Необходимо е да се проведат специални изследвания и да се разработят индикатори за наблюдение на двупосочното движение на стоки и услуги между немонетаризирания и монетаризирания пазар. И в двата случая трябва да се установи, в каква степен това движение увеличава или намалява общото богатство. Това означава, че вместо да ограничавате икономическия анализ до наблюдение на монетаризираната система и нейната ефективност, ние ще искаме да се детерминира цялостното

ниво и границите на ефективността на монетаризираните системи до степента, която вече ще има смисъл да стимулира или реорганизира немонетаризираната система, която се явява необходимо допълнение към обслужващата икономика.

Тези проблеми не могат да се разглеждат като изключителна задача само на развитите постиндустриални страни. Бързо индустриализиращите се страни навсякъде по света използват технологии и методи за производство на богатството, които ускоряват предоставянето на услуги и свързаните с тях ограничения. От друга страна, характерът на икономиката на обслужването може да доведе до ситуация, при която много от т.нар. слаборазвити страни да се окажат с по-високо реално равнище на обществено богатство, отколкото количествено се е определяло досега. Голямо внимание трябва да се отдели на факта, че разглеждайки икономическото развитие през призмата на монетаризираната система, богатството, произвеждано в немонетаризираната система често се отклонява в друга посока – често се намалява, а понякога и унищожава. Работата е в това, че в Обслужващата икономика монетизираната система, ако трябва да се оптимизира производството, се нуждае от силна поддръжка от немонетизирани и немонетаризирани действия.

Много изследвания в Германия показаха, че границите между труд, обучение и развлечение все повече се размиват. Действията, осъществими във всяка от тези области често се осъществяват върху релсите на другите два. Продължаващото цял живот образование все повече и повече става нужно на всички, но особено на тези от 60-те години. Достъпността на работа с непълнен работен ден може да нараства при смяна на дейностите, с адаптиране и съответното обучение, като изгодно се комбинират минал опит в един сектор с крачка към друг. Освен това, в някои сектори пожизненото образование трябва да се поддържа на високо ниво. В някои случаи може да се предвидят дипломи, автоматично губещи своята законност, ако те повторно не се потвърдят с нови експертизи или свидетелства, че навиците се поддържат на високо ниво до момента.

ПРОТИВОРЕЧИЯТА

20. Предизвикателството за изграждане на по-реалистични и полезни методи за измерване богатството на народите

Нужно е да се помни, че измерването на националното богатство, прилагано в хода на Индустриалната революция, се явява все повече и повече неадекватно. Фактически: съвкупните добавени стойности в счетоводството на БНП измерват потока, т.е. парично-кредитната стойност на човешките и материални ресурси, използвани в монетизирания сектор.

Основното предположение тук е, че тази съвкупност на добавена стойност е нетна стойност, която също се добавя към икономическото и социалното богатство. Това вече не е така поради следните причини:

Всички разходи по възстановяването, следващи каквото и да било природно бедствие или пък война, вече се считат за увеличение на националното богатство. Това означава че колкото повече унищожени стоки се реконструират (възобновяват) толкова по-богати ставаме. Това е една от абсурдните последици от схващането, е елементарното движение на производствените дейности е равнозначно на увеличение на богатството.

Напротив! Противоречията, заложи от класиците-икономисти между понятията „имущество“ и „богатство“ се увеличават. Технологиите и другите подобрения продължават да депресират цените, а е ясно, че глобалното богатство се увеличава. Същевременно този процес може да намали монетаризираните приходи. Това е особено вярно в областите, където технологията е хем изключително продуктивна, хем иновационна – да кажем в областта на телекомуникациите. Представете си, че един ден започнат да продават компютрите по пет долара парчето: с това личното богатство на индивида ще се увеличи невероятно, а за заетостта и растежа на БНП това ще е равносилно на катастрофа. По тази причина да имаш 1000 долара месечно в Швейцария или САЩ е опасно, докато с тези пари в една развиваща се страна човек е направо богат. По тази причина Световната банка започна издаването на годишна статистика на богатството на нациите от гледна точка на покупателната им способност.

Бе направена и втора стъпка. Програмата за развитие на ООН започна публикуването на годишен доклад за човешкото развитие. Интересно е да се отбележи, че поради реалността около нас в ООН не са могли да не включат данни за приходите от немонетизирани дейности в оценката на националните богатства.

Друг важен момент, към който трябва да се обърнем по нов начин, засяга въпросите на инфлацията и дефлацията. През първите 150 години от индустриалната революция всеки спад в икономическото развитие е бил обясняван с изчислимата дефлация и бе наложена идеята, че нула инфлация – или, не дай, Боже, истинска дефлация (както стана в една или две страни през последните години) в никакъв случай не трябва да се допуска.

При определени обстоятелства дефлацията действително може да дръпне икономическото развитие назад и да стопи производството на богатство. Въпросът обаче трябва да се разгледа внимателно, защото закупуването на стоки и услуги при по-ниски цени означава увеличаване на богатството на хората, дори и за самите производители, когато те са купувачи. Някои икономисти считат, че приемането на ниско инфлационно число (като стимулант) е нещо добро – като да пием две чаши вино дневно при положение обаче че знаем кога да спрем. Веднъж стигнали до 2% – и при положение, че са валидни за всички – имаме допълнително предимство, ако леко завишим цифрата, защото от това ще се породят верижна реакция.

Ние нямаме намерение да се произнасяме категорично по този въпрос, но считаме, че той трябва внимателно да се огледа и да се види като база за разнообразяване на системите за социални осигуровки, както и за начина да се стабилизира икономиката, в която са концентрирани жизнените рискове на много хора и в която се реализира техният предприемачески дух.

Накрая трябва да е ясно, че темата е тясно свързана със създаване на благосъстояние чрез организирането и насърчаването на самостоятелно производство и останалите немонетаризирани дейности.

5.3. Възможностите за разработването на първия трудов слой за частична заетост на работоспособното население

След като вече сме изложили концепцията за многослойната трудова система, бихме желали да разгледаме възможностите за създаване на първия слой – основа на новата стратегия. В сърцето на този проблем

лежи интегрирането на немонетаризираните и немонетизирани дейности в една ефективна работна рамка. Икономическите оптимизационни методи, погледнати в широк план, би трябвало да намерят по-успешния баланс между двата свята – монетаризираната и немонетаризираната система.

Всичките ресурси, използвани сега за подпомагане на безработните, ще формират финансовата система на споменатия първи трудов слой. Вече няма да се дават помощи на хора, които не желаят да работят, а ще се помага на онези, които проявяват активност. Трябва да се приеме, че дейностите в първия трудов слой няма да кореспондират на желанията на твърде много хора, но в това отношение ние не виждаме друга алтернатива. Възможността да се търси работа на второ ниво (втория слой) си остава и когато това се реализира, заетостта в първия слой става излишна. Важно е да се адаптира законодателството така, че да се оказва ефективна защита и да не се наказва по никакъв (икономически или социално) начин частичния труд.

Сегашната система на заплащане в частния и държавен сектор трябва да се промени. Трябва да отпадне системата на заплащане според възрастта, която води до жестока дискриминация на външните спрямо пазара на труда работници. Положителна алтернатива би била системата на заплащане на ефективността, която намалява прага за старите работници да си намерят работа във втория слой и премахва възможността те да бъдат подменени от по-млади работници срещу по-ниско заплащане.

Насърчаването и развиването на първия трудов слой трябва да стане държавна политика и там, където това се окаже необходимо, държавата решително ще се намесва. Подобряването на такива големи сектори в обществения ни живот, като образованието и здравеопазването, трябва да стане привилегирована област и в това направление трябва да се отиде още по-напред: нарастването на цените може би ще се окаже основния мотив поне да се изследват възможностите за създаване на „първи слой“ работни места в тези направления. В много страни съпротивляващите се на тази идея са заети в здравеопазването и другите социални услуги срещу ниско заплащане, често не съответстващо на положения от тях труд. Има страни, в които системата на социално осигуряване разчита на тези работници до такава степен, че без тях системата почти би се разпаднала. Организационните промени лесно биха създали работни места от „първия слой“ именно тук. Както казахме в самото начало – ние живеем в свят на човешки и материални ресурси, които са в

изобилие, и ще е скандално ако в бъдеще ние продължаваме да се плашим от процесите и явленията поради многото обществени и организационни недостатъци, търпени от самите нас.

Съществуващите социални и неформални структури в бъдеще ще бъдат ползвани все повече и ще получават повече финансова помощ. Особеното им значение ще се усети в областите, където са по-евтината и по-ефективна алтернатива – спрямо формалните организационни и институционализирани, но тромави и скъпи решения. Тук именно е възможността да се въведе труда в „първи слой“ без да се поема непосредствения риск от нарушаване на монетаризираните сектори на икономиката чрез масово напускане или други подобни ефекти.

И отново трябва да подчертаем, че става въпрос за признаване на дейности, които допринасят за натрупване на богатството, независимо че не присъстват в сегашните национални счетоводни системи. Всички тези дейности, които нямат имплицитна или експлицитна пазарна стойност и не пречат на елементарните пазарни механизми, могат да създадат работни места от първи слой за онези, които се нуждаят от тях.

Във всичко това има скрит и един невидим механизъм за създаване на нови работни места, които до някаква степен ще отнемат напрежението върху основния слой, понеже ще се появят повече възможности за втория слой – той ще приеме повече хора, желаещи да работят в активната производствена част на икономиката. Този механизъм ще допринесе по един много положителен начин на движението за постигане на пълна заетост.

Вече казахме, че модерното общество чувства нужда от минимален брой монетарни инструменти. Но ние подчертахме и това, че монетаризираната икономика има своята граница на ефективност. Както при обслужващата икономика прехвърлянето на производствени дейности между секторите на икономиката вече става не само в границите на монетаризираната система – в много случаи те се „губят“ в немонетизирания свят. Целта ни трябва да е реинтегрирането на тези „изгубени“ дейности и трансформирането им в работа, като част от първия трудов слой, понеже заплащането на тази работа като че ли изглежда невъзможно. Интегрирането на монетаризираните и немонетаризирани дейности като начин да се определи точно богатството на обществото е въпрос с основно значение.

Трябва да забравим изкривената си представа за това, че обществото в което живеем, вече няма такива възможности да създава богатство. Интегрирането на немонетизираните дейности в дефиницията за

богатство и неговото натрупване ще доведе до отчитането им в една бъдеща политика и ще даде не само една по-реалистична представа за реалното състояние на икономиката, но и ще помогне за достигането до изводи за това по какъв път да се развива икономиката и как да се търсят решения на проблема с безработицата. Този доклад няма и не може да даде окончателните отговори на тези сложни въпроси, чието решаване изисква „поръчково“ анализиране на обстановка, възможности, човешки желания, традиции и т.н. Без съмнение, той няма да представи някаква нова утопия, а ще отвори пътя за един нов подход, който, приемайки несигурността и възможностите, идещи от нея, може да бъде фалшифициран, но може – и в това ни е надеждата – да даде първоначален тласък на една лавина от нови идеи.

По дефиниция бъдещето е несигурно, но тази несигурност трябва да създаде надежда и желание да се опитат нови възможности, като се дава път на новите, отговорни и продуктивни решения на проблема за заетостта.

ПРОТИВОРЕЧИЯТА

21. Някои допълнителни ключови моменти

- значението за създаване на методика за оценка и измерване на натрупаното богатство
- първата стъпка в правилна посока:
 - статистиката на Световната банка за покупателната способност на получаваните приходи
 - Доклада на организацията за човешко развитие към ООН за човешкото развитие
- Проблемите:
 - наличието на осреднени данни за цели страни между които има огромни регионални разлики (в Италия – между север и юг)
 - цените на услугите/продуктите спрямо достъпността им
 - не са включени неплатените дейности и сумата стоки и услуги, идещи от тях
 - не е включен въпросът за околната среда
 - не е обмислена слабостта на системата
- наблюдение върху общото богатство, включително прехвърлянето на дейности между монетаризираната и останалите части на икономиката.

- специалното положение на развиващите се страни
 - тенденция да се подценява богатството им поради по-ниската степен на развитие и високото ниво на немонетизираните и немонетаризирани дейности
- обслужващата икономика се нуждае от подкрепата на немонетизираните и немонетаризирани дейности

КРАЙ

© 1996 Орио Джаирини
© 1996 Патрик М. Лидке
© 2000 Олег Иванов, превод от английски

Orio Giarini, Patrick M. Liedtke
The Employment Dilemma (The Future of Work), 1996

Форматиране: stanley, 2008

Издание:

Издателска къща „Нови хоризонти“, София, 2000
Българска асоциация на Римския клуб
ISBN 954-9758-05-2
Превод: Олег Иванов
Научен редактор и послеслов: доц. д-р Боян Дуранкев
Технически редактор: Илко Великов
Редактор и коректор: колектив

Orio Giarini & Patrick M. Liedtke: The Employment Dilemma: The Future of Work. THE
CLUB OF ROME. 1996.

Свалено от „Моята библиотека“ [<http://purl.org/NET/mylib/text/9458>]